

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 5

Kaks eesti luule antoloogiat	Mart Velsker
Ilust	Plotinos
Vaimsest ilust	Plotinos
Plotinosest	Marju Lepajõe
Plotinose õpetus	A. Hilary Armstrong
Rooma õigus	Pia Letto-Vanamo
Aga Liisule kippus aina nutt peale	Madis Kõiv
Müstiline tegevusetus	Jaan Kaplinski
Tundmuste voolusängid	Jaak Panksepp
Infotulv ja aju	Atko Viru
Haiguse mõiste kaks malli	Valdar Parve
Meeste seksuaalprobleemid	Jüri Teras
Ettevaatust, statistika!	Ain Isotamm
Eesti välisministeerium 1918—1919	Eero Medijainen
Valitseja	Niccolò Machiavelli

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 5. V 1993. OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3200. Tell. nr 1202.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 5 (50)

Kuidas tehti parnassi: Kaks eesti luule antoloogiat. I
Mart Velsker 899

Ilust: (*Enneaadid* I. 6)
Plotinos 923
Tõlkinud Marju Lepajõe

Vaimsest ilust: (*Enneaadid* V. 8)
Plotinos 934
Tõlkinud Marju Lepajõe

Selget, lihtsat, puhast: Plotinosest ja tema tõlkimisest
Marju Lepajõe 949

Plotinose õpetus
A. Hilary Armstrong 959
Tõlkinud Marju Lepajõe

Rooma õigus juristide õigusena
Pia Letto-Vanamo 972
Tõlkinud Jaan Isotamm

Aga Liisule kippus aina nutt peale, (sest) niisugused ime-
likud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda
oli ometi parem kui ilma kõiget
Madis Kõiv 983

Müstiline tegevusetus	<i>Jaan Kaplinski</i>	991
Tundmuste voolusängid imetajate ajus	<i>Jaak Panksepp</i> <i>Tõlkinud Jaanus Harro</i>	999
Infotulv ja aju	<i>Atko Viru</i>	1010
Haiguse mõiste kaks malli	<i>Valdar Parve</i>	1020
Meeste seksuaalprobleemid	<i>Jüri Teras</i>	1035
Ettevaatust, statistika!	<i>Ain Isotamm</i>	1043
Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta. II	<i>Eero Medijainen</i>	1051
<i>Arvustus: Res publica Estonia incognita. Tundmatu Eesti Vabariik. Koostanud ja toimetanud Jüri Ant, Eero Medijainen, Ago Pajur. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993.</i>	<i>Jaanus Arukaevu</i>	1070
<i>Mai Loog. Sanat tyttöjen ja poikien puheessa: Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista. (Opera fennistica & linguistica.) Tampere: [Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos], 1992.</i>	<i>Tõnu Tender</i>	1074
Editorial note. Summaries		1078
Valitseja (<i>Il principe</i>). I	<i>Niccolò Machiavelli</i> <i>Tõlkinud Toivo Tomson</i>	1085

Lk 922, 971, 990, 1019, 1050: Sirje Protsini illustratsioonid tsüklist "Jalgratta leiutamine" (1993).

KUIDAS TEHTI PARNASSI

Kaks eesti luule antoloogiat

Mart Velsker

Eesti luule esindusvalikuid koostatakse ja avaldatakse alates eelmise sajandi keskpaigast. Nende hulgas pakuvad erilist huvi suured üldantoloogiad — kogud, kuhu on püütud koondada eesti värsikunsti tippe läbi aegade, klassikat selle sõna laiemas tähenduses. Enamasti järgib nende valimike üleschitus kirjandusloolist printsiipi, tihti saadavad autorite tekste kommentaarid. Nii on nad omamoodi hinnangulised katsed mõtestada rahvuskirjanduse üht osa, valik pretendeerib selle osa adekvaatsele iseloomustamisele.

Eesti luulest on trükitud 15–20 üldantoloogiat — arv sõltub mõiste määratlemise rangusest. Nende raamatute lähem uurimine peaks aitama selgitada luuleklassika kujunemisprotsessi.

Allpool käsitletakse kaht suuremat pärast Teist maailmasõda Eestis ilmunud antoloogiat — *Eesti luule antoloogia I–II* (1955) ja Paul Rummo *Eesti luule* (1967). Vaadeldaval ajal on puhtkirjanduslike lähenemisviiside kõrval tähtsat osa mänginud poliitilised hinnangud. Nõnda on klassika reflekteerimine ja kujundamine olnud pidev heitlus esteetiliste ja ideoloogiliste kriteeriumide vahel. Kogude valmimislood ja retseptsioon annavad aimu töösse lõikunud välissurve, aga samas ka erinevate luulekesksete käsitluste eksisteerimisest läbi aja. Esialgu jääb kõrvale Arvo Mägi *Eesti lüürika I–II* (1958–1959) lähem tutvustus: paraku pole veel kõik meie kirjanduslooga seotud materjalid uurijatele võrdselt kättesaadavad.

Lisaks neile kolmele suuremale antoloogiale on ilmunud paguluses Henno Jänese *Tuulekannel* (1948) ja Karl Kesa *Sinikangas* (1948) ning Eestis kooli otstarbeks mõeldud Nikolai Rummeli *Rahutu mõte* (1970), Ragna Jõesaare ja Karl Muru *Eesti luulet I–III*

(1981–1982) ja Leo Villandi *Eesti luulet* (1984). Kõigi aegade mahukaimast eesti luule valimikust — Karl Muru *Sõnarisest* — on ilmunud kaks köidet. Arvukad eriantoloogiad (temaatilised, žanrilised jm) on olnud nimetatutele mitmesuunaliseks täienduseks. Kogu selle materjali käsitus jäägu aga edaspidiseks.

1. EESTI LUULE ANTOLOOGIA I–II (1955)

1.1. Antoloogia saamislugu

Pärast sõda vajas oma positsioone kindlustav nõukogude režiim ka uut eesti kirjanduse käsitlust. Sellesuunalise tellimuse huvides valmis 1946. aastal Jaan Kärneri ja A. Koskeli koostatud ning Oskar Urgarti toimetatud "Eesti luule antoloogia" I köite käsikiri (Eesti Riigiarhiiv (= ERA), f R-1589, n 1, s 1). Kirjastuses jõuti sama aasta sügiseks juba korrektuurini, kuid siis jäi töö pooleli. Põhjuseks võis olla Jaan Kärnerit tabanud haigus, aga ka valiku ajakohatu liberaalsus. Esialgu võeti antoloogia 1947. aasta temaatilisse plaani (ERA, f 1558, n 2, s 23, l 34), kuid raamat ei ilmunud.

Käsikiri hõlmab eesti värsiloomingut rahvaluulest Juhan Liivi luuletusteni. Nähtavasti tegi põhilise valiku Jaan Kärner: see on üsna sarnane tema antoloogia *Sadaviiskümmend aastat Eesti luulet* (1936) esimese poolega. Täiendatud on varasemat valikut ja autorite nimekirja, kokku on esitatud üle 250 teksti 28 kirjanikult. Võimalik, et lõpptulemuseni jõutigi celmise antoloogia algkäsitluse teisedades: *Sadaviiskümmend aastat Eesti luulet* oli omal ajal ilmunud kärbitud kujul (Pill 1967: 302).

Mõningale subjektiivsusele vaatamata on uus käsikiri kirjanduslikult traditsiooniline, vaid üksikud juurdevõetud palad (nt Anna Haava "Mõök ühes, piibel teises käes") on tollases kontekstis tõlgendatavad poliitiliselt rakenduslikuna. Neid on siiski üllatavalt vähe, liiati kui meenutada Jaan Kärneri koostatud proosa- ja luulevalimikku *Tasuja teedel* (1945), mille sisu on lausa hüsteeriliselt saksavastane.

Peagi ilmus kaheldava väärtusega koguteoseid uuemast kodumaisest värsitoodangust: Ralf Parve *Kodumaa süda* (1947)

ja *Oktoobrilipp* (1947), Arnold Tulika *Eesti nõukogude luuletajad rahu kaitsel* (1950). Nendega algas ühtlasi marksistliku kirjanduskäsitluse soositud temaatiliste luulevalimike laviin Eestis. Teeviitu varasema kirjanduse antoloogiliseks ümberhindamiseks pakkus Ilmar Sikemäe ja Harald Lepiku *Eesti proletaarne kirjandus* (1951).

Suurt luuleantoloogiat siiski polnud. Nii tõusis Jaan Kärneri koostatud käsikiri taas päevakorda ning see võeti Eesti Riikliku Kirjastuse 1951. aasta temaatilisse plaani (ERA, f R-1589, n 2, s 15, l 11). Arvatavasti oli ürituse hingeks selleaegne kirjastuse ilukirjanduse toimetuse juhataja Paul Rummo. Pole võimatu, et antoloogia väljaandmise idee oli tollal vaikne vastukäik EKP Keskkomitee VIII pleenumil valitsenud nihilismile minevikupärandi suhtes (L. Remmelgas M. Velskri 2. IV 1991).

Kirjastuses töötati Jaan Kärneri käsikiri ümber. Säilinud sisukorrast (Kirjandusmuuseumi arhiiv (= KM arhiiv), f 24, n 1, s 126, l 2–5) ilmneb, et peamiselt vähendati kogumiku mahtu. Kahandati autorite hulka, välja jäi rahvaluule. Autorite käsikirja jäänud valikutest on eemaldatud kümnekond luuletust, nende hulgas ka valitsevale ideoloogiale sobimatuid tekste (nt Juhan Liivi "Noor-Eestile"). Verivärskete klassikutena on sisukorra lõppu lisatud Juhan Lilienbachi ja Vassili Möldri nimed koos märkega: "valimik koostamisel" (l 5). Antoloogiat illustreerivate puugravüüride kallal pidid Esko Lepp, Richard Kaljo, Märt Laarmann ja Ernst Kollom vähemalt aprillis tööle asumata (KM arhiiv, f 24, n 1, s 126, l 15).

Kuivõrd aga eesti kirjanduse traditsioonide põrmustamine kestis, siis oli kirjastusel parem vastutust kellegagi jagada. Nii pöördui veebruaris käsikirjale lõpliku kuju andmiseks "rea kompetentsete isikute" poole (KM arhiiv, f 24, n 1, s 126, l 1). Asjatundlikke soovitusi oodati Kirjandusmuuseumilt ja nähtavasti ka Keele ja Kirjanduse Instituudilt. Tartus ühineti valiku hindamisel KKI seisukohtadega — näib, et seal tunnistati käsikiri poliitilistel põhjustel avaldamiskõlpsmatuks.

Heinrich Tobiase kirjastusele saadetud läkitus ärgitas Bernard Haabi ja Paul Rummot tegema 24. aprillil Kirjandusmuuseumile ametlikku ettepanekut koostada 1. augustiks 1951. a "Eesti luuleklassika antoloogia" käsikiri (KM arhiiv, f 24, n 1, s 126, l 15).

Töö hõlbustamiseks saadeti muuseumile Jaan Kärneri sõjajärgne valimik.

Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas hakkasid ootamatu plaanivälise ülesandega tegelema Liis Raud, Mart Lepik ja Valceria Villandi. Esialgse valiku osas ütles sõna sekka ka tollane muuseumi teaduslik sekretär Jaan Tarmu (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 13). Kirjastuse pakutud tähtjast ei suudetud siiski kinni pidada. Lisaks käsikirjade osakonna töötajate koormatusele toodi viibimise teiseks põhjuseks töö juhendaja Heinrich Tobiase hõivatus (KM arhiiv, f 24, n 1, s 141, l 13). Nähtavasti viimane koostamisega siiski otseselt ei tegelnud, küll aga võis ta pakkuda juhtnööre eesti luule marksistlikuks hindamiseks. Võimalik, et esialgu kavatseti Heinrich Tobiast panna raamatu toimetajaks.

Viimistlustööd kandusid järgmise aasta algusesse, mil Mart Lepik kirjutas antoloogiale biograafilisi notiitse (KM arhiiv, f 24, n 1, s 142, l 62) ning Eva Loosme ja Salme Meos korrastasid käsikirja (koostasid registreid jne) (KM arhiiv, f 24, n 1, s 144, l 199 ja 101). Ka uueks tähtjaks — 9. veebruariks 1952. a (KM arhiiv, f 24, n 1, s 148, l 2) — ei jõutud käsikirja üle anda.

Hiljemalt märtsi alguses tutvuti tehtuga Kirjanike Liidu luulesektisioonis. 20. märtsil 1952. a toimus Kirjanike Liidu eestvõttel Tallinnas antoloogia I osa arutelu. Käsikirjade osakonda esindas sellel koosistumisel Mart Lepik (KM arhiiv, f 24, n 1, s 144, l 107), kohal olid ka kirjastuse esindajad (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 13).

Nähtavasti just arutlusaluse töövariandi sisukord asub Kirjandusmuuseumis (KM arhiiv, f 24, n 1, s 148, l 3–17). Selles on umbes 400 värsistust 24 autorilt. Seega oli tegemist tublisti mahukama valikuga kui aasta varem kirjastuse plaanides olnud käsikirjas. Viimasega võrreldes asetati põhirõhud täiesti ümber ja seega võib Kirjandusmuuseumis koostatud valimikku pidada täiesti iseseisvaks tööks — vaatamata sellele, et vanu materjale mõnel määral kasutati. Suurenes autorite hulk, seejuures ka proletaarsete kirjameeste osas. Tublisti lisandus sotsiaalse temaatikaga luuletusi. Nii mõnigi kontekstist väljakistud pala (nt Ado Reinaldi “Buuri sõda” ning “Usk ja teadus”, Juhan Liivi “Ma mõtlesin”) sobis reklaamima ametlikke hinnanguid. Vähenes looduslühirika osakaal, eelistati sotsiaalse või olustikulise taustaga

armu- ja looduspilte. Suurema luuletuste arvuga arvati kogu esindusautoreiks Juhan Liiv (55 luuletust), Juhan Lilienbach (55) (!) ja Anna Haava (38).

20. märtsil 1952. a Kirjanike Liidus toimunud koosolekul ei jäänud siiski käsikirjaga rahule. Uuesti fikseeriti antoloogiasse sobivad autorid, tehtud ettepanekute kohaselt pidi maht taas vähenema — nii näiteks heideti kõrvale Friedrich Kuhlbarši ja Jakob Liivi tööd (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 13), — küllap sai nendest leida “rahvavaenulikkust”.

Ka järjekordne valmimistähtaeg, 1. august 1952. a (KM arhiiv, f 24, n 1, s 140, l 9), käis üle jõu.

Põhivaliku tegi Liis Raud Mart Lepiku asjatundlikul toetusel. Valeeria Villandi oma panust ei mäletagi (V. Villandi M. Velskrile 19. XII 1991), ehk seetõttu, et tema osaks jäid vaid mõned abitööd — näiteks tekstide võrdlemine originaalidega (KM arhiiv, f 24, n 1, s 144, l 125 ja 128). Oktoobris, pärast kohustuslikke põllutöid, lõpetas Liis Raud käsikirja viimistlemise (KM arhiiv, f 24, n 1, s 144, l 135). Selleks ajaks pidid valmis olema ka eesti luulelugu kommenteeriv järelsõna Richard Alekõrrelt ning Mart Lepiku koostatud kirjanike elulood (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 13).

Seejärel saadeti käsikiri Keele ja Kirjanduse Instituuti, nähtavasti pidi seal tehtama veel täiendusi. 1953. aasta jaanuaris olid materjalid muuseumisse tagasi jõudnud koos sooviga, et töö siiski Tartus lõpliku kuju saaks. Parandused jäid taas Liis Raua hooleks (KM arhiiv, f 24, n 1, s 158, l 7). Materjali korrastamisega tegeles Eva Loosme (KM arhiiv, f 24, n 1, s 160, l 138). 9. veebruaril 1953. a saadeti järjekordne valimiku variant Kirjanike Liitu tutvumiseks (KM arhiiv, f 24, n 1, s 182, l 3). Teadmata põhjustel jäi töö sinna pikaks ajaks. Käsikirja arutati Keele ja Kirjanduse Instituudis (E. Nirk M. Velskrile 20. IV 1991), oletatavasti ka EKP Keskkomitees — need mõttevahetused pidid jääma järgneva aastase koostamispausi sisse.

Hakkas tegutsema toimetuskolleegium, mis esialgu oli antoloogia I ja II köitele ühine. Kirjanike Liit ja KKI tegid 19. veebruaril 1954. a kirjastusele ettepaneku moodustada see koosseisus: Endel Sõgel (vastutav toimetaja), Debora Vaaran-

di, Liis Raud, Paul Rummo ja Heinrich Tobias (ERA, f R-1765, n 1, s 149, l 4). Ilmselt käis nimetatud seltskond juba varemgi koos. Lõpuks kujunesid nende osade kolleegiumid pisut erinevaks. Mõlemas osalesid Endel Sõgel (I köite toimetaja), Paul Rummo (II köite toimetaja), Liis Raud ja Endel Nirk. I osa hindamise juures olid veel Juhan Käosaar ja Kirjandusmuuseumi uus direktor Eduard Ertis; II osa kolleegiumisse arvati koostaja Debora Vaarandi. Koosistumistel käis aga teisigi inimesi. Kindlasti tegi seda tööga lähemalt kokku puutunud Mart Lepik (D. Vaarandi M. Velskrile 15. IV 1991), kelle osavõtt antoloogia koostamisest on raamatus märkimata jäänud. EKP Keskkomitee kontrolli esindas kolleegium(e)is Endel Sõgel (E. Nirk M. Velskrile 20.IV 1991). Endel Nirgi mälestuste järgi välistas Sõgla parteiline joon tõsisemad vaidlused kolleegiumi koosolekutel, Debora Vaarandi sõnade järgi leidsid mõned kokkupõrked siiski aset (D. Vaarandi M. Velskrile 15. IV 1991).

I köite käsikirjale 1953. aasta alguseks antud kuju ja järgnevatel kuudel tehtud parandused on halvasti jälgitavad. Tundub, et alguses tehti veelgi suuremaid järeleandmisi poliitilisele survele, kuid selle surve nõrgenedes muutus ka pakutav läbilõige eesti luulest tasapisi objektiivsemaks. Nõnda võeti peatselt tagasi mõnedki vahetult pärast 20. märtsil 1952. a toimunud koosolekut tehtud väljajääted (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 13). Pole võimatu, et 1953. aasta alguseks oli valik üsna sarnane aasta varem valminud variandiga.

Kui järgmisel aastal toimunud arutlustes käsikirjaga taas rahu le ei jäänud, siis pidi kriitika olema põhiosas suunatud juba luulelooliste moonutuste vastu. Nõnda koostas Liis Raud 1954. aasta alguses käsikirjale nn täiendusköite, kuhu ta valis juurde tekste mitmelt seni kõrvale jäänud autorilt. Lisandusid Carl Eduard Malmi, Ado Grenzsteini, Gustav Wulfi, Andres Alveri, Adam Petersoni, Andres Renniti, Ernst Enno ja Villem Grünthal-Ridala värsid (vt KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 14–30). Kahe viimase luuletaja loomingu päevakorrale tõusmine tähendas ka seni põlu all olnud kirjanike rehabiliteerimise algust.

Tööga kiirustati, sest 24. märtsiks 1954. a oli kokku kutsutud Kirjandusmuuseumi teadusliku nõukogu laiendatud koosolek, arutamaks antoloogia I osa käsikirja. Sellele oli palutud huvilisi

ja asjatundjaid ülikoolist, Kirjanike Liidust ja KKIst, koosolekust osavõtjate lehel on 39 nime (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 11). Osalt heidab arutluse käigule valgust koosoleku protokoll (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 12–33).

Koosolekut juhatas Eduard Ertis. Alustuseks tegi käsikirja põhikoostaja Liis Raud ülevaate tehtust ning tõi välja mõned sõlmküsimused. Teise pikema sõnavõtuga esines Endel Sõgel.

Liis Raua väitel oli tekstide valiku põhikriteeriumiks kunstimeisterlikkus, kuid kaastegureina ka ideoloogiline sobivus ja populaarsus. Endel Sõgel kinnitas, et "sisult halba" luuletust kunstimeisterlikkus ei päästa, Erni Hiir rõhutas hiljem poleemiliselt ka kunstilise tugevuse tähtsust. Sisuliselt sama teemat jätkati Ado Reinvaldi "Buuri sõja" hindamisel. Kui Ellen Niit tunnistas selle ebaõnnestunuks, siis Endel Sõgel nõustus, kuid nõudis pala jätmist antoloogiasse: "Avaldab mõju" (l 28).

Endel Sõgel pidas hädavajalikuks teha luuletustesse kärpeid. Liis Raud tunnistas, et seni on neid tehtud nii kunstilise taseme kui ideoloogilise sobivuse huvides. Juhan Käosaar ja Ülo Tedre hoiatasid samas võimaluse eest, et kärbetega moonutatakse ülevaadet kirjaniku loomingust.

Luuletuste järjestamisel pidas Endel Sõgel vajalikuks rakedada järjekindlalt kronoloogilist printsiipi. Tundub, et ta arvamused selles küsimuses ei muutunud, ehkki mitu sõnavõtjat osutas sellise järjekindluse puudustele. Töö lõppvariandis jäädigi siiski kronoloogilise üleschituse juurde.

Richard Alekõrre järelsõna oli Endel Sõgla arvates vananenud, kuid ta ei pidanud vajalikuks ka uue luuleloolise ülevaate koostamist, vaid soovitas selle asemel autorite elulugusid täiendada nende loominguga hinnangutega. Selles küsimuses olid ka teised sõnavõtjad üldiselt samal meelel. Juhan Käosaar ei pidanud Richard Alekõrre järelsõna mitte vananenuks, vaid algusest peale vulgariserivaks. Eduard Ertis vaidles talle vastu, tunnistades ometi käsitluse puudusi.

Endel Sõgel kõhkles, kas maksab antoloogias tutvustada selliseid kooliprogrammist puuduvaid autoreid nagu Karl Eduard Sööt, Jakob Liiv, Ernst Enno ja Villem Ridala. Nende sissevõtmise puhuks esitas ta konkreetseid ettepanekuid valikute osas.

Teised esinejad (Karl Taev, Heldur Niit, Richard Alekõrs, Aarne Vinkel, Ellen Niit) pidasid nimetatud luuletajaid oluliseks, Richard Alekõrs hoiatas siiski hingede rändamise filosoofia eest Ernst Enno luuletuses "Kolm eite".

Juhan Käosaar pidas vajalikuks proletaarsetele autoritele antud mahtu poole võrra vähendada. Teda toetas Ello Säärirts, kes andis hilisemal koostamisel üksikasjalisemaid soovitusi Juhan Liilienbachi jt loominguga osas (KM KO, f 265, m 23:2, l 34). Veel tehti ettepanekuid üksikute autorite ja luuletuste kohta.

Kirjastus soovis, et antoloogia I köide ilmuks 1. septembriks, ajastatuna kirjanike kongressiks ja uue õppeaasta alguseks. Mart Lepik julges siiski kahelda selle plaani reaalsuses.

Koosoleku teises pooles jäid kohale vaid teadusliku nõukogu liikmed ning Endel Sõgel. Erna Normanni ettepanekul kinnitati I köite kolleegiumi koosseis ning rõhutati selgitavate kommentaaride vajalikkust.

Pärast koosolekut tehti käsikirja veel parandusi, valmisid autorite elulugude lõplikud variandid: osa neist kirjutas Liis Raud (ilmselt Mart Lepiku varasematele materjalidele toetudes), osa aga koostati Endel Sõgla juhtimisel KKIs (KM KO, f 265, m 23:2, l 1/1). Aarne Vinkeli mäletamist mööda hoidus Mart Lepik luuletajate loominguga laadi kommenteerimisest, jättes selle Liis Raua hooleks (A. Vinkel M. Velskrile 30. XII 1991).

Elulugude ühte säilinud eksemplari (KM KO, f 265, m 23:3) on teinud käsitsi parandusi vähemalt kolm inimest. Lisaks faktitäpsustustele sisaldavad märkused sotsiologiseerivaid üldistusi, mis suuremas osas on trükkis arvesse võetud. Osa parandusi on tehtud Endel Sõgla käega, peamised lisandused proletaarsete autorite biograafiates näivad kuuluvat Ello Säärirtsale.

Liis Raua soovi järgi pidi mai keskpaigas toimetuskolleegium veel kord kokku saama, sest käsikiri taheti muuseumi teaduslikus nõukogus 27. mail lõplikult vastu võtta. Selleks puhuks saatis ta käsikirja Endel Sõglale ja Paul Rummole kontrollimiseks (KM KO, f 265, m 23:2, l 1/1 ja 2/2). Kevadel siiski valimiku kinnitamiseni ei jõutud ja nõnda luhtus plaan raamat samal aastal trükkida.

Suvel ja sügisel parandas ja korrastas Liis Raud tööd veelgi (KM arhiiv, f 24, n 1, s 179, l 55). Kui pärast märtsikuist koosolekut oli lõplikult kõrvale jäänud Adam Petersoni looming ja otsustatud sisse võtta Marie Heibergi luuletusi, siis Karl August Hermann ja Andres Alveri suhtes kestsid kahtlused kauem: kevadel valminud elulugude hulgas on ka nende meeste andmed (KM KO, f 265, m 23:2, l 16 ja 25). Seega jäeti nende värsid valikust välja üsna viimasel hetkel, samas kui Peeter Jakobsoni ja Jaan Lõo looming sinna viimasel hetkel mahtus — nende biograafiaid teiste hulgas pole.

Endel Nirk oletab, et koostajad tahtsid kogusse võtta ka Gustav Suitsu, Marie Underi ja Henrik Visnapuu värsse, mis aga kõrgemalt poolt ära keelati (E. Nirk, M. Velskrile 20. IV 1991). Kinnitust sellele siiski kuskil ei leidu. Teiste autorite mahusuhete reguleerimise ja üksikluuletuste kohta on taas teavet vähe. Kindlasti vähendati proletaarsete autorite osakaalu, arvesse võeti ka teisi viimasel arutluskoosolekul tehtud märkusi.

Et just 1954. aasta sügiseks sai antoloogia I osa enam-vähem lõpliku kuju, siis mingi pildi tehtust annab võrdlus 1952. aastast pärineva vahevariandi sisukorraga. Proletaarsete literaatide värsistuste hulka vähendati kahe aastaga rohkem kui kaks korda, kahandati aga ka näiteks Mihkel Veske, Jakob Liivi ja Juhan Liivi tutvustusi. Ruumi said juurde Fr. R. Kreutzwaldi, Friedrich Kuhlbari, Carl R. Jakobsoni ja Jaan Bergmanni tööd. Käsikirja kogumaht vähenes, seda eeskätt töölistaulikute osa vähendamise tõttu. Teistest valikutest vahetati välja umbes neljandik. Esindatud teemades olulisi rõhumuutusi ei toimunud.

Juurde võeti mitu nn antoloogilist pala (Fr. R. Fachmanni "Suur on, Jumal, Su ramm", Mihkel Veske "Ilus oled, isamaa", Juhan Liivi "Ta lendab mesipuu poole" jt), vajalikuks peeti lisada mitu lasteluuletust. Samas jäi üldtuntud tekste ka välja (nt Friedrich Kuhlbari "Häitsmemehe"). Kõigele vaatamata tuli töö pidev venimine antoloogia üldilmele kasuks, ehkki poliitilisi muutusi ei jõutud piisava kiirusega ära kasutada.

Kirjandusmuuseumi teaduslikus nõukogus tunnistati valimik trükiküpseks 22. oktoobril 1954. a. Käsikirjale olid retsensioonid kirjutanud Aarne Vinkel ja Helene Siimisker. Viimase nõuded tundusid Endel Sõglale vastuolulised ja ta leidis koosolekul, et

“sm. Siimiskeril on ideoloogilisi puudujäkke” (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 57).

Kohe pärast ametlikke kinnitusi saadeti käsikiri edasi ENSV Teaduste Akadeemiasse (KM arhiiv, f 24, n 1, s 180, l 1). Töö järjekordne esitamistähtaeg oli 10. november 1954. a, kirjastusse jõudis see lõpuks 7. jaanuaril 1955. a. Kohe seejärel sõlmiti leping Endel Sõglaga (“Eesti Raamatu” arhiiv (= “ER” arhiiv), n 2-K, s 155, l 102–104). Et raamat ilmus Kirjandusmuuseumi väljaandena, siis koostajatega lepingut ei sõlmitud. Küll arvestati honorar Anna Haavale ja nende autorite pärijaile, kelle surmast polnud veel möödunud 15 aastat (“ER” arhiiv, n 2-K, s 157, l 22).

Endel Sõgel esitas toimetatud käsikirja kirjastusele 4. aprillil 1955. a (ERA, f R-1589, n 1, s 116, l 1) ning peatselt läks see ladumisele. Sellest ajast säilinud käsikiri (ERA, f R-1589, n 1, s 116–117) vastab üldjoontes selle trükitud kujule. Viimasel hetkel on välja jäetud paar Juhan Lilienbachi pala ning Ernst Enno “Tuul laulis...”; Friedrich Kuhlbari “Eestimaa, mu isamaa” on asendatud luuletusega “Suveõhtul”. Lisaks on tehtud siin-seal väiksemaid kärpeid ning parandusi elulugudes ja tekstides.

Antoloogia II osa koostamine pole kuigi hästi dokumenteeritud. Mingeid kavatsusi oli kindlasti juba 1946. aastal, kuid täpsemad andmed puuduvad. 1951. aastal, kui antoloogia väljaandmine taas päevakorda tõusis, pidi kirjastus hakkama otsima ka teise kõite koostajat. Asjakohane leping sõlmiti Debora Vaarandiga küll alles 20. jaanuaril 1954. a (“ER” arhiiv, n 2-K, s 155, l 27), kuid töö käis juba varem.

Ilmselt oli mingi esialgne valik kokku saamas juba 1953. aasta esimesel poolel. Veebruaris saatsid oma luuletusi antoloogiasse Vladimir Beekman (KM KO, f 301, m 42:6, l 1), Paul Haavaoks (KM KO, f 301, m 42:7, l 1) ja Eduard Päll (Hugo Angervaks) (KM KO, f 301, m 42:3, l 53). Selleks ajaks pidi olema otsustatud seegi, et valikusse tulevad üksnes “nõukogude” autorid. I kõide pidi küll algselt ulatuma kõigest oktoobrirevolutsioonini (KM arhiiv, f 24, n 1, s 159, l 30), aga et Eesti Vabariigis debüteerinud autorid olid nagunii ametlikult jaotatud omadeks ja võõrasteks, siis nihkus kahe kõite vaheline piir automaatselt 1940. aasta juunipöördepiirini.

Käsikirja tehtud märkmetest selgub, et valikuga tutvusid Lembit Rimmelgas, Arnold Tulik ja Oskar Urgart (KM KO, f 301, m 42:1, l 1). Seegi toimus enne 1953. aasta sügist. Lembit Rimmelgas pidi oma ametikoha tõttu andma tööle Kirjanike Liidu poolse soovitusel, mis sündis nähtavasti luulesektisioonist tegutsenud inimeste osavõtul. Lähemat kokkupuudet antoloogia koostamisega Lembit Rimmelgas ei mäletanud (L. Rimmelgas M. Velskrile 2. IV 1991). Samas saatis Vladimir Beekman antoloogiasse mõeldud luuletused talle, rääkides kaasasolevas kirjas "koostavast toimkonnast" (KM KO, f 301, m 42:6, l 1).

Kindlasti abistas Debora Vaarandit toimetaja Paul Rummo, kes täiendas käsikirja (vt KM KO, f 301, m 46:1) ja konsulteeris elavate autoritega neid esindava loomingu suhtes (vt nt KM KO, f 205, m 28:27, l 1/1).

Jääb mulje, nagu osalenuks koostamisel ka Ralf Parve — August Allelt tehtud valiku äärel on kiri: "Koostanud: R. Parve" (KM KO, f 301, m 42:1, l 2). Nimetatu ise ei mäleta, et ta oleks antoloogia tegemisega lähemalt kokku puutunud (R. Parve M. Velskrile 26. III 1991). On ka võimalik, et põhikoostaja kasutas Ralf Parve varasemat valikut Alle luulest.

Sügisel lootis Debora Vaarandi käsikirja lõplikult toimetaja hooleks jätta, seepärast kiirustas ta antoloogiasse luuletusi saatma oma kirjanduslikku õpilast Ilmi Kollat (KM KO, f 220, m 4:14, l 3/5–5/10). Et see lootus ei täitunud, võis koostaja veel 1954. a veebruaris palvet korrata (KM KO, f 220, m 4:14, l 8/17).

Kirjandusmuuseumis säilitatav antoloogia II osa käsikiri ja sisukorra variandid (KM KO, f 301, m 42:1–m 46:2) pärinevad arvatavasti põhiosas 1953. aastast, kuid osa tekste on sinna lisatud hiljem. Luuletused ei ole muuseumis järjestatud käsikirjana, vaid eraldi mappidena iga autori töödest.

Alguses kogusse plaanitud, kuid hiljem siiski esindamata jäänud autoritest tehti valikud Paul Haavaoksalt, Jaan Krossilt, Juta Kaidlalt, Kaarel Korsenilt ja Lea Rummo-Tormiselt. Lisaks esineb koostamismärkmetes Adolf Rammo nimi. Kogusse siiski pääsenud kirjanikest oli kahtlusi Ellen Niidu puhul, kelle nimi on koos Juta Kaidla, Paul Haavaoksa ja Lea Rummo omaga märkmetes maha tõmmatud.

Tõsiseid probleeme pidi olema aastateks luuletajana vaikinud Betti Alveri loomingu tutvustamisega, ehkki Debora Vaarandi suuri vaidlusi sellega scoses ei mäleta (D. Vaarandi M. Velskri-le 15. IV 1991). Algakäsitirjas leidub küll kaks Alveri luuletust, kuid tema loomingu sissevõtmine otsustati vahetult enne valimiku ladumisele minekut. 17. septembril 1955. a adresseeris Paul Rummo Debora Vaarandile, Juhan Smuulile, Endel Sõglale ja Endel Nirgile kirja, milles palus tungivali juuresolevad Alveri luuletused antoloogia II köitesse võtta: “[---] tema väljajätmine oleks ülekohus mitte ainult autori, vaid ka kõikide luulesõprade vastu.” (KM KO, f 205, m 57:1, l 3.) Kirjastuse fondis asuvas käsitirja lõppvariandis langeb Betti Alverilt tehtud valik lehtede üldisest numeratsioonist välja (ERA, f R-1589, n 1, s 140, l 378/1–378/11). Seega on need luuletused lisatud hiljem. Oma värsside valikuga oli Betti Alver ise päri, lisades siiski: “[---] kuigi pisut kahtlen, kas see umbrohi luuleaeda istutamist väärrib.” (KM KO, f 205, m 28:27, l 1/1.) Pakutud võimalusest luuletusi viimistleda ta loobus.

Käsitirja algvariandist jäeti või vahetati lõpuks välja u 1/5–1/4. Tehtud valikuid kahandati üldjuhul proportsionaalselt. Tundub, et algsega võrreldes vähendati mõnevõrra Jaan Kärneri, Felix Kotta, Ralf Parve ja Debora Vaarandi luuletuste osakaalu, rohkem tõsteti esile Johannes Barbarust, Johannes Semperit ja Mart Rauda.

Tehtud kärped on suuremalt osalt üldilmele kasuks tulnud — nii jäeti pärast Stalini surma kõrvale suurem osa teda ülistavast repertuaarist: trükivariandis mainitakse Stalini nime vaid mõni kord. Samas leiduvad algse käsitirjas sellised võimu ülistavad palad nagu Jaan Kärneri “Veendumus”, August Alle “Tervitus”, Paul Viidingu “Nõukogude noorus”, Mart Rauda “Laul Stalinile”, “Parteikongress” ja “Tervitus”, Paul Rummo “Üks nimi”, Hugo Angervaksa “Juhi sünnipäeval” ja “Stalin”, Vladimir Beckmani “Aken Kremliis”, Aira Kaalu “Stalinit lugedes” ja “Olete näinud Stalinit”, Manivald Kesamaa “Rahuallkiri”, Muia Vectamme “Seltsimees Stalini sünnipäeval”, “Stalinile”, “Lenini monumendi ees” jt.

Üldjuhul on kahandatud valikute ideologiseeritust (nt Ellen Niidu puhul), vanemate autorite (Johannes Semper jt) tutvus-

tamiseks on lisatud ka sõjajärelset loomingut. Ilmselt tundusid üksikud luuletused parteilisele kontrollile siiski sobimatud. Nii on algsest valikust hiljem kõrvaldatud Johannes Barbaruse "Dalmatsia rannikul", Jaan Kärneri "Üksiolu" ja "Sigulda õhtud", Kersti Merilaasi "Pühapäev", August Sanga "Ärkliarmecelased" ja "Lahkumine", Minni Nurme "Suvine õhtu" ja Debora Vaarandi "Üks jõulumälestus".

Elavaile autoreile anti võimalus tekste parandada. Probleeme tekkis Jaan Kärneri puhul, kelle küsitava väärtusega redigeerimistööd Paul Rummo ei tahtnud aktsepteerida (KM KO, f 205, m 27:2, l 1/1), lisaks jõudis Kärneri saadeti kohale liiga hilja. Nõnda ongi tema parandused arvestamata jäetud, nagu ka soov loobuda luuletuste "Septembriõhtune nägemus" ja "Hauakiri" uustrükist.

Autoreile anti võimalus kontrollida oma eluloolisi andmeid. Nii on veel 1955. aasta novembris enda kohta kirjutatut lugeanud Eduard Päll, Betti Alver, Felix Kotta ja Vladimir Beckman (vt ERA, f R-1589, n 1, s 141, l 867–885). Kes biograafiad koostas, seda siinkirjutaja ei tea — Debora Vaarandi see nähtavasti polnud (D. Vaarandi suuline teade 26. VIII 1991).

31. jaanuaril 1955. a toimus antoloogia II köite arutelu Kirjanike Liidu luulesektsioonis. Koosolekuteate saatis Paul Rummo Endel Sõglale, Endel Nirgile, Liis Rauale, Vladimir Beckmanile, Ralf Parvele, Mart Rauale, Debora Vaarandile, Juhan Smuulile ja Uno Lahele (ERA, f R-1765, n 1, s 166, l 1) — seega tuli kokku toimetuskolleegium ja luulesektsioon. Tehtud ettepanekud pidid aitama Paul Rummot käsikirjale lõpliku kuju andmisel ja toimetamisel.

Töö anti kirjastusele üle enne tähtaega — 26. aprillil 1955. a (ERA, f R-1589, n 1, s 139, l 1). Sellise rutu põhjuseks võis olla soov anda antoloogia II köide plaaniväliselt välja veel 1955. aastal. Nimelt toimus 23. märtsil EKP KK sekretäri Leonid Lentsmani juures nõupidamine, kus osalesid Aleksander Ansberg, Felix Kauba, V. Pavlov, August Saaremägi ja Lembit Rimmelgas. Muu hulgas otsustati ENSV aastapäeva tähistamise huvides kiirustada *Eesti luule antoloogia* II köite avaldamisega (ERA, f R-1765, n 1; s 173, l 46) — I köide oli korduvate edasilükkamistega jõudnud juba nuginii ametlikku trükiplaani. Kirjastus polnud nähtavasti lisatööst vaimustatud ja tegutses loiult, see ajendas Lembit Rem-

melgat kaebama viivitusest EKP Keskkomiteele (ERA, f R-1765, n 1, s 173, l 46).

15. juunil 1955. a tunnistati käsikiri kirjasuses vastuvõetavaks ("ER" arhiiv, n 2-K, s 155, l 9), kuid ladumiseni suvel siiski ei jõutud. Veel augusti alguses oli antoloogia II köide välja jäetud 1955. aastal ilmuvate teoste nimekirjast (ERA, f R-1765, n 1, s 173, l 94). Ilmselt kõrgemalt poolt tulnud korraldused sundisid sügisel tööd siiski kiirendama. Oktoobris jõuti ladumiseni, kuid siis tekkis taas tõrge. Parema paberi puudumisel ähvardas teine köide tulla esimesest näotum, lisaks sellele nõustus Raamatukaubanduse Kontor II köidet vastu võtma ainult 6000 eksemplari planeeritud 9000 asemel. Juhan Smuul ja Paul Rummo pöördusid nende küsimuste lahendamiseks EKP Keskkomiteesse, ENSV Ministrite Nõukokku ja Kultuuriministeeriumisse, viidates tekkinud probleemi poliitilisele kõrvalmaigule (ERA, f R-1765, n 1, s 173, l 154). Taas aitas olukorda lahendada võimuorganite sekkumine.

Antoloogia II köite elusolevate autoritega sõlmiti igapähega eraldi leping oktoobris-novembris ("ER" arhiiv, n 2-K, s 155, l 1, 11-23, 30-98).

Käsikirja lõppvarianti (ERA, f R-1589, n 1, s 139-141) on tehtud veel mõned parandused. Lisaks kärbetele ja redaktsioonilistele muudatustele on eemaldatud 7 luuletust Juhan Sütistelt (peamiselt tsüklist "Arm"), üksikuid palu aga mitmelt teiseltki. Eraldi mapi moodustavad Debora Vaarandi antoloogiast väljajäänud luuletused (ERA, f R-1589, n 1, s 205).

Antoloogia I köide loeti ilmunuks 29. novembril 1955. a ("ER" arhiiv, n 2-K, s 157, l 22). II osast oli detsembri alguseks trükki antud 12 poognat (KM KO, f 300, m 3:2, l 2/2). Koostajaga lõpetati leping 30. detsembril ("ER" arhiiv, n 2-K, s 155, l 29), kuid kogu viimased eksemplarid võisid valmida jaanuari esimestel päevadel — veel 3. jaanuaril palus Paul Rummo parandada mõned vead täiendava tiraaži trükkimisel (KM KO, f 205, m 26:8, l 1/1). Siinkirjutajal kasutada olnud eksemplaridel on need vead siiski sisse jäänud.

Antoloogia käsikirju kasutasid Paul Rummo ja Endel Nirk ka venekeelse eesti luule valimiku koostamisel, kuid kaks ülesannet

päris ühitatud siiski polnud — *Eesti luule antoloogiat* kasutati osaliselt lähtematerjaliks (E. Nirk M. Velskrile 20. IV 1991).

1.2. Sissevaade antoloogiasse

Eesti luule antoloogia ilmus Aleksander Koemetsa kujunduses "Eesti Riikliku Kirjastuse" kirjadega, I köide oli ühtaegu ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi väljaanne. Raamatud trükiti — arvatavasti kiirema töö huvides — Tallinna erinevates trükikodades, mõlema tiraažiks 9000 eksemplari.

Kahes köites on kokku 992 (436+556) lehekülge, lisaks nummerdamata lisalehed autorite piltide ja elulooliste andmetega. Antoloogia sisaldab 738 (394+344) luuletust 58 (31+27) autorilt, kui aga arvestada tsüklilised tööd iseseisvaks, siis lisandub veel u 100 pala. Kokku on valimikus ligikaudu 28 000 vārsirida.

Antoloogias tervikuna on kõige rohkem luuletusi valitud Juhan Liivilt (50), Anna Haavalt (40), Lydia Koidulalt (36), Jaan Kärnerilt (34), August Allelt (30), Karl Eduard Söödilt (30), Mart Raualt (28), Juhan Lilienbachilt (27), Jakob Tammelt (26), Johannes Barbaruselt (25) ja Juhan Sütistelt (22). Lehekülgi on kõige rohkem kasutada saanud Juhan Sütiste (62), Juhan Smuul (51), Mart Raud (50), Juhan Liiv (42), Debora Vaarandi (42), Jakob Tamm (37), Lydia Koidula (36), Fr. R. Kreutzwald (34), Jaan Kärner (33), Johannes Barbarus (30) ja Anna Haava (28). Juhan Sütiste, Juhan Smuuli, Mart Raua ja Debora Vaarandi suur mahuosa seletuseks on neilt valitud pikemad tsüklid või lüroceepika.

Autorite valik ja mahuvahekorrad on väga tendentslikud. Antoloogia esindusluuletajate hulka on arvatud paljud juunipöördega kaasa läinud literaadid (Jaan Kärner, August Alle, Mart Raud, Johannes Barbarus, Juhan Sütiste), nendega koos on esile tõstetud alles nõukogude võimu ajal debüütkogudeni jõudnud (Juhan Smuul, Debora Vaarandi).

Antoloogia I osast jäid poliitilistel põhjustel välja Gustav Suitso, Marie Underi, Henrik Visnapuu, Artur Adsoni, Bernard Kangro, aga ka Hendrik Adamsoni, Valmar Adamsi, Heiti Talviku ja Uku Masingu luuletused. Kirjandusloolise ülevaate huvides võinuks seal leiduda veel näiteid Carl Wilhelm Freundlich'i, Suve Jaani, Gustav Adolph Oldekopi, Peter August Friedrich von Mann-

teuffeli ja Jaan Oksa loomingust. Samas on poliitilistel motiividel küllalt mahukas proletaarsete autorite värsikatsetuste osa. Nii näiteks ületab Juhan Lilienbachilt valitud luuletuste maht 2–3 korda Ernst Enno ja Villem Grünthal-Ridala valikuid. Võrreldes varasemate antoloogiatega, on olulisel määral esile tõstetud Jakob Tamme looming. Antoloogia ignoreerib “Noor-Eesti” ja “Siuru” osa meie kirjandusloos, seega on tähelepanuta jäänud eesti luulele hiljem suurel määral aluseks olnud suundumused.

Eessõna järgi sisaldab I köide “paremiku eesti kirjanike luuleloomingust nõukogude-eelsel perioodil” (Eessõna. 1955a). Raamatust jääb mulje, et Eesti Vabariigis väärtuslikku loomingut peaaegu polnudki — seda aega esindavad vaid üksikud tööd Anna Haavalt, Karl Eduard Söödilt, Ernst Ennolt ja Villem Ridalalt. Antoloogia II osas lisanduvad neile siiski vähesed luuletused Johannes Barbaruselt, August Allelt, Jaan Kärnerilt, Johannes Semperilt, Aleksander Antsonilt, Erni Hiirelt, Mart Raualt ja Betti Alverilt. II köide koosneb põhiliselt “Nõukogude Eestis viieteistkümne aasta jooksul loodud luuletusist ja poeemidest” (Eessõna. 1955b). Ainus erand on Betti Alver, kellelt ei leidu kogus ühtki nõukogude võimu ajal valminud teksti.

Antoloogia teine osa on esimesest mahukam (u 15 000 värsirida). Tõsiasi, et seejuures on teises köites siiski vähem luuletusi, osutab välise märgina sõjajärgsete tekstide tugevale eepilisusele — ehkki ka vanem osa eesti luulest on vastavalt aja vaimule esindatud suures osas just lüroepikaga.

Uuemate värsistuste mõõdutundetute esiletõstmine on tinginud kaasaegsete autorite tutvustuste arvukuse. Hugo Angervaksa, Muia Veetamme, Felix Kotta, Aira Kaalu, Manivald Kesamaa, Valceria Villandi ja vahest isegi Ilmar Sikemäe tekstid võiksid küll kuuluda suurde üldantoloogiasse, saamaks kirjandusest tervikpilti, kuid nende sõjajärgne toodang jääb tihtipeale luulekaugeks. Paguluses jõuliselt debüteerinute loomingust ei võinud samas juttugi olla.

Antoloogia I osas on autoreid püütud järjestada luulelooliselt. Vaieldav on Jakob Liivi ja Andres Renniti asetamine Karl Eduard Söödi järele, “antoloogiana antoloogias” lõpetavad köite Juhan Lilienbachi, Villem Buki, Gustav Tikerpuu ja Vassili Mölder-Proletaarlase tööd. Hans Pöögelmann — kohati loetavalgi tasemel

kirjutanud revolutsioonilaulik — oli veel rehabiliteerimata. II köites on autorid järjestatud sünniaja järgi — mõistagi ei ühti tulemus kirjandusloolise reaga.

Luuletuste valik antoloogias on niisama ühekülgne nagu eelisted erinevate autorite puhul. Seejuures eirab suurel määral traditsioone ka I osa. Ärkamisaja eelsetelt ja aegsetelt autoritelt leidub küll omajagu üldtuntud palu, kuid samas on antoloogia mitmete Kr. J. Petersoni, Kreutzwaldi, Koidula, Veske, Reinvaldi jt luuletuste "esmaavastajaks". Paraku on avastused tihti väheväärtuslikud ning saanud trükiõiguse vaid neis sisalduvate ühiskondlike motiivide pärast.

Kõige rohkem hälbivad varasematest hinnangutest Jakob Tamme, Anna Haava ja Karl Eduard Söödi tutvustused. Jakob Tamme puhul on kõrvale jäetud tema luule müstilisem osa ning rõhutatud sotsiaalsust. Anna Haava ja Karl Eduard Söödi loomingu esitamisel on lisaks ühiskonnakriitilistele paladele üle pakutud ka märglevate armu- ja olupiltidega.

Karl Eduard Sööt ja Ernst Enno on esile tõstetud lasteluule autoritena, pisemale lugejale mõeldud leidub teistelki. Endel Nirk on selliste eelistuste põhjuseks arvanud lisaks teema poliitilisele ohutusele ka Liis Raua kui kunagise lastekirjaniku initsiatiivi (E. Nirk M. Velskrile 20. IV 1991).

Kui meenutada veel proletaarsete autorite valikuid, siis on kaheldav, kas koostajate põhikriteeriumiks võis üldse olla tööde kunstiline tase — seda tohtis arvestada alles pärast ideoloogiliste rajamärkide täpset paikapanemist.

Kui antoloogia I osa pakub siiski veel mõnel määral väärtuslikku, siis II köites on üldpilt masendavam. Valdavalt on tegemist propagandistliku repertuaariga, mis paljudel juhtudel pole väärtuslikultki tasemel. Teravalt eristub kontekstist Betti Alveri looming, pisut inimlikum ja elutervem pilt avaneb Juhan Sütisest, Juhan Smuulist, Minni Nurme ja Ellen Niidust. Kui sellele lisada üksikud luuletused August Allelt, Jaan Kärnerilt, Johannes Semperilt, Mart Raualt, Paul Viidingult, Kersti Merilaasilt, August Sangalt ja Debora Vaarandilt, siis on hilisemale luuletundlikule lugejale vastuvõetav looming peaaegu ammendatud. Valdav on nõukogulik õones tööpaatos, sõjaaegsed vihased võitlusvär-

sid, parteilise võimu ülistamine ning kapitalismi pilkamine. Ka vanematelt autoritelt valitud varasemad palad on üldjuhul ühiskonnakriitilised ja samas visandlikud. Nende kõrval on kohati värskendavamgi Uno Lahe nõukogude võimu ajal sündinud satiir. Antoloogia II osa pingutatult ühepalgelisele valikule on lasteluuletused (nt Ralf Parvelt ja Ellen Niidult) isegi kasuks tulnud.

Autorite tutvustused annavad lisaks elu- ja kirjanduslooliste märkmetele lühikommentaari luuletaja värssidele. Sellised kommentaarid on valdavad vanemate autorite puhul. Hinnangutes on tugev sotsiologiseeriv hoiak, paljud määratlused on ka sisuliselt vildakad. Lisaks poliitilistele hinnangutele on kohatu keelepruuk sünnitanud koomilist stiili üldisemaltki — näiteks väidetakse, et Lydia Koidula on “eesti demokraatliku lasteluule rajajaks”.

I köites sisalduv faktiline materjal on üldjoontes korrektne, samas on II köite autoritel järjekindlalt märkimata jäetud enne juunipööret ilmunud luulekogude pealkirjad, samuti puuduvad sisukorras andmed tekstide varasematest ilmumiskohtadest — I köites on selline teave olemas. Nii on maha vaikitud eeskätt lähem minevik.

Eesti luule antoloogia on võimutruult ühekülgne väljaanne, mis ei suuda eesti luule tegelikku olukorda 20. sajandi keskel edasi anda. Seejuures on u 1/3 kogu antoloogia tekstidest üldse raske luuleks nimetada — tellimuslik teemakäsitus vajaks vähemalt andekat värssi- ja kujundikasutust.

Kui praeguselt vaatepunktilt on kaheköiteline valimik suures osas kasutamiskõlbmatu, siis ajaloolise objektiivsuse huvides on vaja seda tööd hinnata ka vahetus 1950. aastate kirjandussituatsioonis.

Antoloogia tegemiseks juhtus ebasobiv aeg: poliitiline kliima oli muutumas leebemaks, kuid valiku töömahukus ei võimaldanud kiiret ümberorienteerumist. Nagu Debora Vaarandi mäletab, polnud koostajad ise tulemusega rahul juba enne raamatute ilmumist (D. Vaarandi M. Velskrile 15. IV 1991).

Koostamise käigus oli ju muu hulgas silmas peetud mitme luuletaja (nt Ernst Enno, Villem Ridala, Johannes Semperi, Paul Viidingu, Kersti Merilaasi, August Sanga) kirjanduslikku rehabiliteerimist. Sellega jäädi aga muutuvates oludes pisut hiljaks.

Siiski oli *Eesti luule antoloogia* valimik, kus tänu Paul Rummo-le üle aastate õnnestus Betti Alveri värsside uustrükk. Samuti oli see esimeseks kohaks, kus pärast sunnitud vaikimist avaldati taas Kersti Merilaasi luuletusi. Viimasele oli tekstide planeeritav sissevõtmine antoloogiasse üheks argumendiks oma loomingu kaitsmisel ja taasvastuvõtul Kirjanike Liitu (vt Kiin 1989: 137). Tunnustada tuleb luuletuste dateerimisel tehtud tööd (palad on reastatud kronoloogiliselt, dateerimata jäänud luuletused aga lisatud valikute lõppu), samuti on hinnatav algallikate otsimise vaev.

Üksikud erandid välja arvatud, võeti tekstide esitamisel aluskes viimane luuletaja eluajal ilmunud variant (KM arhiiv, f 24, n 1, s 176, l 15). Selline ühtne põhiprintsiip on tervitatav, samas aga jäeti luuletustest sageli tervikpilti moonutavalt välja terveid lõike ning mõnikord mindi keeleliste parandustega liiga kaugele — viimasele asjaolule osutas ka kriitika (Niit 1956: 1662–1663). Ehkki käsikirjadest eemaldati töö käigus konjunktuurseid ning nõrku tekste, toodi juurde põlu all olnud autoreid jne, jäi lõpptulemus nõrgaks. Rahule võisid jääda vaid kirjanduse ideoloogilised suunajad.

Väärtusliku uudiskirjanduse puudumisel leidis antoloogia ilmselt siiski lugejaid ja sai ohtlikuks eeskujuks paljudele hilisematele seisukohavõttudele, seejuures hariduselus. Valimikuga peeti ju osaliselt silmas ka pedagoogilisi eesmärke (Eessõna. 1955a), lisaks toetus Kalju Lehe *Luulevalimik keskkoolile* (1958) eesti luule osas põhiliselt *Eesti luule antoloogiale*. Märksa hilisemateski kogudes võib jälgida üllatavaid kattumisi valikutes, mis on eriomaselt nõukogulikud.

1.3. Eesti luule antoloogia retseptisioon

Juba enne antoloogia ilmumist tutvustas Paul Rummo valmivat kogumikku *Rahva Hääles* (Rummo 1955). Tema järgi peaks valimikus olema 56 autorit — pole teada, kas see oli juhuslik eksitus või lisandusid kahe luuletaja tekstid tõepoolest viimasel hetkel. Betti Alveri, aga ka Johannes Semperi, Kersti Merilaasi, August Sanga, Paul Viidingu jt mõnda aega vaikinud kirjanike luuletuste sissevõtmisele artikkel igatahes osutab. Paul Rummo viitab sellelegi, et on valmimas venekeelne eesti luule antoloogia.

Paul Rummo kirjutise käsikirjas (KM KO, f 205, m 10:3, l 3) leidub lõik, mis on trüki välja jäänud. Seal teeb Paul Rummo ettepaneku korraldada Moskva ja Leningradi eeskujul "Poesia päev", kus autorid esitaksid raamatukauplustes oma luuletusi ning jagaksid köidetes autogramme. Selle idee taustaks oli kartus, et valiku teist osa ostetakse muidu esimesest vähem (ERA, f R-1765, n 1, s 173, l 154). Nähtavasti otsustati sellisest prognoosist siiski mööda vaadata.

Esimese vastukajana valmis antoloogiale ilmus ajalehe *Edasi* rubriigis "Lugejate sõnavõtte ja ettepanekuid" A. Paju nõukogulik ja samas asjatundmatu kirjutis. "Valimikus ei puudu peaaegu ükski selle ajastu kirjanduse tüüpiline esindaja" (Paju 1956), väidab arvustaja I köite kohta. A. Paju kiidab Ado Grenzstein-Piirikivi loomingut ja tegevust ning on rahul, et tema luulest on nüüd lõpuks ülevaade olemas. Samas heidab ta antoloogia koostajatele ette Adam Petersoni ja Leena Laid-Parkeri (!) värsside väljajäämist ning leiab, et Andres Renniti loomingust tulnuks lisaks võtta epigramme.

Oskar Kruusi ja Elem Treieri sõnavõtt *Sirbis ja Vasaras* (Kruus, Treier 1956) oli märksa asjalikum, ehkki kombepäraseid poliitilisi mõttekeerutusi leidub neilgi. Tolles ajas oli ilmselt üsna väärtuslik eesti luule antoloogiate lühiülevaade artikli alguses. Seejuures on siiski küsitav Jaan Kärneri antoloogia hindamine tähtsamaks Gustav Suitsu ja Karl Eduard Söödi *Eesti Luulest*.

Eesti luule antoloogia I köite vaatlemisel on arvustajad ettevaatlikumad. Puuduvatest autoritest nimetatakse üksnes Martin Körberit, Otto Grossschmidt, Peeter Grünfeldti, aga ka Adam Petersoni, "keda möödunud aastal veel koolides õpiti" (Kruus, Treier 1956: 3). Põhjalikult analüüsitakse luuletuste valikut ja leitakse, et kui populaarsete ja kirjandusloos tuntud palade osas on töö vastuvõetav, siis koostajate ebaõnnestumised algavad seal, kus on tulnud luuletusi veel lisaks valida oma kunstimaitsel alusel. Nii kritiseeritakse Lydia Koidulat, Mihkel Vesket, Friedrich Kuhlbarši, Anna Haavat, Karl Eduard Sööti ja Jakob Liivi esindavat loomingut. Samuti hinnatakse kahvatuteks Villem Ridalalt ja Ernst Ennolt tehtud valikud, leides et Enno näitamine pelgalt lasteluuletajana on vale. Ernst Enno klassikustaatuse taastamine

näib olevat kriitikutel üldisemaksiki eesmärgiks. Osutatakse ka antoloogia koostajate hirmule sonetivormi ees.

Oskar Kruusi ja Elem Treieri arvates on liiga mahukalt esindatud Carl Eduard Malmi, Villem Buki ja Vassili Mölder-Proletaarlase tööd. Veel osutatakse vaieldavustele autorite järjekorras ja õiendatakse mõned väiksemad faktevad.

Märksa tõsisema kriitika osaliseks saab antoloogia II köide. Valeks peetakse autorite reastamist sünniaastate järgi. Puuduva-
test, kuid samas olulistest autoritest nimetatakse Ilmi Kollat, "kel-
lelt ei ole lootust edaspidigi nõuda Kirjanike Liidu liikmekarta, mis kuuldavasti olevat olnud antoloogiasse pääsemise eeltingi-
museks" (Kruus, Treier 1956: 4). See kaart puudus siiski tollal ka Betti Alveril ja Paul Viidingul.

Leitakse, et ühiskondliku temaatikaga luuletuste eelistamisel on satunud üldpilti moonutavasse äärmusesse — konkreetsemalt kritiseeritakse sellelt seisukohalt Jaan Kärnerilt, Johannes Semperilt, Juhan Sütistelt, Minni Nurmelt, Ralf Parvelt ja Debora Vaarandilt valitud. Artikli autorite tagamõte näib olevat nõutada kirjanduskäsitlustes armastus- ja looduslüürikale taas eluõigus. Valikut analüüsides jõutakse lõpuks järeldusele, "et nii mõnigi kord on rohkem arvestatud luuletuse teemat, kui selle kunstilist tugevust" (Kruus, Treier 1956: 4).

Ka II köite puhul õiendatakse pisivigu ja kahetsetakse, et auto-
rite nõukogude-eelsed luulekogud on jäänud nimetamata. II osa tekstiredaktsioonilist tööd ei saanud retsensendid hinnata, I köites peetakse seda üldiselt õnnestunuks. Oskar Kruusi ja Elem Treieri artikli lõpuosa on uut antoloogiat siiski tervitav ja tunnustav.

Viimane ja pikem arvustus ilmus Heldur Niidu sulest alles 1956. aasta lõpus (Niit 1956). Artikli alguses nimetab autor küll *Eesti luule antoloogiat* parimaks seni ilmunud antoloogiaks, kuid edasine sisaldab väga vähe kiidusõnu.

Pikemalt peatub Heldur Niit mineviku kirjanduspärandi hin-
damise üldisematel küsimustel ning kritiseerib isikukultuse ajal tehtud vulgaarsotsioloogilisi vigu. Selle arutluse taustal leiab kir-
jutaja, et antoloogia koostamisel on "määravaks olnud antihisto-
ristlik, lihtsustatud käsitlus, mis küsimusi lähemalt analüüsimate
lubas ühe suletõmbega tõmmata kriipsu peale rea eesti kirjanike

loomingu” (Niit 1956: 1658). Heldur Niit märgib, et kuigi Ernst Enno, Villem Ridala, Betti Alveri, August Sanga ja Kersti Merilaasi taastunnustamine on hea, jääb siiski tõsiseks puuduseks see, et kõrvale on jäetud Gustav Suitsu, Marie Underi, Hendrik Adamsoni, Julius Oengo, Valmar Adamsi, Henrik Visnapuu, Bernard Kangro ja Heiti Talviku looming.

Heldur Niidu arvates on antoloogia jagamisel köideteks tehtud varjata vastuolu eesti luule tegeliku arenguga — selline kaalutlus võis tõesti ideoloogilistel juhtidel arvesse tulla. Pikemalt toob Heldur Niit välja Gustav Suitsu ja Marie Underi loomingu häid külgi, tehes seejuures ka küsitava väärtusega otsustusi. Ka püüab ta näidata “Noor-Eesti” liikumise progressiivset osa eesti kirjanduses.

Luuleloolisest aspektist lähtudes pidanuks Heldur Niidu arvates antoloogias olema veel Martin Kõrberi, Martin Lipu ja Hans Pöögelmanni looming. Ta arvustab põhjalikult Lydia Koidulalt, Ado Reinvaldilt, Anna Haavalt, Karl Eduard Söödilt ja Jaan Lõolt valitud, Ernst Enno ja Villem Ridala esindatust hindab ta liiga väikeseks, Carl Eduard Malmi osa aga liiga suureks.

Antoloogia II köite puhul kritiseerib arvustaja autorite varasema loomingu alahindamist — nii on jäänud ühekülgses valikus Jaan Kärnerilt, August Allelt, Johannes Semperilt, Kersti Merilaasilt ja August Sangalt, aga ka Betti Alverilt, kelle esikkogu väärtusi Heldur Niit rõhutab. Ühiskondliku motiivistiku celistamine on moonutanud Ralf Parve, Mart Raua, Aira Kaalu ja Debora Vaarandi loomingu palet.

Kriitiku arvates on antoloogias liiga palju lasteluulet ning pikki eepilisi luuletusi või katkendeid neist.

Faktilisi möödalaskmisi parandab ka Heldur Niit. Õigustamatuks peab ta luuletuse “Suve pidu” arvamist Mihkel Veske loomingu hulka — tegemist on Fr. R. Kreutzvaldi kaudu Neusi rahvaluule valimikku (1850–1852) sattunud palaga, mida Mihkel Veske hiljem redigeeris.

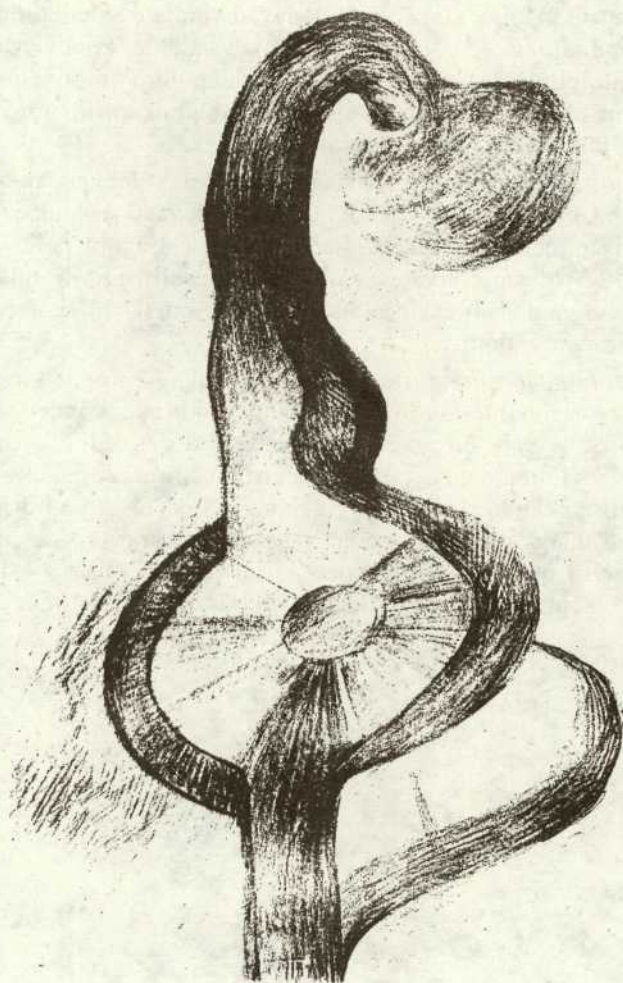
Rahul pole retsensent tekstiredaktsioonilise tööga, osutades vääratustele I köites — keelelise normeerimisega on kohati lõhutud isegi luuletuste rütmi ja riime. Heldur Niit osutab, et vead, segadus ja kõikumised, eriti ühenduses 19. sajandist pärinevate

tekstide trükki toimetamisega "tulenevad kindlate editsioonipõhimõtete puudumisest" (Niit 1956: 1663). Vaadeldes erinevate eesti luule antoloogiate koostamisel rakendatud põhimõtteid, võib sellega nõustuda — siiski pole siin tekstitruuduse printsiibi vastu rohkem patustatud kui varasemates kogudes.

Oma hävitavat, kuid motiveeritud arvustust leevendab autor lootusega, et antoloogia täiendatud uustrükk vead parandab. Kui aga kõik nimetatu arvesse võtta, siis endisest enam palju alles ei jäägi. Arvustaja arvates võiks kirjanduspilti juurde tulla ka eriantoloogiaid. Näitena nimetatud "Eesti sonett" sai teoks alles aastakümneid hiljem.

Eesti luule antoloogiat arvustanud kriitika jälgimine kinnitab veel kord eespool toodud väidet, et antoloogia aeganõudev koostamine sattus ebasoodsasse aega. Ajakirjanduses oldi 1956. aasta alguseks jõutud märksa depolitiseerituma kirjanduskäsitluseni, kui suutis pakkuda antoloogia. Seejuures võiks ühiskondlike olude soodsamaks muutumist näha isegi arvustusprotsessis endas: Heldur Niit julges oma hilisemas kirjutises olla märksa kriitilisem ja otseütlevam kui Oskar Kruus ja Elem Treier 1956. aasta juunis.

(Järgneb)

Sirje Protsin. ***

ILUST

(*Enneaadid* I. 6)

Plotinos

Tõlkinud Marju Lepajõe

1. Ilu on suurim nähtavas,¹ ta on ka kuuldavas — sõnade ühendamisviisis, ja kogu muusikas (on ju meloodiad ja rütmid ilusad). Ning sellele, kes tõuseb meelelisest kõrgemale, on ka taotlused ilusad, ja teod ja olukorrad ja teadmised, ja on vooruste ilu.² Kas on ka midagi neist kõrgemal, näitab end ise.³ Mis siis teeb seda, et kehad paistavad ilusad, ja kuulmine tunnistab, et helid on ilusad? Ja edasi, mil viisil on ilus kõik, mis on seotud hingega? Ja kas kõik on ilus ühe ja sama tõttu või on ilu kehas üks ja mujal teine? Ja mis on need [ilud] või see [ilu]?⁴ Mõned [asjad], nagu näiteks kehad, pole ju ilusad mitte nende enese, vaid osaduse tõttu. Teised on ilusad ise, nii nagu vooruse loomus. Ühed ja samad kehad näivad ju vahel ilusad ja vahel mitte, nagu oleks keha olla üks asi

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ. — Plotin, *Ennéades*. Texte établi et traduit par Émile Bréhier. Paris: Société d'Édition "Les Belles Lettres", 1924. Volume I, pp. 95–106.

¹Vrd Platon, *Phaidros* 250 c–d: "Sest nägemine on keha meeltest teravam." Siin ja edaspidi tõlkija märkused. Toim.

²Plotinos järgib tavapäraselt loendamisviisi. Vrd Platon, *Gorgias* 474 d–e jm.

³Väljend *αὐτὸ δείξει* sarnaneb kõnekäänule, mida kasutatakse, kui midagi õpitakse tundma kogemise kaudu. Platon on kasutanud seda korduvalt, vt *Theaitetos* 200 c, *Philebos* 20 c, veidi muudetult *Protagoras* 329 b.

⁴Vrd Platon, *Hippias maior* 297 e–298 b.

ja ilus olla teine.⁵ Mis on siis see, mis kehadel on? Esiteks tuleb vaadelda seda.

Mis on, mis köidab vaataja pilku ning pöörab selle enesele ja tõmbab ligi ja paneb vaatamisest rõõmu tundma? Kui leiame selle ja kasutaksime justkui astmena,⁶ võiksime näha ka muud. Peaaegu kõik ütlevad,⁷ et ilu loovad silme jaoks osade sobivad mõõtmed [*συμμετρία*] üksteise ja terviku suhtes, lisaks head värvid,⁸ ja et ilus olla on nende [s.o silme läbi ilusate] ning kõigi teiste puhul — olla kohaste mõõtmetega, välja mõõdetud. Miski lihtne ei ole neile ilus, vaid paratamatult ainult kokku liidetu. Neile saab ilus olla tervik, üksikutel osadel ei saa iseenesest olla ilus-olemist, nad viivad selleni, et tervik oleks ilus. Ometi — kui tervik on ilus, peavad ka osad ilusad olema. Ei saa ju ilu koosneda inetustest [osadest], vaid ta hõlmab kõiki [osi]. Neile on ilusad värvidki, nagu näiteks ka päiksevalgus, väljaspool ilus-olemist, sest nad on lihtsad ja nende ilu ei põhine sümmeetrial. Ja mil viisil on siis kuld ilus? Ja miks on välk öös või tähed ilusad vaadata? Ka helide puhul välditakse lihtsat samal viisil, ehkki ilusas tervikus võib sageli iga üksikheligi ilus olla. Ja kui sama sümmeetria püsides üks ja sama nägu kord näib ilusana, kord mitte, siis tuleb ütelda, et ilus-olemine on miski muu sümmeetrilise kõrval ja sümmeetriline on ilus millegi muu tõttu. Kui aga edasi minnakse teguviiside ja ilusate mõtete juurde, ja väidetakse, et ka nende puhul on [ilu] põhjus sümmeetria, millisest sümmeetriast siis ilusate teguviiside või seaduste või teadmiste või teaduste puhul võiks kõnelda? Kuidas võiksid üksteise suhtes sümmeetrilised olla teoreemid? Kui selle kaudu, et nad on kooskõlas, siis —

⁵Vrd Platon, *Pidusöök* 211 a–b.

⁶Platon kasutab *Pidusöögis* (211 c) lähedast sõna *επαναβαθμός* lähedases kontekstis: “Sest see ongi armastuse õige tee, mida mööda tuleb kas ise minna või lasta ennast juhtida, nii et alustades üksikuist kauncist esemeist tuleb ilu nimel tõusta nagu *astmeid* mööda ikka kõrgemale, ühelt kaunilt kehalt kahe juurde, kahelt üldse kõigi kaunite kehade juurde [---]” (A. Kurismaa tõlge.)

⁷Et hea proportsioon on ilu alus, oli Kreekas üldine veendumus, mida aktsepteerisid ka Platon ja Aristoteles. Stoikud aga määratlesid ilu rangelt ja ainult sellelt aluselt.

⁸Vrd Cicero, *Tusculumi vestlused* IV 31.

üksmeel ja kooskõla võib olla ka halvas. Sest [laused] “mõõdukus [σωφροσύνη] on tobedus” ja “õiglus on õilis narrus”⁹ on kooskõlas, sünnivad ühte ning on omavahel üksmeeles. Iga voorus on hinge ilu ja tõelisem ilu kui see, millest eespool kõneldud. Ent kuidas on ta sümmeetriline? Kui ka hingel on palju osi, ei ole nad ju sümmeetrilised nagu suurused või nagu arvud. Sest mis vahekorras hinge osad või teoreemid liidetakse või segatakse? Ja missugune võiks olla vaimu [νοῦς] ilu, kui ta on üksi?

2. Mingem nüüd uuesti algusesse tagasi ja öelgem esmalt, mis on tegelikult kehade ilu. Sest see on miski, mis on tajutav juba esimesel pilgul — hing ütleb justkui teades, võtab vastu tundes ning seab end selle järgi. Ent kui pilk langeb inetule, kohkub ta, pöördub ära ja keeldub sellest, sest see ei sobi temaga ja on võõras.¹⁰ Me kinnitame: kui hing on oma loomult see, mis ta on, ja on olevas võimsama olemise [ουσία] järgi, siis ta, nähes sugulaslikku või jälge sellest, rõõmustab ja läheb rahutuks, tõmbub enesesse, tuletab meelde isecennast ja seda, mis talle kuulub.¹¹ Mis sarnasus on ilusal siin ja Seal? Sest kui sarnasus on, peavad nad sarnased olema. Ent mil viisil on nii Sealsed kui siinsed ilusad? Väidame, et siinsed [on ilusad], sest neil on osa idees. Sest kui kõigel vormitul, mis võib loomu poolest vormi ja idee vastu võtta, pole logoses ja idees osa, siis on ta inetu ja väljaspool Jumala logost. See ongi inetus üldse. Aga inetu on ka mitte olla lõpuni valitsetud vormist ja logosest, kuna aine pole allunud idee järgi vormimisele. Lähenev idee korrastab kokku pannes selle, mis peab paljudest osadest üheks saama, ja viib ühte lõpetatusse [συντέλεια] ja teeb üheks, pannes enesega vastavusse, sest ta ise on üks [ἕν] ja üks peab olema ka [tema poolt] vormitav, nii nagu see on võimalik selle puhul, mis koosneb paljudest osadest. Sellele ilu end seabki, niipea kui see on koondunud üheks, ja an-

⁹Plotinos kasutab Platoni väljendeid, vt *Riik* 560 d; 348 c ja *Gorgias* 491 e.

¹⁰Vrd Platon, *Pidusöök* 206 d: “Kui ta aga inetusele läheneb, muutub ta süngeks, kurvaks ja tõmbub endasse, pöördub ära [---]” (A. Kurismaa tõlge.)

¹¹Vrd Plotinos, *Enneaadid* II 9 *Gnostikute vastu* 16. 43jj. Platon kirjeldab ananncesit *Phaidroses* 249 c–250; *Phaidonis* 72 e.

nab end nii selle osadele kui tervikule. Kui aga [idee] hõlmab selle, mis on juba üks ja koosneb ühesugustest osadest, siis annab ta ilu tervikule. Näiteks annab kunst ilu vahel kogu hoonetele koos tema osadega, ja vahel loodus üksikule kivile. Sel viisil niisiis — ühendusest Jumalatele tulevaga logosega — muutub keha ilusaks.¹²

3. Aga ära tunneb selle [s.o ilu] võime [δύναμις], mis on selleks seatudki ja millest miski pole võimelisem otsustama tema enda vallas, isegi kui ülejäänud hing samuti otsustamises osaleb. Ja võib-olla ütleb ka too [otsuse], kõrvutades [ilusat asja] ideega, mis on temas endas, tarvitades seda nagu loodi sirgjoone jaoks. Ent mil viisil on ilu kehas kooskõlas sellega, mis on enne keha? Mil viisil ütleb ehitusmeister, et maja näeb ilus välja, kui on seda kõrvutanud maja ideega enda sees? Kas pole nii, et kui kivid eemaldada, siis väline ongi sisemine idee, mille on jaotanud väline ainelasu ja mis paljuses ilmneb jaotuna. Kui meeleline taju [αἰσθησις] näeb kehas ideed, mis seob ühte ja valitseb loodust, mis on vormita olles sellele vastu; ja kui ta näeb vormi, mis kõrgub kirkalt teiste vormide kohal, siis koondab ta kokku selle, mis on laiali, toob tagasi ja juhib sissepoole jaotamatuna ja annab sisemuses olevale üle sellega kooskõlas olevana, kokku sobivana ja omasena; nagu näiteks tublile mehele on meeldiv näha nooruki näol jälge vooresest, mis on kooskõlas tõega temas eneses.

Värvi ilu on lihtne vormi tõttu. Hämara aines see allutab enesele kehatu valguse juuresoluga, mis on logos ja idee. Seetõttu on ka tuli, erinevalt teistest kehadest, iseenesest ilus, sest teiste elementidega võrrelduna on ta idee astmel, ruumiliselt asendilt ülalpool, kõigist kehadest õhem, olles lähedal kehatusele; ja tema üksi ei võta teisi [kehi] enesse, teised võtavad tema. Nemad ju soojenevad, tema aga ei jahtu. Ja temal on esimesena värv, teised võtavad värviidee temalt. Ta valgustab ja kiirgab, nagu võiks ta olla idee. Mis on alam temast, tuhmub ta valgelt ja pole enam ilus, sest ta ei saa osaleda kogu värviidees.¹³ Ka meeltega tajumatud helide harmooniad tekitavad tajutavaid, ja

¹²Vrd Platon, *Phaidon* 100 c–d; *Parmenides* 134 c.

¹³Värvi päritolu kohta tulest vt Platon, *Timaios* 67 b. Tule loomuse kohta vt *Timaios* 31 b, *Philebos* 29 c.

sel viisil teevad hinge ilust teadlikuks, näidates sedasama teises. Meeltega tajutavatele [harmooniatele] on omane, et nad on arvuga mõõdetavad, mitte vastavuses juhuslikule vormelile [λόγος], vaid sellisele, mis teenib idee loomist, mis valitseks.

Nii palju meeleliselt ilusatest asjadest; nad on jäljendid [εἰδωλα] ja varjud. Nad justkui tungivad välja ainesse, kaunistavad [seda] siis ja kohtuvad ilmudes.

4. Kaugemat ilu, mis pole enam meelte näha, näeb hing ilma vahenditeta ja kõnleb [sellest]: tuleb tõusta ülespoole, et kaeda [θεάσασθαι], ja meeltetaju tuleb jätta alla maha. Aga nii nagu meelelisest ilust ei saa kõnelda see, kes pole seda näinud või haaranud kui ilusat — nagu näiteks sünnist saadik pimedad, samal viisil [ei saa kõnelda] teguviiside ilust, kes pole enesesse vastu võtnud teguviiside, teadmiste jms ilu, ja [ei saa kõnelda] vooruse valgusest, kellele pole ilusana paistnud õigluse ja mõõdukuse pale,¹⁴ ning “ei cha- ega koidutäht ole nii ilus”.¹⁵ Peavad olema nägijad [võimega], millega hing selliseid asju vaatab; nägijad peavad tundma palju suuremat mõnu, hämmeldust ja värinat kui eelkõneldu puhul, sest nad puudutavad tõesti tõelist [ilu]. Sest kui miski on ilus, peavad sündima sellised tundmused: imestus ja magus hämmeldus ja iha ja armastus ja naudinguvärin. Seda võib tunda ka nähtamatu [ilu] suhtes, ja hinged tunnevadki, võiks öelda, kõik, kõige enam neist aga kirglikud armastajad.¹⁶ Nii nagu on kehadegi puhul — kõik ju näevad neid, aga kõik ei tunne ühesugust torget, vaid mõned kõige enam, ja nende kohta öeldakse, et nad armastavad.

5. Neilt aga, kes armastavad väljaspool meeli olevat, tuleb küsida: “Mida te tunnete niinimetatud ilusate teguviiside vastu, ja ilusate kommete ja mõõduka iseloomu ning üldse vooruslike tegude ja

¹⁴Vrd Platon, *Phaidros* 250 b.

¹⁵Tsiteeritud on Euripidese *Melanippet* frg 486 Nauck. Ka Aristoteles on kasutanud tsitaati analoogilises võrdluses *Nikomachose eetikas* 1129 b 28–29. Plotinos tarvitab seda veel kord *Enn.* VI 6. 6. 39.

¹⁶Armastajate erilist seisundit tunnetuse teel iseloomustab Plotinos — Platoni mõttekäike arendades — korduvalt, vt nt *Enn.* I. 3 *Dialektikast*.

meeleseisundite ning hingede ilu vastu?¹⁷ Ja mida te tunnete, kui näete, et teie sisemus on ilus? Miks joobute siis meeletuks ja erutute pööraseks ja igatsete olla üks isendaga, koguda end kehadest kokku?" Sest tõelised armastajad tunnevad just seda. Ent mis see on, mille pärast nad niimoodi tunnevad? Ei kuju, ei värv,¹⁸ ei mingi suurus, vaid hing, mis on värvita ja millega käib koos mõõdukus, samuti värvita, ning kõik muu vooruste valgus, nagu siis kui näete iseendas või silmitsete teises hingesuurust ja õiglast iseloomu ja puhast mõõdukust ja mehisust karmipilgulist¹⁹ ja väarikust ja aukartust, mis tõuseb selle üle hirmuta ja kannatu-seta hingeseisundis; selle kõige kohal aga kiirgavat jumalasarvast vaimu. Me imetleme ja armastame seda kõike, aga miks nimetame seda ilusaks? Sest see on ja näib ja igauks, kes on seda näinud, ei nimeta seda teisiti kui olevalt olevaks [τὰ ὄντως ὄντα]. Mis on olevalt olev? Ainult ilu. Ent mõte tahab veelgi [teada], mis olevas teeb hinge armastust väärivaks. Mis on see, mis särab vooruste kohal nagu valgus? Või on soovi võtta vastupidine — hinge inetused — ja vastandada [ilule]? Sest [teadmine], mis inetus on ja miks ta sellisena ilmub, aitaks võib-olla kaasa meie uurimisele. Olgu siis üks inetu hing, talitsemata ja ebaõiglane, täis nii kõikvõimalikke himusid kui ka kõikvõimalikku segadust, hirmudes arguse tõttu, kadedustes tühisuse tõttu. Kõik, mida ta mõtleb, kui ta üldse mõtleb, on surelik ja madal, igast küljest rikutud,²⁰ räpaste naudingute sõber, elades elu, milles ta kõike häbitut, mida ta keha läbi tunneb, võtab kui meeldivat. Kas me ei ütle, et selline häbitus hakkas talle külge kui võõras pahe väljastpoolt, mis nii häbistas kui määris teda ja segas temasse palju halba,²¹ nõnda et tal pole enam puhast elu ega taju, vaid elu, mis on hämar segunemisest pahega ja läbini põimitud surmaga. Ta ei näe enam, mida hing peab nägema, ega lase end enam jääda isendasse, sest teda tõmbab kogu aeg väljapoole ja allapoole ja pimedusse. Ma arvan, see, et ta on ebapuhas ja et teda veab kõige selle poole, mida meeled tajuvad, ja et temasse on segatud palju kehalist ja

¹⁷Vrd Platon, *Pidusöök* 210 b–c.

¹⁸Ka Platonil on tõeliselt olev värvitu, kujutu (*Phaidros* 247 c).

¹⁹Kasutatud on Homerose väljendit Aiaxi kohta, vt *Ilias* VII 212.

²⁰Vrd Platon, *Gorgias* 525 a.

²¹Tsitaat Platonilt (*Phaidon* 66 b).

et ta on ümbritsetud rohkest ainelisest ja et ta on võtnud enesele [enda omast] erineva vormi, siis on ta halvemaga segamise kaudu muutunud; nagu näiteks, kui keegi vajub mutta või sopa sisse, siis pole enam näha ilu, mis tal enne oli. Nähakse seda, kui palju ta end mudast ja sopast puhastanud on. Tema inetus on tulnud muulaadse lisamisest, ja et olla jälle ilus, on tema töö end ära pesta ja puhastada, siis ta on, kes oli enne. Öeldes niisiis, et hing on inetu ühendamisest, segamisest ning kaldumisest keha ja aine poole, ütleksime õigesti. Ja hingele on häbiks, kui ta pole puhas ja selge nagu kuld, vaid täis räbu; kui keegi võtab selle ära, jääb järele kuld ja see on ilus, kui see on eraldi teistest ning isendaga omaette. Samal viisil ka hing, kui ta on eraldatud himudest, mis tal keha läbi on ja millele ta liialt ligi on: kui ta on kaugenenud teistest kirgedest ning puhastatud sellest, mis tal on kehastumise tõttu; kui ta on jäänud üksi, siis on ta kogu võõrast olemisest pärit pahe eneselt maha pannud.

6. Sest nagu ütleb muistne õpetus: mõõdukus ja mehisus ja iga voorus on puhastus [*κάθαρσις*], ka tarkus [*φρόνησις*]. Seepärast on õiged müsteeriumide vihjed, et see, kes pole puhastunud, lamab sopas ka Hadeses, sest see, mis pole puhas, armastab soppa, sest see on halb.²² Nagu sellest rõõmu tunnevad ka sead oma räpaste kehadega.²³ Sest mis mõõdukus tegelikult on kui mitte keha naudingutest hoidumine, vältides neid kui ebapuhtaid, mis ei kuulu puhta juurde? Mehisus aga on mitte karta surma. Surm on hinge ja keha eraldiolek.²⁴ Kes armastab omaette olla, ei karda seda. Hingesuurus aga on põlata siinset. Tarkus — mõtlemine, mis pöörab ära madalast ja juhib hinge selle juurde, mis on ülal. Puhastatud hing saab ideeks, logoseks, täiesti kehatuks, vaimseks, kuuludes tervenisti jumaliku juurde, kust voolab ilu allikas ja kõik, mis on temaga suguluses. Edasi, hing, mis on juhutatud vaimu juurde, on veel ilusam. Vaim ja vaimust pärinev on ilu

²²Vrd Platon, *Phaidon* 69 c.

²³Mõned uurijad (Diels, Henry-Schwyzler) näevad siin vihjet Herakleitosele (frg B 13 D–K: “Sead tunnevad sopast suuremat mõnu kui puhtast veest”). A. H. Armstrong peab võimalikuks, et siin on mõeldud sgu kui selliseid varasema filosoofilise taustata.

²⁴Vrd Platon, *Phaidon* 64 c.

tema jaoks, kodune ja mitte võõras, sest ainult seal on hing olemisviisil [φύσις] — inetus. See inetus ongi algne pahe. Nii nagu vastupidiselt — hea ja ilus on üks ja seesama, või hüve ja ilu. Niisiis tuleb head ja ilusat ning inetut ja halba otsida ühesugusel viisil. Ja ilu, mis on ka hüve, tuleb panna esimeseks. Vaim saab ilu vahetult sealt, hing on ilus vaimu kaudu, ülejäänud on ilus vormiva hinge kaudu — ilusad teod ja taotlused. Ja tõesti, hing teeb ilusaks ka kehad, mille kohta nii öeldakse. Sest ta on jumalik, ja justkui osana ilust teeb ta ilusaks kõik, mida puudutab ja valitseb, niivõrd kui see on võimeline ilust osa võtma.

7. Tuleb pöörduda jällegi tagasi hüve juurde, mille poole püüab iga hing. Kes seda näinud on, teab, mida kõnelen — mil viisil see ilus on. Ta on ihaldatav hüvena ja iha püüab tema poole. Temani jõuavad aga need, kes tõusevad ülespoole ja pöörduvad tema poole ja võtavad seljast selle, mille me alla laskudes ümber võtsime. Nagu näiteks neile, kes lähevad üles templi pühamusse riitusele, on puhastamine ja seljas olnud himationide äravõtmine ja alasti ülesminek. Kuni, olles üles minnes mööda läinud kõigest, mis on jumalale võõras, nähakse üksi isendaga üksi teda, selget, lihtsat, puhast,²⁶ millest sõltub kõik, ja mille poole kõik vaatab ja on ja elab ja mõtleb. Sest ta on elu, ja vaimu ja olemise põhjus. Kui keegi näeb seda, millist armastust, millist iha võib ta tunda, soovides temaga ühte sulada! Millist hämmeldusnaudingut maitsta! Sest kes pole teda veel näinud, sirutub tema kui hüve poole, kes aga näinud on, selle osaks on armastada ilu, ja olla imestusnaudingut täis ja taluda vapustust terveks jäädes ja armastada tõelise armastusega ja välja naerda närivat iha ja kõiki teisi armastusi ning põlata, mida varem ilusaks pidas. Nagu tunnevad need, kes on kohtunud mõne jumalate või daimonite ilmumiga ega saa enam endistviisi teiste kehade ilu hinnata. Mida võiksimegi mõelda, kui keegi saab vaadelda ilu ennast, iseenesest, puhast; et olla puhas,

²⁵Vrd Platon, *Phaidros* 249 c.

²⁶εὐλικρινές, ἀπλοῦν, καθάρων — Platonile lähedane väljend, vt *Pidusöökk* 211 e: selgena, puhtana, segamatuna.

pole ta koormatud ei lihast, ei kehast, ei maa peal ega taevas?²⁷ Sest kõik see on lisandus mujalt ja segu ja mitte algne, vaid sellest pärit. Kui ta nüüd näeb seda, kes kõigile ilu jagab, kes isendasse jäädes annab ega enesesse midagi ei võta; kui ta jääb seda vaatama ning tunneb naudingut sellega sarnastudes, mis ilu võiks ta vajada veel? Sest just see — ülim ja algne ilu teeb need, kes teda armastavad, ilusaks ja armastustväärivaks. Siin on hingede ees suurim ja viimne võitlus²⁸ ning ka kogu mure on selle pärast, et mitte ilma jääda ülimast pilgust. Kellega see on juhtunud, on õnnis — ta on näinud õnnist vaadet;²⁹ kellega see pole juhtunud, on õnnetu. Õnnetu ei ole, kes juhtumisi pole näinud värvide või kehade ilu, ega see, kellele pole juhtunud võimu, kõrget ametit ega kuningatrooni, vaid see, kes pole kohtunud selle ühega. Et seda saavutada, tuleb minna lasta kuningatroonil ja võimul kogu maa ja mere ja taeva üle, kui maha jättes ja neist üle vaadates ja Tema poole pöördudes ta võib näha.

8. Mis tee see on? Mis vahend? Mil viisil vaadata vahendamatu ilu,³⁰ nagu see püsib pühade templite sisemuses ega tule välja, et seda näeks mittepühendatu? Mingu siis, kes suudab, ja järgnegu sissepoole,³¹ jätku välja silmadega nägemine ja ärgu pööraku end tagasi kehade sära poole nagu enne. Sest kes näeb kehaes ilu, ei tohi ju joosta järele neile, vaid peab teadma, et nad on võrdpildid ja jäljed ja varjud. Tuleb põgeneda tolle poole, mille võrdpildid nad on. Sest kui keegi tahab tormata ja haarata võrdpilti kui tõelist (nagu näiteks veepinnal mänglevat kaunist peegelpilti, mida keegi soovis haarata ning kukkus vette ja kadus³²), millest — nagu mulle tundub — üks lugu vihjamisi kõneleb; niisamuti upub see, kes klammerdub ilusate kehade külge ega lase lahti, aga mitte kehaga, vaid hingega, hämaraisse sügavikesse, mis vaimule on rõõmutud. Seal viibib ta pimedana Hadeses ja seal on ta nagu siingi, ühes

²⁷Vrd *ibidem* 211 d–e.

²⁸Platoni veidi muudetud tsitaat, (*Phaidros* 247 b).

²⁹Platoni väljend (*Phaidros* 250 b).

³⁰κάλλος ἀμήχανον — Platoni tsitaat (*Pidusöök* 218 e).

³¹Vrd Platon, *Phaidros* 247 a.

³²Narkissose müüdi allegooriline interpretatsioon.

varjudega. "Põgenegem siis armsale isamaale"³³ — võiks olla tõeline nõuanne. Aga kuidas põgeneda? Mil viisil teed leida? Nagu Odysseus [lahkus] kas nõid Kirke või Kalypso juurest — nagu ütleb [Homeros], mulle näib, et millelegi vihjates — ega olnud nõus jääma, ehkki tal oli naudinguid silmale ja ta elas kesk meelelise elu küllust. Meie isamaa, kust tulime, ja meie isa on Seal. Mis reis ja mis põgenemine see on? See tee ei ole jala minna, sest jalad viivad alati ühelt maalt teisele. Ei tule valmis panna ka hobuseid ega vankrit või paati, vaid kõik see tuleb jätta ning mitte vaadata; sulgenud silmad, muuta vaade teiseks, äratada see, mis küll kõigil on, aga mida vähesed kasutavad.

9. Ja mida näeb see sisemine vaade? Äsja äratatuna ei suuda ta näha liiga suurt sära.³⁴ Nii tuleb seda hinge enne harjutada vaatama ilusaid teguviise, seejärel ilusaid töid — mitte neid, mida kunstid teevad, vaid [neid,] mida inimesed, keda nimetatakse heaks. Seejärel nende hingi, kes teevad ilusaid tegusid. Mil viisil aga võiksid hea hinge puhul näha, kui ilus ta on? Pöördu tagasi isendasse ja vaata! Ja kui sa ei näe ennast veel ilusana, siis, justkui skulptor tehes kuju, mis peab ilus olema, raiub midagi ära, tasandab midagi, teeb midagi siledaks, midagi puhtaks, kuni on kujule andnud ilusa välimuse; nõnda ka sina raiu ära, mis on ülearu, ja tee sirgeks, mis on kõver. Puhasta pime ja tee säravaks ja ära jäta tööd oma kuju kallal,³⁵ kuni välgab sulle vooruse jumalik sära, kuni näed mõõdukust pühal istmel troonimas.³⁶ Kui sa oled saanud selliseks ja näinud seda ja oled puhtana isendaga, siis ei ole takistust, et saada niiviisi üheks ega ole miski muu sinuga sisemuses segunenud, vaid oled tervenisti üksnes tõeline valgus, mida pole suurusega mõõdetud ega kontuuriga piiratud

³³Ebatäpne Homeroose tsitaat (*Ilias* II 140). Neid Agamemnoni sõnu oleks siinses kontekstis sobiv siduda *Odysseiaga* IX 29jj ja X 483–484, kus Odysseus jutustab Alkinoosile, kuidas Kalypso ja Kirke teda armastasid ja koduteele asumisest tagasi püüdsid hoida.

³⁴Vrd Platon, *Riik* 515 c–516 a.

³⁵Vrd Platon, *Phaidros* 252 d. Platonil on kujuriks armastaja, kes kujundab armastatu hinge Jumala sarnaseks.

³⁶Tsitaat Platonilt (*Phaidros* 254b). Plotinose väljaannetes on konjektuur vastavalt Platoni sõnadele. Käsikirjades on 'istme' βάρρον asemel καθαρόν — 'puhas'.

ega ole ka mingi suuruseni piiritult laiendatud, vaid ta on kõikjal mõõtmatu, sest ta on suurem igast mõõdust ja üle igast hulgast. Kui näed, et oled selliseks saanud, oled saanud vaateks [*ὄψις*]; usalda ennast, sa oled tõusnud nii kõrgele, et ei vaja enam teenäitajat. Vaata pingsalt ja näe, sest üksnes selline silm näeb suurt ilu. Ent kui keegi läheb vaatama pahedest lühinägelikuna ja puhastamatult või jõuetult, ei suuda ta nõrkusest kogu seda sära vaadata. Ta silmad ei seleta midagi, isegi kui keegi näitaks, mis seal on ja mida on võimalik näha. Sest nägemiseks tuleb vaataja teha vaadatavaga sugulaseks ja sarnaseks. Pole ju kunagi näinud päikese silm, mis pole olnud päikese sarnane,³⁷ ja hing, mis pole ilus, ilu ei näe. Niisiis saagu see, kes tahab vaadata jumalat ja ilu, kõigepealt tervenisti jumalasarnaseks ja tervenisti ilusaks. Tõustes jõuab ta algul vaimuni ja näeb kõigi ideede ilu ning ütleb, et see on ilu [need ideed. Sest kõik on ilus nende tõttu. Nad on vaimust sündinud ja vaimu olemine.]³⁸ Teispool seda olevat nimetatakse hüve loomuseks ja ilu on talle katteks. Niisiis on see — üldiselt öelduna — algne ilu. Kui aga vaimne [sellest] eristada, siis tuleb öelda, et ideede paik on vaimne ilu, hüve aga — ilu allikas ja algus³⁹ — on teispool seda. Või tuleb hüve ja algne ilu võrdsustada. [Igal juhul] on ilu ainult Seal.

³⁷Vrd Platon, *Riik* VI 508 b ja 509 a.

³⁸Nurksulgudes olevat peetakse glossiks.

³⁹Vrd Platon, *Phaidros* 245 c.

VAIMSEST ILUST

(*Enneaadid V. 8*)

Plotinos

Tõlkinud Marju Lepajõe

1. Pärast seda kui oleme öelnud,¹ et see, kes on vaadelnud vaimset maailma ja teadlikuks saanud tõelise vaimu ilust, on võimeline mõtlema ka selle isast ja teispool vaimu olevast, püüdkem näha ja öelda iseendale — nii kuidas on võimalik selliseid asju öelda —, mil viisil on vaimu ja Sealse maailma ilu võimalik vaadelda. Niisiis, kui asjad asetsevad ligistikku, olgu näiteks kivirahnud, üks korrapäratu ja töötlemata, teine kunstiga vormitud jumala või mõne inimese kujuks; kui jumala, siis Hariidi² või mõne muusa, kui aga inimese, siis mitte ükskõik kelle, vaid sellise, kelle on teinud kunst kõigest ilusast. See [kivi], millele kunst on andnud vormi [*εἶδος*] ilu, ei ole ilus mitte sellepärast, et ta kivi on — sest siis oleks ka teine sama ilus —, vaid vormi tõttu, mille kunst on temasse pannud.³ Sest seda vormi ainel ju ei olnud, vaid see oli [kunstniku] mõttes, enne kui läks kivisse. Ent see polnud kunstnikus [*δημιουργός*] seepärast, et tal on silmad ja käed, vaid et ta on kunstis osaline. Niisiis on ilu kunstis palju

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΟΗΤΟΥ ΚΑΛΛΟΥΣ. — Plotino, *Paideia antignostica: Ricostruzione d'un unico scritto da Enneadi III 8, V 8, V 5, II 9*. Introduzione e commento a cura di Vincenzo Cilento. (Biblioteca nazionale serie dei classici greci e latini. Testi con commento filologico IX.) Firenze, 1971, pp. 51–68.

¹Plotinos, *Enneaadid III 8* (Nr 30 kronoloogilises järjekorras) 11. 36–38. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused. Toim.*

²Kreeka ilujumalannad (rooma Graatsiad).

³Vrd *Ilust*, 2. ptk.

kõrgem, sest mitte ilu, mis on kunstis, ei läinud kivisse — ta püsib iseeneses —, vaid miski muu, mis on pärit temast ja on madalam temast. Ja ka see ei jää endas puhtaks ega [ole] selline, nagu soovis [kunstnik], vaid selline, nagu kivi kunstile järele andis. Kui kunst teeb selle järgi, mis ta on ja mis tal on — teeb ta ilusaks vastavalt logosele, mille järgi ta teeb — siis on ta enam ja tõelisemalt ilus, sest tal on kunsti ilu, mis on ju suurem ja ilusam kui välistel [asjadel]. Sest samavõrd kui miski sirutab ainesse, samavõrd nõrgem on ta sellest, mis püsib ühena. Sest kõik, mis eraldub, kaugeneb enesest: kui [see on] jõud — [kaotab] jõus, kui soojus — soojuses, kui võimelisus üldse — võimelisuses, kui ilu — ilus.⁴ Ja iga esimene tegija peab iseeneses olema tugevam tehtavast. Sest mitte muusika puudumine ei tee muusikut, vaid muusika, ja muusika, mis on enne meeli, teeb muusika meeltes.

Kui aga mõni kunste ei hinda, sest nad loovad jäljendades loodust,⁵ tuleb esiteks öelda, et ka loodus jäljendab midagi muud. Seejärel tuleb teada, et nad ei jäljenda lihtsalt nähtavat, vaid tõusevad seadusteni [ἐπὶ τοῦς λόγους], kust loodus on pärit. Edasi seda, et nad loovad palju isendast ja lisavad juurde, kui palju millegi on puudu, sest neil on ilu. Edasi, Pheidias ei loonud Zeusi millegi meelelise järgi, vaid võttis teda nii, nagu ta võinuks olla, kui ta tahaks me silme ette ilmuda.⁶

2. Ent jätame kunstid. Ja vaadeldgem neid, kelle töid väidetavasti jäljendatakse, mis on loomu poolest ilusana sündinud ja nii ka nimetatud, kõik mõistuslikud elusolendid ja mõistuseta, criti need, mis on õnnestunud, sest nende vormija ja meister alistas aine ja andis sellele vormi, mida tahtis. Mis ilu on neis? Kindlasti ju mitte veri⁷ ega kuupuhastus. Sellegi värv on neil erinev, ja kehachitus — seda kas pole või pole see kehachitus, või on see nagu aine — miski, mis joonistub millegi lihtsa ümber. Kust

⁴Vrd *Enneaadid* III 7. 11. 23–27.

⁵Vt Platon, *Riik* X 597 b jj.

⁶Pheidiasenäidet võib ikka ja jälle kohata, vt Cicero, *Kõnemees* II 8–9; Seneca maior, *Controversiae* VIII 2; X 5. 8 ja 11; Seneca, *Kirjad* IX 5 jm.

⁷Siin pakub Harder konjektuuri: asendada αἷμα 'veri' sõnaga σπέρμα 'sperma'.

kiirgab siis Helena ilu, kelle pärast võideldi? Või nende naiste oma, kes ilult on võrdsed Aphroditele? Ja edasi, Aphrodite enese ilu — kustkohast tuleb see? Või kui mõni inimene on tervenisti ilus, või mõni Jumalaist, kes ilmuvad silme ette või ei ilmu, ja ometi on võimalik näha nende ilu? Kas pole niisiis kõikjal üks idee, mis on olevasse tulnud loojalt, nii nagu oli öeldud kunstide puhul,⁸ et tuleb kunstiteostesse kunstidest? Ent kuidas? Tehtud asjad ja aines olev logos on ilusad; aga kas logos, mis pole aines, vaid tegijas — see esimene, ainetu, kuid koondunud üheks — kas see pole ilus? Kui hulk oleks ilus, niivõrd kui ta on hulk, ei saaks loov mõte ilus olla, sest ta pole hulk. Ent kui üks ja sama idee, olgu ta väikses või suures, paneb vaataja hinge liikuma ja mõjutab seda ühesuguse jõuga, siis ei saa hulga suurusele ilu omistada. Tõend on ka see, et me ei näe asja ilu, kuni see on väljaspool meid, ta mõjutab siis, kui siseneb meisse. Aga ta siseneb silme kaudu üksnes ideena. Või missugusel teisel viisil läbi nii väikese [ukseava]? Suurust ei võeta kaasa suure hulgana, vaid suurena idees. Edasi, tegija peab olema kas inetu või ilus või ei kumbki. Kui ta oleks inetu, ei saaks ta vastupidist teha. Kui ta poleks kumbki, miks peaks ta ilusat rohkem tegema kui inetut? Ent on ju loodus, kes on asjad ilusatena loonud, neist kaugelt ilusam, ainult meie, kes me pole harjunud vaatama asju, mis on sisemuses, ega tunne neid, püüame välist ega tea, et liikuma paneb sisemus. Nagu püüaks keegi oma peegelpilti nähes ja mitte teades, kust see pärit on, seda tabada.⁹ On ju ilmne, et see, mida püütakse, on midagi muud kui ilu suurus — on ju ka teadmistes ilu, ja teguviisides ja hingedes üldse.¹⁰ Ilu on tõesti suurem, kui näed kelleski tarkust, ja sa imetled seda, vaatamata näkku — sest see võib olla inetu; ja sa püüad tabada tema sisemist ilu, hüljates kogu välise kuju. Ent kui see ei pane sind liikuma veel, nii et nimetaksid teda ilusaks, siis ei saa sa ka enese puhul, oma sisemusse vaadates tajuda, et see on ilus. Otsiksid asjatult ilu, kui sinuga on nii. Sest otsiksid inetuses ja ebapuhtuses. Seepärast pole vestlused [λόγοι] sellistest asjadest kõigile. Ent kui oled näinud end ilusana, meenuta seda.

⁸Vrd 1. ptk.

⁹Vihje Narkissosele. Vrd *Ilust*, 8. ptk.

¹⁰Vrd *Ilust*, 1. ptk; Platon, *Pidusöök* 210 b–c.

3. Looduses on ju olemas logos, mis on keha ilu algvorm [*λόγος ἀρχέτυπος*], aga logos hinges on ilusam sellest, mis on looduses, ja temast on pärit see, mis on looduses. Kõige ilmsem on logos kõlblas hinges [*ἐν σπουδαία ψυχῇ*], mis on tõesti ilu poolest kaugel ees. Sest logos kaunistab hinge ja annab valgust suuremast valgusest, mis on algne ilu, ning ise hinges viibides paneb ta järele mõtlema — mis on hingest espool, mis pole enam läinud millessegi muusse, vaid püsib iseeneses. Seepärast pole see logos, vaid esimese, hingeaines oleva ilu looja. See on vaim, vaim alati ja mitte mõnikord, sest ta pole midagi väljastpool enesesse toodud. Millise võrdpildi [*εἰκῶν*] võiks tema jaoks võtta? Iga võrdpilt oleks viletsamast. Ent võrdpilt peab pärinema vaimust, nõnda et mitte haarata teda ühe võrdpildiga, vaid nagu võtta tükk kulda prooviks kogu kullast, ja kui võetu pole puhas, puhastatakse teda teo või sõnaga, et näidata: mitte kõik pole kuld, vaid kogu hulgas ainult see. Samal viisil võiks lähtuda siin vaimust, kui ta on meis puhastatud; kui on soovi — jumalaist, nii nagu vaim neis on. On ju kõik jumalad austusväärsed ja ilusad ning nende ilu on vahetu.¹¹ Ent mis see on, mille tõttu nad sellised on? See on vaim, ja seepärast, et vaim toimib neis tugevamini, nii et on näha. Niisiis mitte nende kehade ilu pärast. Kehad neil ju on, aga nad pole jumalad selle tõttu, vaid nad on jumalad vastavalt vaimule. Nad on ilusad, sest nad on jumalad. Ei ole ju nii, et kord nad mõtlevad ning kord on mõistusetu; vaid nad mõtlevad alati, kannatuseta, tüünes ja puhtas vaimus, ja nad teavad kõike ning tunnevad, mitte inimlikke, vaid nende endi jumalikke asju, kõike, mida näeb vaim. Jumalad, kes on taevas — neil on ju jõudeaeg — vaatlevad alati, justkui eemalt, asju, mis on tolles teises taevas, kuhu nende pead ulatuvad.¹² Kes on Seal, kelle elupaik on selle juures või selles, elavad tolles taevas kõikjal, sest kõik on Seal taevas, ja maa on taevas, ja meri, ja loomad ja taimed ja inimesed; kõik tolles teises taevas on taevalik. Ja tõesti, ka jumalad ei pea inimest või midagi muud Seal vääritumaks, sest ta on nende hulgast Seal. Nad lähevad läbi kogu maa ja paikade ega väsi —

¹¹ *κάλλος ἀμήχανον* — Platoni väljend, vt *Pidusöök* 218 e ning Plotinos, *Ilust*, 8. ptk ja märkus 30.

¹² Vrd Platoni kirjeldus *Phaidroses* 247jj ning *Phaidonis* 109 d–e.

4. sest Seal on kerge elada¹³ — ja tõde on neile ema ja amm ja olemine ja toit. Nad näevad kõike; mitte seda, mis on alles saamisenis,¹⁴ vaid seda, millel on olemine [*οὐσία*], ja näevad isendid teistes. Sest kõik on läbipaistev, ei midagi hämarat ega midagi ettejäävat, vaid kõik on igäühele näha sügavaima sisimani. Sest valgus on läbipaistev valgusele. Ja kõik sisaldab kõike iseeneses ja näeb kõike teises, nii et kõikjal on kõik ja kõik on kõik ja igäüks on kõik ja kirkusel pole piiri. Sest igäüks neist on suur, kuna ka väike on suur. Ja päike on Seal kõik tähed ning iga täht on jälle päike ja kõik teised tähed. Igäühes on midagi erinevat ja neis ilmub ometi kõik. Ka liikumine on puhas, sest liikumapanija ei sega selle käiku, sest ta on erinev sellest. Ja seisakurahu on häirimatu, sest teda pole segatud millegi rahutuga. Ja ilu on ilu, sest ta pole milleski mitteilusas. Keegi pole astunud siia kui võõrale maale, vaid koht, kus keegi on, on tema ise, ja kui ta nii-öelda ülespoole tõuseb, saadab teda see, kust ta tuli; ei ole nii, et ta ise on üks ja tema paik on teine. Sest tema alus on vaim ja ta ise on vaim. Nagu siis, kui mõelda nähtavast taevast, mis on justkui valgus, et valgus, tähed sünnivad temast. Siin ei saa tekkida ühest osast teist ja iga osa saab olla ainult osa, Seal aga tekib igäüks alati kõigest ning on korruga üks ja kõik. Ta paistab ju olevat osa, ent teravam vaade näeb tervikut — kui näiteks kellelgi oleks pilk, nagu räägitaakse olevat olnud Lynkeusel,¹⁵ kes nägi maa sisemusse, millega müüt vihjab silmadele Seal. Vaatlemine Seal ei too väsimust ega küllastust vaatlejale, et ta katkestaks, sest polnud ka tühjust, et võiks igatseda küllastust ja lõppu ning sellest rahuldust tunda. Ja asjad ei erine üksteisest, nii et see, mis kuulub ühe juurde, ei meeldiks teisele. See, mis on Seal, ei ammendu. Ei ole küllastust, sest küllasus ei pane põlgama küllastujat. Sest kes vaatab, näeb järjest enam. Isennast ja nähtavat piirituna nähes järgneb ta isenda loomusele. Elu pole ju kellelegi vaev, kui ta on puhas. Kuidas võiks siis vaevata parim elu? Elu on teadmine, teadmine, milleni ei jõuta järeldustega, sest ta on alati kõik ega jäta kõrvale ühtegi

¹³Homerose sage väljend: kergelt, muretult elavad jumalad (*Odysseia* V 122; *Ilias* VI 138), mis on eeposte eesti tõlkes: õndsad, igiõndsad jumalad.

¹⁴*οὐς γένεσις πρόσεστιν* — Platoni väljend, vt *Phaidros* 247 d.

¹⁵Vrd *Cypria* frg 9; Apollonios Rhodios, *Argonautica* I 153–155.

osa, et see otsima peaks hakkama. Ta on esimene ega tule mingist teisest teadmiseest. Ja olemine ise on teadmine. Ei ole enne olemist, seejärel alles teadmist. Seepärast pole ükski teadmine suurem teisest. Ja tarkus ise [αὐτοεπιστήμη] ilmub vaimuga koos, selle kõrval troonides — võrdpildiga öelduna: Nagu Dike Zeusi kõrval.¹⁶ Kõik sellised asjad Seal on kui pildid, mis on nähtavad iseene valgusest, nõnda et see on vaatemäng üliõndsatele vaatajatele.¹⁷ Teadmise suurust ja võimsust võib taibata sellest, et kõik olev on tema juures ja tema on kõik teinud ja kõik olev järgib teda ja ta ise on kõik olev ja kõik sündis koos temaga ja nad mõlemad on üks, ja olemine Seal on teadmine. Kuid meie ei jõua selle mõistmiseni, sest tavatseme tarkuseks pidada teoreeme ja hunnikut oletusi. See pole nii isegi siinses tarkuses. Kui keegi kahtleb, las see praegu olla. Ent mis puutub tarkusesse Seal, mida Platon silmas peab, kui ütleb: “mis pole miski teine milleski teises”¹⁸ — mil viisil seda aga mõista, jättis ta meile otsida ja leida, kui tahame väita end väärivat [platooniku] nime — siis on küllap parem alustada siit:

5. Mingi teadmine teeb ju kõik tekkiva, olgu need kunsti või looduse teosed, ja teadmine juhib kõikjal tegu. Kui aga keegi tõesti teeb teadmise enese järgi, siis on need kunstid. Kunstnik aga läheb tagasi looduse teadmise juurde, mille järgi ta on sündinud ja mis pole enam teoreemidest kokku pandud, vaid tervikuna miski üks [ἕν τι], ja mis pole ka paljudest üheks laotud, vaid pigem ühest hulgaks lahustatud. Piisab, kui panna selline teadmine esimeseks. Sest ta pole enam milleski teisest pärit ega ole milleski teises. Kui aga öeldakse, et looduses on ju logos, mille algus on loodus, siis küsime, kust on ta selle saanud? Kui teiselt, kas siis mitte Sealt? Kui iseendalt, siis peatume seal. Kui aga minnakse vaimuni, siis tuleb vaadata, kas vaim sünnitas teadmise. Kui ollakse päri, siis kust sai tema selle? Kui iseeneselt, siis on ainuvõimalik, et ta

¹⁶Õigusjumalanna Dike on Zeusi kõrval troonil Sophoklese tragöödiias *Oidipus Kolonos* (1381–1382). Platoni *Seadustes* (IV 716 a) on ta püsiv jumala saatja.

¹⁷θέαμα ὑπερβαίωνων θεατῶν — Platoni veidi muudetud väljend, vt *Phaidon* 111 a.

¹⁸*Phaidros* 247 d.

ise on teadmine. Niisiis on tõeline teadmine olemine ja tõeline olemine on teadmine ja olemisele annab väärtuse teadmine, ja et teadmine selle annab, on olemine tõeline. Seetõttu olemised, millel teadmist pole — mis on küll sündinud mingi teadmise abil, kuid teadmist eneses ei kanna — pole tõelised olemised. Seega ei tohi arvata, et jumalad Seal ning üliõndsad Seal vaatlevad aksioome, vaid kõik, millest on kõneldud, on kaunid pildid Seal, nii nagu keegi neid kujutles olevat teadja mehe hinges,¹⁹ pildid, mida pole maalitud, vaid mis on. Seetõttu öeldi ka vanal ajal, et ideed on ja nad on algolemised [*οὐσίαι*].²⁰

6. Mulle näib, et ka Egiptuse targad taipasid seda, kas uurimisest saadud või kaasasündinud teadmise põhjal. Kui nad tahtsid midagi teadja viisil näidata, ei tarvitanud nad sõnadele ja küsimustele vastavaid üksteisele järgnevaid tähevorme, mis jäljendavad helisid ja aksioomide esitamisviisi, vaid nad joonistasid pilte ja kujutasid templeis iga pildiga mingit üht asja,²¹ et näidata — Seal järgnevust ei ole. Nii et iga pilt on tarkus ja teadmine ja [selle] alus ja kogum ning mitte mõtete järgnevus või kaalutus. Alles hiljem areneb ta terviklikust olemisest jäljend milleski muus, mis kõneleb sellest pildist järgnevuses ja leiab põhjused, miks asjad niimoodi on, nagu nad on, nii et paneb imetlema, kuidas olev on olemas sedavõrd kaunitl. Kes neid asju tunneb, ütleb, et imetleb teadmist, mil viisil see — valdamata ise olemise põhjusi, mille järgi kõik on, nagu on, — annab need asjadele, mis tema järgi tehakse. Sel viisil ilmub ilus uurijale vaevalt või üldse mitte, sest see peab olema nii. Kui keegi tahab seda leida, on see enne uuri-

¹⁹Võimalik, et need *pildid teadja mehe hinges* on seostatavad Alkiabiadese kõnega Platoni *Pidusöögis* 215 b; 216 c–217 a. Kui viidatakse Alkiabiadesele, pole nii ootamatu ka Platoni tekstile viitamisviis: *keegi kujutles*.

²⁰Vrd Platon, *Riik* 507 b, 509 b.

²¹E. Bréhier on Plotinosele ette heitnud, et ta ignoreeribsiin kreeklastele tüüpilisel viisil hieroglüüfide alfabeetilist iseloomu. See tundub ennatlikuna, kui silmas pidada, et Plotinos kõneleb templitest ja mitte religioosest kirjandusest. Kui pühade raamatute hieroglüüfid olid tõesti pool-alfabeetilised, siis hieroglüüfid templiscintel on puhtad ideogrammilised sümbolid (vrd E. de Keyser, *La Signification de l'art dans les Enneades de Plotin* (Louvain 1955), lk 60–62).

mist ja enne kaalutlust. Näiteks — võtkem üks suur näide selle kohta, mida kõnelen, mis sobib ka kõige muu jaoks —

7. see kõiksus [τὸ πᾶν]. Kui isegi nõustume, et ta on ja on, nagu ta on, millestki muust, kas siis tõesti mõtleme, et tema tegija mõtles endamisi välja maa ja et see peab paiknema keskel, seejärel vee, ja selle maa peale, ja kõik ülejäänud nende järjes- tuses kuni taevani, seejärel kõik elusolendid, ja igauhele kuju, mis neil praegu on, ja igauhele siseelundid ja välised osad ning olles endamisi kõik ära korraldanud, tegi seejärel teoks?²² Ent sel- line ettekavandamine [ἐπινοία] pole võimalik: kust võiksid tulla need kujutlused sellele, kes pole seda kõike kunagi näinud? Kui ta ka sai need kelleltki teiselt, polnud tal ju võimalik töötada nii, nagu teevad praegu meistrid, kes kasutavad käsi ja tööriistu; sest käed ja jalad [tulid] hiljem. Niisiis jääb üle, et kõik see on milleski teises; ja vahel pole midagi, sest olev ja see teine on lähestikku, nii nagu Sealse peegelpilt ja kujutis äkitselt ilmub, kas iseenesest või hinge abil — praegu on see ükskõik — või mingi ühe hinge abil.²³ Kõik sinne on Sealt, ja on Seal ilusamalt. Sest siin on kõik segatud ja Seal on segamata. Aga ka kõike siinset valitsevad ideed algusest lõpuni. Esiteks ainet elementide ideed, seejärel teised ideed neid ideid, seejärel omakorda järgmised. Seetõttu on raske leida ainet, mis on peidetud paljude ideede alla. Edasi, ka aine ise on mingi viimne idee, kõik on idee ja kõik asjad on ideed. Sest nende eeskuju [παράδειγμα] oli idee. See²⁴ tehti hääletult, sest kõik loov on olemine ja idee. Seetõttu oli sel viisil loomine [δημιουργία] ka vaevadeta. Ja see oli kõige loomine, sest lõi kõik. Ja ei olnud takistust, ja ta valitseb nüüdki. Ehkki ühed asjad on takistuseks teistele, ometi mitte talle [ei tollal] ega nüüd. Sest ta püsib kõiksusena. Mulle näib, kui me oleksime algvormid ja olemine ja ideed ühekorraga ning kui idee, mis loob siin, oleks

²²Vrd Platon, *Timaios*, kus demiürg plancerib, kaalutleb ja loob maa (40 b–c), erinevaid elusolendite liike (41 b–c) koos nende sisemiste ja väliste osadega (45 a–b).

²³Hing ei ole Plotinosu jaoks piiritletud kvaliteet vaimse ja meelelise maailma vahel. Ta kuulub mõlemasse, on tavaliselt nende siduja.

²⁴S.o eeskuju (käsikirjade järgi). Pakutakse ka konjektuure, mis muudaksid lause aktiivseks: *ta tegi kõik hääletult*.

meie olemine, siis võiks meie loomistöö ilma vaevata valitseda. Ometi vormib inimene oma idee erinevaks sellest, mis ta on. Sest inimeseks saanuna on ta nüüd eemaldunud kõik-olemisest. Ent kui ta lakkab olemast inimene, siis "rändab ta kõrgel", nagu ütleb [Platon] "ja valitseb kogu maailma".²⁵ Sest kui ta kuulub tervikule, loob ta tervikut. Ent tagasi peamise juurde: sa võid öelda põhjuse, miks maa on keskel ja miks ümmargune ja miks ekliptika on sellisel viisil. Aga Seal, mitte seepärast, et nii on vaja ja seepärast on tahetud nii, vaid seepärast, et on nii, nagu on, ja see on ilus. See on kui lõppjärgeldus oleks enne põhjuse süllogismi ega sünniks eeldustest. Sest mitte järgeldusest ega plaanist, vaid enne järgeldamist ja enne plaani. Sest see kõik — arutus, tõestamine ja usk — tuleb hiljem. Et see on algus, on sealsamast kõik ja samal viisil. Ja selles mõttes öeldakse ilusti: mitte otsida alguse põhjusi, ja veel sellise täiusliku alguse, mis on lõpuga üks. Mis on algus ja lõpp, on kõik ühes ja midagi pole puudu.

8. Kes ei nimetaks ilusaks, mis on ilus algselt, tervikuna ja kõikjal tervikuna, nii et ükski osa pole ilult vähem? Pole ju [ilus], mis pole ise tervik või on ainult osa või pole osagi. Kui aga see pole ilus, mis siis on? Mis selle ees on, isegi ei taha olla ilus, sest ta ilmub esimesena pilgule, olles idee ja vaimu jaoks vaatepilt [*θέαμα*], ning on sulnis vaadata. Seepärast ka Platon, soovides sellele osutada millegi meie jaoks selgemaga, paneb meistri lõpetatud tööd heaks kiitma, tahtes sellega näidata, kui sulnis on eeskuju, idee ilu.²⁶ Sest kui keegi imetleb midagi, mis on tehtud millegi teise järgi, suundub ta imetus tallele, mille järgi see on tehtud. Ent kui ta ei tea, "mis temaga toimub",²⁷ pole imestada. Ka armastajad, ja üldse kõik, kes siinset ilu imetlevad, ei tea, et see on Sealsest ilust. Sest see on Sealsest ilust. Et Platon kasutas sõna "imetles" eeskuju kohta, teeb ta selgeks järgneva tekstiga, sest ta ütleb: "Ta imetles seda ja tahtis seda teha veel sarnasemaks eeskujule."²⁸ ja näitab, missugune on eeskuju ilu, öeldes, et mis on sellest pärit, on ka ise ilus, sest ta on võrdpilt Sealsest. Kui Sealne

²⁵Phaidros 246 c.

²⁶Platon, *Timaios* 37 c.

²⁷ὁ πάσχει — ebatäpne Platoni väljend, vt Phaidros 250 a.

²⁸Platon, *Timaios* 37 c–d. Tsitaat pole päris täpne.

ei oleks vahetu ilu tõttu ülimalt ilus, mis siis võiks olla ilusam nähtavast [maailmast]? Seetõttu ei tee õigesti, kes kritiseerivad Sealset, v.a siis kui pole [tegelikult] tegemist Sealsetega.²⁹

9. Haarakem — niivõrd kui see võimalik on — mõttega see maailm üheks tervikuks kokku, milles iga osa püsib sellena, mis ta on, ega sulandu mõne teisega, nii et kui miski üks [temast] ilmub, näiteks taevavõlvi väliskülg, siis järgneb sellele kohe ka päikese ja ühes sellega teiste taevakehade kujutelm ning nähakse maad ja merd ja kõiki elusolendeid, nii nagu on tõesti kõik näha läbipaistva kera sees. Olgu nüüd hinges mingi kiirgav kujutelm kerast, mille sees on kõik, olgu liikuvad või seisvad, või mõned liikumas, mõned seismas. Hoiu seda teist eneses ja eemalda mass. Eemalda ka ruum [τόπου] ja enda kujutelm aimest, ja ära püüa seda hõlmata massilt väiksema keraga, vaid hüüa jumalat, kes on teinud su kujutelma, ja palu, et ta tuleks, tuues kaasa oma maailma koos kõigi jumalatega selles, tema, kes on üks ja kõik, ja iga jumal on kõik jumalad, kes on üks: oma väelt on nad erinevad, aga sellelt ühelt Sealset mitmekülgselt väelt on kõik üks: pigem küll on üks jumal kõik, sest ta ei kaota midagi, kui kõik Sealset sünnivad, nad on koos ja igaüks jälle eraldi, olemata eemal, sest neil pole mingit meeltega tajutavat kuju — muidu oleks üks siin ja teine seal ja keegi poleks eneses kõik — ja ei ole neil üksteise ega iseenese suhtes erinevaid osi ning ükski tervik pole tükeldatud vägi ega mõõdetav oma osade suurusega. See on — see kõiksus — täiuslik vägi, mis läheb lõpmatusse [εἰς ἄπειρον] ja on lõpmatuseni vägev. Ja Sealne on sel viisil suur, et ta osad on saanud lõpmatuks. Sest millist kohta võiks nimetada, kus teda pole? See taevast on tõesti ju suur ja kõik väed temas koos, ent see võiks olla suurem, ja kui palju, on väljendamatu, kui ei oleks kaasas seda keha kasinat suutlikkust. Võiks ju tõesti nimetada tule ja teiste kehade väge suureks. Et pole kogetud tõelist väge, kujutletakse, et nad põletavad, hävitavad, rõhuvad maha ja teenivad elusolendite sündi. Ent need viimased hävitavad, sest ka neid hävitatakse, ja aitavad sünnitada, sest nad ise on sünnitatud. Väel, mis on Seal, on ainult olemine ja ainult ilus-olemine. Sest

²⁹Vrd *Enneaadid* II 9 *Gnostikute vastu* (kronoloogiliselt ülejärenev, nr 33), 4. ptk.

kus võiks olla ilu, kui talt on ära võetud olemine? Või kus võiks olla olemine, kui ta on ilust ilma jäetud? Sest kui jäädakse ilma ilust, jääb puudu ka olemisest. Seetõttu igatsetakse olemist, sest ta on sama mis ilu, ja armastatakse ilu, sest ta on olemine. Ent milleks otsida, kumb on kumma põhjus, kui loomus on üks? Aga see siin, see ebaolemine tarvitseb ilu laenatud jäljendit, et paista ilus, ja et üldse olla, ja ta on olemas niivõrd, kuivõrd ta osaleb ilus, mis vastab ideele. Mida rohkem osaleb, seda täiuslikum on. Sest ilu on lähedasem talle.

10. Seetõttu ka Zeus, vanim jumalate seas, keda ta juhib, läheb esimesena vaatama seda,³⁰ aga teised jumalad ja daimonid ja hinged, kes seda näha suudavad, järgnevad. Tema aga ilmub neile mingist nähtamatust paigast; koites kõrgel nende kohal, valgustab ta kõike ja täidab helendusega ja pimestab neid, kes on all ja nad pöörduvad ära, suutmata vaadata, justkui päikese puhul. Mõnd ta küll toetab ja need vaatavad, teised aga on segaduses, vastavalt sellele, kui kaugel nad temast on. Nägijad aga, need, kes on suutelised nägema, vaatavad kõik teda ja seda, mis kuulub ta juurde. Ent kõigile ei saa osaks üks ja sama vaatepilt, vaid üks, kes vaatab pingsalt, näeb kiirgamas õigluse allikat ja loomust, teine on täis nägemust mõõdukusest (mitte sellisest, mis on omane inimestele, kui on. See on mingil viisil jäljend Sealdest). Seda sära kõige kohal, mis on laotunud kõigele n-õ kogu ulatuses, on näha lõpus neile, kes on näinud palju selgeid nägemusi: jumalaid ükshaaval ja tervikuna koos ja hingi, kes näevad Seal kõike ja on sündinud kõikidest, nõnda et nad ümbritsevad ise kõike algusest lõpuni. Ja nad on Seal, vastavalt sellele, kui loomupärane on neile olla Seal; ent sageli on nad tervikuna Seal, kui nad pole osadeks jaotatud.³¹ Kui Zeus seda vaatab ja kui keegi meist, kes armastab sama, siis näeb ta lõpuks kõige kohal ilu kui tervikut, olles ise osa ilust Seal.

³⁰Pole ühemõtteliselt selge, mille kohta tekstis esinev asesõna käib. Bréhier pakub *ilu*, Harder *Sealne maailm*, Armstrong *Jumal*. Selle peatüki algust võib vaadelda pikema parafrasina *Phaidrose* müüdile, vrd 246 d–e; 247 c, 250 a–c; 247 a, 247 d.

³¹Vrd *Enneaadid* IV 8 *Hinge allaminekust kehasse*, kus on täpsemalt vaadeldud hinge osalist laskumist kehasse ning osalist jäämist — hinge kõrgema osaga — “Sinna”.

Sest kõik lahvatab särama ja täidab need, kes on jõudnud Sinna, nõnda et ka nemad saavad ilusaks, nagu sageli inimesed, kes tõusevad kõrgematesse paikadesse, kus maapind on punakaskuldset värvi, imuvad seal läbi sellest värvist, muutudes sarnaseks sellega, mille peal käivad.³² Ent Seal on [ka pinnal] õitsev värv ilu või pigem: kõik on värv ja ilu põhjani. Sest ilu pole erinev [enesest], nagu on õitsemine. Need ju, kes ei näe tervikut, tunnistavad ainult seda, mis silme ette juhtub. Teised aga, tervenisti justkui joobnud ja pilgeni nektarit täis³³ — ilu läheb ju läbi kogu hinge) —, ei ole üksnes vaatajad. Ei ole enam välist üht ja välist teist, kes seda vaatab, vaid teravalt vaataja näeb vaadatavat iseendas. Seda omades ei tea ta enamasti, et omab, ning silmitseb seda kui välist, sest ta silmitseb seda kui nähtut ja sellepärast, et ta suvatseb silmitseda. Kõike, mida vaatamisväärseks peetakse, vaadatakse ju väljastpoolt. Ent [nähtav] tuleb ümber kanda iseendasse ja silmitseda [seda] kui ainulist [ἐν] ja kui iseenast, nii nagu mõni jumalast vallatu või Phoibosest või mõnest Muusast haaratu³⁴ võiks vaadelda jumalat enda sees, kui ta suudaks jumala peale enda sees vaadata.

11. Edasi, pärast seda kui see jumal kellegi meist, kes me oleme võimetud iseenast nägema, enesele allutab, siis viib too vaadatava enesest välja, et seda näha; viib välja iseenese ja silmitseb enda ilustatud võrdpilti. Aga siis jätab ta võrdpildi, ehkki see on ilus, ja saab enesega üheks ega lõhesta enam seda ning on korraga üks ja kõik koos tolle jumalaga, kes on häälletult juures, ja ta on temaga, niipalju kui suudab ja tahab. Ent kui ta pöördub tagasi kaksusesse, siis on ta puhtaks jäädes jumala ligidal, nii et jälle tema poole pöördudes oleks ta sel viisil jälle jumala juures. Sellel pöördumisel on järgmine eelis: ta näeb algul iseenast, kui

³²Võimalik, et Plotinosel on siin silme ees inimesed, kes tõusevad kõrgematele kõrbealadele, mis ümbritsevad Niiluse orgu mõlemalt poolt, nii nagu seda interpreteerivad É. Bréhier ja A. H. Armstrong. Intensiivne valgus, mis ümbritseb neid, annab neile sama värvi, mis on punastel mägedel, mida mööda nad lähevad.

³³Vrd Platon, *Pidusöök* 203 b (nektarist purjus Poros Zeusi aias, mida Plotinos on oma allegooriates kasutanud veel mitmes kohas).

³⁴Platoni väljend — *Phaidros* 245 a.

palju ta on erinev [jumalast], siis kiirustab ta läbematult enesesse ja saab kõik ja ta jätab meeled maha, kartes olla erinev [jumalast], ta on üks tervik Seal. Kui ta aga ihkab vaadata erinevana, asetab ta end väljapoole. Kes tahab tunda õppida [jumalat], peab hoidma eneses ta kuju ning teda otsima, täpselt uurima,³⁵ millesse nad sisenevad. Kui ta on sel viisil õppinud, usuga, et nad sisenevad ülimesse õndsusesse, peab ta anduma sisemusele ja saama vaataja asemel vaateks teisele vaatlejale, kui ta tuleb Sealt, mõtetest kiirates. Mil viisil küll keegi saab ilu sees olla ning mitte seda näha? Kui ta näeb seda kui midagi erinevat, ei ole ta veel ilu sees, kui ta on selleks aga saanud, on ta tõesti ilu sees. Kui nähakse ainult välist, ärgu olgu nägemist, või ainult sel viisil, et ta on nähtavaga üks. See on justkui sisemine mõistmine ja enesetunnetus [*συναίσθησις*], mis jälgib täpselt, et ei eemalduks iseenesest, soovides liiga palju tajuda. Tuleb mõelda ka selle peale, et halva tajumisest on löögid suuremad, hoopidega väljapekstud teadmised aga väiksemad. Haigus ju vapustab enam, tervis aga, vaikselt saates, annab enam mõistmist. Sest ta istub omaselt meie juures ja on meiega üks. Haigus on aga võõras ja pole omane ning on silmatorkav seetõttu, et ta paistab olevat meist väga erinev. Meil pole võimalik tajuda, mis meile kuulub. Sellistena mõistame kõige paremini iseend, tehes teadmise enesest ja iseenese üheks. Nii ka Seal, kus meie teadmine on vaimuga kõige enam kooskõlas, näib meile, et me ei tea midagi, sest me ootame mõju tajule, mis ütleb, et pole veel näinud. Ja polegi näinud ega saa kunagi selliseid asju nägema. Meeleline taju on see uskmatu, aga nägija on teine. Või kui ka see ei usu, ei usu ta ka isenda olemist — sest ta ei suuda panna end väljapoole ja vaadata end keha silmadega kui meelelist asja.

12. Ent nüüd on kõneldud, kuidas saab seda teha teisena ja kuidas iscendana. Aga kui ta näeb, kas teisena või iscendaks jäädes, mida on tal teatada? Et nägi jumalat ilmale toomas järelepõlve, ent sünnitas kõik iseenese sisse³⁶ ja see sünnitus oli valutu. Tundes rõõmu neist, kelle oli sünnitanud, ja lapsi imetledes, hoidis ta

³⁵Platonile lähedane väljendusviis, vrd *Riik* 516 e.

³⁶Vrd Hesiodos, *Theogonia* 459jj. Traktaadi kahes viimases peatükis on Plotinosele iseloomulikul viisil allegooriliselt interpreteeritud

kõiki enese ning nautis enese ja nende sära. Kes jäid sisse, olid ilusad ja ilusamadki veel kui Zeus, kes ainsa lapsena teiste seast välja tuli. Temast — viimasest lapsest — on näha kui mingist võrdpildist, kui suur on isa Seal ja ta sisse jäänud vennad. Ta ütleb, et ei tulnud asjatult isast välja, sest tema teine maailm peab olema olema, mis sündis ilusana, sest see on ilu võrdpilt. Poleks ju õiglane, kui ei ilul ega olemisel poleks ilusat võrdpilti. Ta jäljendab algvormi kõiges. Tal on ju elu ja see, mis kuulub olemise juurde, sest ta on jäljend ja tal on ilus-olemine, sest ta on Sealt. Ja tal on ta igavik, sest ta on võrdpilt. Või [on nii, et] kord võrdpilt on, kord pole, sest võrdpilti pole võimalik meisterdada. Iga loomulikult tekkinud võrdpilt püsib nii kaua kui ta algvorm. Seetõttu pole õigus neil,³⁷ kes hävitavad [võrdpiltide maailma] kui vaimne püsib ja sünnitavad selle nii nagu oleks looja niimoodi kavandanud. Nad ei taha aru saada, mis loomisviis see selline on, ega tea, et nii kaua kui Sealne kiirgab, ei saa ülejäänud lakata: niikaua kui on too, on ka see — too on aga alati olnud ja saab olema. (Neid nimetusi tuleb kasutada, sest tahame päratamatult [asju] tähistada.)

13. Niisiis jumal, kes on kinni köidetud nõnda, et ta püsib samana, ning on päri, et ta laps valitseb kõike [siinset] — ei oleks ju olnud tema viis loobuda valitsemisest Seal ning ilust küllastunult otsida uut, nooremad [riiki] —, ta laseb minna siinsetel asjadel ja säeb omakorda enda isa enesse end temani ülal välja sirutades. Teiselt poolt jälle säeb ta lapse alustatu kohale enda järel, nõnda et ta jääb nende kahe vahele, olles ülemisest lahutatud erinevuse läbi ja alumisest kõiega, mis hoiab teda eemal sellest, kes tuleb pärast teda — olles parema isa ja viletsama poja vahel. Aga et ta isa oli liiga suur, et olla ilu, siis jäi tema esimeseks ilus-olemiseks; ehkki ta hing on ilu, aga tema on hingest ilusam, sest hing kannab tema jälge ja on seetõttu loomupäraselt ilus, ent on ilusam veel, kui vaatab Sinna. Kui nüüd — et selgemalt

Hesiodose jumalate genealoogiat. Uranos, Kronos ja Zeus on vasteteks kolmele hüpostaasile: ühele (ἔν), vaimule (νοῦς) ja hingele (ψυχή).

³⁷Vrd *Stoicorum Veterum Fragmenta* frg 98.

kõnelda — kõiksuse hing on ilus, s.t kui Aphrodite on ilus,³⁸ kui ilus on siis Sealne? Sest kui ta ilu on pärit temast enesest, kui suur võib olla Sealne ilu! Kui aga teisest, kust siis on pärit hinge ilu, väline ja tema olemisse sissekasvanud? On ju nii, et oleme ise ilusad, kui kuulume enestele, inetud aga, kui omandame teise loomuse. Tundes iseend, oleme ilusad, mitte tundes — inetud. Niisiis on ilu Seal ja pärineb Sealt.

Kas kõneldust piisab, et juhatada täpsemale arusaamisele vaimu vallast [*νοητός τόπος*] või tuleb minna teist teed, nagu see?³⁹

³⁸Plotinosele meeldib samastada Aphroditet hingega (vt *Enn.* III 5 *Armastusest* 2jj) ehkki käesolevas traktaadis on tema positsioonil Zeus. Aphrodite on traktaadis III 5 nii Uranose kui Kronose tütar. Kronose tütreina paistab ta Zeusi välja tõrjuvat ka siin.

³⁹Vaimu valla kohta vt Platoni *Riik* VII 517 b. Lause juhib otseselt traktaadi V 5 *Et pole vaimset väljaspool vaimu ja hüvest* algusesse ja näitab sel viisil, et need traktaadid on suurema käsitluse alaosad. Sellelt seisukohalt on oma väljaande koostanud ka Vincenzo Cilento.

SELGET, LIHTSAT, PUHAŠT

Plotinosest ja tema tõlkimisest

Marju Lepajõe

Täpsete eluaastate kirjutamine Plotinose (205–270) nime järele tekitab ebamugavustunnet. Mitte niivõrd seepärast, et sinne Plotinose sünniaasta erineb *Antiigileksikonis* jt käepärasemates teatmeteostes pakutavast, vaid pigem tema õpilase, teoste väljaandja ja biograafi Porphyriose sõnade pärast: “Plotinos näis häbenevat kehas olemist” (*Plotinose elu* 1. 1–2). Sellise hoiaku tõttu vältis ta kõnelusi oma hõimust, vanematest ja kodumaast (1. 3–4) ega olnud õelnud kellelegi oma sünnipäeva ega -kuud. Ta ei tahtnud seda tähistada, ehkki pühitses koos sõpradega alati Platoni ja Sokratese sünnipäeva (2. 37–43). Ta keeldus istumast maalija või skulptori ette: “Kas tõesti sellest ei piisa, et peame kandma jäljendit [*εἰδωλον*], mille loodus on meile ümber pannud, ja peaksime veel nõustuma enesest maha jätma kestvamata jäljendit, nagu oleks see midagi vaatamisväärset?” (1. 7–9). Tänu Porphyriose detailivalikule polegi tema lapsepõlvest muud teada kui meeliterutav fakt, et ta kuni kaheksanda eluaastani, koolis käieski, rinda armastas imeda (3. 2–5). 20 aastat hiljem tundis ta vajadust õppida filosoofiat, kõrge reputatsiooniga Aleksandria õpetajates aga pettus. Sõbra soovitusel läks ta Ammonios Sakase juurde, kuulas ja ütles oma sõbrale: “Seda meest ma olenegi otsinud” ning jäi Ammoniosist kuulama 11 aastaks (3. 6–19). Kui keiser Gordianus läks sõjakäigule pärslaste vastu, ühines ka 39-aastane Plotinos, sest Pärsia ja India filosoofia köitis teda, aga Gordianus tapeti Mesopotaamias ja Plotinosel õnnestus vaevu põgeneda (3. 17–22). 40-aastaselt jõudis ta Rooma tagasi ja jäi sinna 26 aastaks. Pärast kümmet aastat õpetamist pani ta 49-aastasena

kirja esimesed traktaadid. Need olid sündinud lakkamatust pingasast mõttetööst. Plotinos "oli täielikult keskendunud *nous*'ile ja meie kõigi üllatuseks käis ta selle tee lõpuni" (8. 6–8), ta "võis osa võtta vestlusest ja samas töötas mõttes lakkamatult oma probleemi kallal" (8. 11–15), "ta väljus mõtlemisest ainult unearjaks ja ka selle aja viis ta minimaalseks vähese toidu ja pideva intellekti kontemplatsiooniga" (8. 20–23). Plotinosel oli palju kuulajaid, sh senaatoreid. Senaator Rogatianus loobus tema mõjul oma varandusest, orjadest ja seisusest (7. 32–36) ning keeldus preetorina rahva ette ilmumast, kui liktorid — tema võimu märk ja kaitse — juures olid. Plotinos oli "püha ja jumalasarname kasvataja" ning paljud kõrgest seisusest roomlased jätsid surma korral oma lapsed tema kasvatada, jätsid talle ka kogu varanduse (9. 5–9).

Keiser Gallienuse ajal (260–268) oli kõne all Plotinose kavatsus ehitada Kampaanias muistse linna varemeile filosoofide linn — Platonopolis, kus elataks Platoni *Seaduste* järgi. Ent õukondlike intriigide tõttu või siis mõnel muul põhjusel jäi see teoks tegemata (ptk 12).

Elu lõpul oli Plotinos küllap sunnitud Roomast lahkuma. Tema tervis oli eluaeg olnud vilets, ent nüüd tuhmus hääl ja kaotas kõla, silmavaade ähmastus, jalad ja käed olid täis mädaseid haavandeid (2. 13–15), arvatavasti *elephantiasis Graecorum*, üks pidalitõve vorme. Sõbrad hakkasid teda vältima, sest ta tavatses anda kohtumisel suud. Plotinos asus surnud sõbra Zethose maamajja Kampaanias, 6 miili Minturnast. Sõbrad ja õpilased olid cernal, kui ta suremas oli. Ainult Eustochius jõudis viimasel hetkel Puteolist pärrale. Tema järgi olid Plotinose viimased sõnad: "Püüa jumal meis tagasi viia jumalikuni kõiges". Sel hetkel olevat Plotinose voodi alla libisenud madu, kadunud auku seinas ning Plotinos oli surnud (2. 23–29).

ENNEAADID

Plotinose kirjutised kasvasid loomulikul viisil välja tema õpetamisest, mis polnud ühemõtteliselt süstemaatiline (18. 6–8): "Et ta õhutas õpilasi küsimusi esitama, oli vestlus kindla korrata ja kujunes sageli lobisemiseks" (3. 35–38). Ameliosel, kes jäi tema juurde õppima 24 aastaks, kogunes märkmeid ja konspekte

100 kõite jagu (3. 46–47). Plotinosel polnud kindlat eesmärki oma filosoofiat süstemaatilisel kujul kirja panna. Kui ta koollis diskussioonides tähtsad ja huvitavad küsimused esile kerkisid, kirjutas ta vastavate probleemide kohta uurimused (4. 11; 5. 60). A. H. Armstrongi arvates on tõenäoline, et traktaat V 5 *Et pole vaimset väljaspool vaimu; ja hüvest oli sama diskussiooni tulemus, millest Porphyrios kirjutab Plotinose elu 18. peatükis; ja III 4 Kaitsevaimust, mis on meile määratud oli Porphyriose sõnul ajendatud Plotinose kaitsevaimu väljakutsumisest Isise templis (10. 31). Samas käsitlevad Plotinose traktaadid lakkaamatult ühtesid ja samu suuri keskseid küsimusi, ikka ja jälle tagasi pöördudes, iga kord veidi erinevast vaatekohast ja viidetega vastuväidete ja küsitavuste erinevatele tüüpidele. Küsimus ise on tema jaoks tähtsaim ning erinevalt kaasaja tavast, ei tegele ta traditsiooniga, ei fikseeri sofistid õrnusega eelkäijate arvamusi ega mõttekübeid, ehkki ta kirjutised on täis vihjeid stoikutele ja peripateetikutele, eriti Aristoteelse *Metafüüsikale* (14. 1–7). Selline mõtlemis- ja kirjutamisviis põhjustas ägedaid süüdistusi plagieerimises (nt ptk 17–18).*

Plotinos töötas mõttekäigu algusest lõpuni peas välja ning kirjutas siis üles, järjepanu, nagu raamatust kopeerides (8. 8–11), kirjutades ei hoolinud ta tähtede vormist, nende üksteisest eraldamisest ega üldse ortograafiast (8. 4–6), nagu ta ka oma kiires inspiratiivses kõnelemisviisis ei pööranud tähelepanu sõnade täpsele häälikulisele kujule ja ütles näiteks *ἀναμμνήσεται* asemel *ἀναμνημίσεται* (13. 2–4). Kui ta oli midagi kirjutanud, ei talunud ta selle teistkordset läbitöötamist, isegi seda üle lugeda oli tema jaoks liiga palju — ka halva silmanägemise tõttu (8. 1–4). Porphyrios refereerib Longinose kurtmisi (kes Plotinose väljendusviisi ei tundnud), kuidas ta püüab hankida Plotinose teoseid, aga kõik käsikirjad on vigased ning Amelioselt saadud erakordselt vigased. Ent Ameliose omad olid kõige korrektsemad, sest need olid maha kirjutatud originaalidelt (19. ja 20. ptk).

Plotinos määras oma kirjutisi revideerima ja korraldama Porphyriose (7. 51; 24. 2), kes siin juba korduvalt tsiteeritud töös *Plotinose elust ja tema raamatute korrast* esitab Plotinose 54 traktaadi täpse kronoloogia ning põhjendab ka, miks ta otsustas Plotinose filosoofilise pärandi ümber korraldada temaatiliselt

(ptk 24) — ta järgib korraldusprintsipi, mida kasutas Ateena Apollodoros oma Epicharmose väljaandes ning peripateetik Andronikos Aristotelese ja Theophrastose väljaannetes. Porphyrios jaotas traktaadid üheksaks, kuude enneaadi (*ἑννέα* 'üheksa'), eeskätt arvude sümmeetria pärast. Traktaadid kategooriatest ja need, mille põhiteema on Üks, moodustavad kuuenda enneaadi; *hinge* ja *intellekti* probleemid kuuluvad neljandasse ja viiendasse enneaadi; *esimeses* enneaadis on rõhk eetikal, *teises* kosmoloogial, *kolmandas* on temaatika mitmekesisem kui üheski teises. Et selline eristusviis polnud Plotinose mõtlemisele omane, ei saa Porphyriose korraldust võtta kui tõsikindlat juhti traktaatide sisu juurde. Kes uurib Plotinose eetikat, peaks ühtviisi tuttav olema nii esimese kui kuuenda kui kõigi teiste enneaadidega. Keda huvitab tema metafüüsika, kannatab suurt kahju, kui jätab kõrvale "eetilised" ja "psühholoogilised" traktaadid.

TRAKTAATIDE EESTI TÕLKEST

Siin avaldatavad tõlked, traktaadid *Ilust* (I. 6 *Περὶ τοῦ καλοῦ*, kronoloogilises järjestuses 1.) ja *Vaimsest ilust* (V. 8 *Περὶ τοῦ νοητοῦ κάλλους*, kronoloogiliselt 31.) peaksid kokkuvõtlikult esitama Plotinose "estetikat" (É. Bréhier) ja iseloomustama tema filosoofilist stiili üldse.

Ilust on tõlgitud Émile Bréhier tekstikriitilise väljaande põhjal, mis on varustatud ka paralleelse prantsuse tõlkega (Plotin 1924: 95–106). *Vaimsest ilust* on tõlgitud Vincenzo Cilento kommenteeritud väljaandè põhjal (Plotino 1971: 51–68). Mõlema traktaadi puhul on arvestatud ka Richard Harderi saksa tõlkeid ((Plotin 1986: 4–27) *Ilust* ja (Plotin 1936: 18–37) *Vaimsest ilust*); A. Hilary Armstrongi inglise tõlget (Plotinus 1989: I, 232–263; V, 234–281) ja É. Bréhier' juba mainitud prantsuse tõlget. Vene keeles võib huviline need traktaadid leida Aleksei Lossevi mahukas teoses *История античной эстетики: Поздний эллинизм* (1980), mis on peaaegu tervikuna Plotinosele pühendatud. Traktaadi *Ilust* puhul on olnud kasutada veel Friedrich Creuzeri tekstiväljaanne koos ladina tõlke ja mahuka kommentaariga (265 lk) (Creuzer 1814).

Plotinose tõlkimisel tekitab probleeme ta stiil ja kreeka mõtte-traditsioonist pärit, ent ometi isikupärane filosoofiline terminoloogia.

gia — kui minna vaikides mööda kõige raskemast. Porphyriosegi järgi oli neil, kes polnud Plotinost kõnelemas kuulnud, tema kirjutistest raske aru saada. Plotinose tekst on kõnekeelne, aga sealjuures mitte retooriline ega sofistlik (É. Bréhier). Erinevalt tema õpetamisviisist, mis on selgelt dialoogile üles ehitatud, on tema kirjutised pigem mediteeriv monoloog. Eduard Norden nimetab teoses *Die antike Kunstprosa* (1909: 399–401) Plotinost “vabaks arhaistiks” (koos Plutarchose, Lukianose ja Cassius Dioga) ning jaotab tema traktaadid kahte gruppi: 1) vestlused (*ὁμιλῖαι*), mis on kas katkematud süllogismide read (nt I 7); või küsimused-vastused, mille reastamisel pole mingit tähelepanu vormile pööratud (nt II 2); 2) traktaadid, kus Plotinos annab Platoni kombel vaba voli fantaasiale, nn *συνεχῆς λόγος* ‘lakkamatu kõnevool’, ja siis — kõneldes piltide keele pikkade perioodidega ilust, kaemuse öndsusest või hüvest (nt III 2. 17; II 9. 9; III 2. 14) — on Plotinos vahel sama jõuline ja suurejooneline nagu Platon dialoogides *Phaidros* ja *Pidusöök*. Siia kuuluksid ka *Ilust* mõned lõigud. Nordeni liigitusele võiks juurde lisada, et üleminekud ühelt stiililt — kui seda nii võib nimetada — teisele toimuvad lakkamatult traktaatide seeski. Õieti polegi traktaati, mis kuuluks ainult ühte või ainult teise rühma.

Plotinose kõne jälgimise teevad raskeks: 1) parenteesid ja anakoluudid (vrd nt III 7. 5. 27; I 8. 8. 2–10; III 6. 6. 24–29 jt). Plotinosel võib iga sõna põhjustada digressioone: iseseisvaid pikemaid mõttearendusi või rea küsimusi; 2) kordused. Plotinos kordab end lakkamatult, ka ühe lõigu või traktaadi piires jne. Ta sõnastab järjestikku üht ja sama ideed üha uuesti ning teiste sõnadega, laiendab ja täpsustab. Sageli võib “süntaktiliseks dittograafiaks” või glossiks peetav olla pärit Plotinoselt eneselt (vt Müller 1915: 42). Ehkki kordamisel on tõenäoliselt ka pedagoogilisi eesmärke. 3) Plotinose väljendusviis on kõrvuti näiline liigsõnalisus ja äärmine lühidus. Macrobius (*Comm. in somn. Scip.* II 12, 7) on öelnud: *Plotinus magis quam quisquam verborum parcus* ‘Plotinos on kõigist sõnaahtram’. Ta jätab süntaksis kõik ära, mida kuulaja ise taibata võiks, olgu või näiteks konstruktsioonides *τὸ μὲν — τὸ δέ* ‘ühelt poolt — teiselt poolt’, *εἰ τε — εἴ τε* ‘kas — või’, *οὐ — οὐδέ* ‘ei — ega’ peaaegu alati

esimese poole. Samuti võivad ta allusioonid olla väga napid ja kiired, celdades, et auditoorium vihjeid kergesti mõistab.

Esile võiks tuua veel tema sidesõnakasutuse. Põgusamalgi lugemisel torkab silma, et lause astmelisest mõttekäigust hoolimata on alistavaid konjunktsioone vähe. Ikka ja jälle seob lauseosi meditatiivsust süvendav *καί* 'ja', mida on kasutatud samavõrd erinevate süntaktiliste suhete märkimiseks kui heebrea piiblis sidesõna *wō*.

Ehkki Plotinosele on tehtud etteheiteid, et ta on võimetu rahuldama terminoloogilisi nõudeid (vt Nebel 1930: 422) — vaatamata Porphyriose sõnadele, et mingist vaatekohast oli ta väga keeletundlik ja kõnelemisel täpne — on Plotinosel rida keskeid mõisteid, mida ta kasutab suhteliselt järjekindlalt, vähemalt püütakse neid kui järjekindlaid tõlkida. Igaüks neist nõuaks eesti keeles pikemat kommentaari. Tõlkida *νοῦς* eesti keelde kui 'vaim' pole võib-olla kõige parem ei mõisteloolistel ega ka sisulistel põhjustel — *vaimul* pole selget sidet ühegi mõttetegevust väljendava verbiga. Aga ei rahulda ka Armstrongi ladina tüvesse tõlgitud *Intellect*, Bréhier' *l'intelligence*, Harderi *der Geist*. Sõna *εἶδος* on jäetud *ideeks*, mis tundub siiski meie kontekstis parem kui Armstrongi *Form*, ehkki mõnedki seosed võivad kaotsi minna, nt *Vaimsest ilust* 1. ja 2. peatükis, sest kreeka *εἶδος* tähendab ka lihtsalt asja välimust, väljanägemist; ja kaduma läheb side *εἶδος* — *εἶδωλον*, seos sõnaga *nägema* jm Kreeka filosoofia taustal loomulik nägemisega seotud verbide mitmekesisus (mis torkab silma nt *Vaimsest ilust* 10. peatükis) tekitab samuti kimbatust. Kandvad verbid *θεάομαι*, *θεωρέω* (mis on selgelt eristatavad verbidest *ὄρω* 'nägema' ja *βλέπω* 'vaatama', 'pilku peale heitma') on Armstrongil tõlgitud *to contemplate*, Harderil kord *erschauen*, kord *betrachten*, kord *schauen*, Bréhier'l on ühtlaselt *contempler*, eesti keelde on jäänud suhteliselt väheütlev *vaatlema* ja spetsiifilisema kasutusega *kaema*.

Kahe tõlgitud traktaadigi põhjal on märgatav sõnade tähenduse kitsenemine, täpsustumine aja jooksul. Kronoloogiliselt 1. traktaadis *Ilust* sõnal *θεάομαι* veel sellist ühemõttelist kontemplatsioonisiisu ei ole, nagu traktaadis *Vaimsest ilust*. Armstrong näiteks tõlgib seal seda sõna vabamalt *to look, to see*, mis

on ühtlasi ka vasteteks ὁράω'le ja βλέπω'le. Samasugune tähenduse kitsenemine on tajutav ka vastavate substantiivide θεά ja θέαμα 'vaadeldav', 'vaatepilt', 'kaemus' puhul, mis peegeldub Armstrongi tõlkes. 31. traktaadis on tal järjekindlalt tõlgitud *contemplation*, paaril korral 10. peatükis *vision*, 1. traktaadis on aga lihtsamalt *sight* või verbivormina *is seen*. Bréhier ja Harder tõlgivad mõlemas traktaadis ühtmoodi, *resp. la contemplation, die Schau*. Ka teadmise ja tarkusega seotud substantiivid on esimeses traktaadis kohati kattuva sisuga, 31. traktaadis aga täpsema kasutusega (σοφία 'tarkus', ἐπιστήμη 'teadmine', σύνεσις 'mõistmine', διάνοια 'mõtlemine'). Sõna λόγος on otsustusvõimetult *logoseks* jäetudki, pidades silmas lugeja võimalust tutvuda selle keerulise ja tõlkimatu mõistega *Antiigileksikonigi* põhjal. Armstrongile on selle vastena meeldinud 'the forming principle', Harderile *formender Begriff*, Bréhier'l on vahel *l'idée* ja vahel *raison*.

Nende paari niigi teadaoleva keelelise märkuse lõpetuseks lubatagu tsiteerida H.-R. Schwyzerit, kes põhjendab Plotinose keelekasutust järgmiselt: "Arvamus, et Plotinos kirjutab halba kreeka keelt — mida sageli võib kohata — on ainult siis õige, kui normiks peetakse ainuüksi kooligrammatika reegleid. Plotinos kirjutab tõesti omanäolist, aga mitte iial tahtlikult hämarapärast kreeka keelt. Raskused Plotinose mõistmisel tulenevad tema mõtete abstraktsusest, mitte segasest väljendusviisist. Hoolimata paljudest vabadustest järgib Plotinose keel kreeka grammatikat ega ole müstiku puterdamine. Plotinose keel on pigem pidev tagasipöördumine väljendamatu väljendamise juurde. Kreeka keele stiilivahendid, mida ta selleks kasutab, pole kunagi omaette eesmärk, vaid ikka ja alati filosoofilise mõttekäigu selgitamise teenistuses. Plotinos teab, et meelteülese maailma kirkust ega Ühe hüvesid sõnad väljendada ei suuda, ent kui keegi on üldse suutnud leida tolele maailmale kohasemaid sõnu, siis on see Plotinos." (1951: 530)

Illustratsiooniks Plotinose kommenteerimisega seotud raskustele ja põhjenduseks, miks siinseil tõlkeil on kommentaare nii napilt, olgu siia lisatud lõik Platoni *Phaidrorest* (246 d – 247 e), mille kommentaariks traktaati *Vaimsest ilust* peetakse:

Tiival on loomupärane võime rasket tõsta ja üles viia, sinna, kus elab jumalate sugu. Ja kõigest, mis on seotud kehaga, on temas mingil viisil kõige enam jumalikkust, jumalik on aga ilus, tark, hea ning kõik muu sellelaadne. Ning sellest saavad hinge tiivad kõige enam toitu ja kasvavad, aga inetust ja halvast, eelmise vastanditest nad kärbuvad ja hävivad.

Zeus, suur taevane valdjas, kes juhib oma tiivulist vankrit, sõidab kõige ees, kõike korrastades ja kõige eest hoolitsedes. Talle järgneb jumalate ja daimonite väesalk, korraldatuna üheteistkümnesse jakku, sest Hestia jääb jumalate kotta üksi maha. Teised jumalad-käskijad aga, kes kuuluvad kaheteistkümne hulka, juhivad seda, mis neile määratud.

On taevas palju õnnelikke vaateid ja teid, kus kulgeb õndsate jumalate sugu, ning igauks teeb seda, mis on tema teha. Järgneb neile, kes mistahes hetkel tahab ja suudab, sest kadetus jääb väljapoole jumalate ringi. Kui nad aga pidusöögile lähevad, tõusevad nad järsult üles taevaaluse võlvi kõrgeimasse tippu. Jumalate vankrid, mis tasakaalu ei kaota ja on kerged juhtida, sõidavad sel tõusul kergelt, teised aga vaevaga, sest kutsaril, kes on oma hobust halvasti kasvatanud, kisub ja vajub tõrges loom kogu raskusega alla maa poole. Ja hingel on seetõttu kannatus ees ja otsustav võitlus. Sest kui hinged, keda kutsutakse surematuteks, tippu jõuavad, lähevad nad väljapoole ja seisavad taeva seljal ja taevavõlvi ringliikumine kannab neid. Ning nad vaatlevad seda, mis on väljaspool taevast.

Taevataguseist paigust pole kunagi veel laulnud keegi siinseist poetidest ega laulagi iial vääriliselt. Seal on nii (tuleb ju sõandada kõnelda tõtt, kui kõneldakse tõest): See paik on värvideta, joonteta, meeltele tajumatu olevalt olev olemine, mis on nähtav üksnes hinge juhile — vaimule [*νοῦς*] ja millele ongi suunatud tõeline teadmine. Et aga jumala mõte toitub vaimust ja segamata tarkusest — nagu ka iga hinge mõte, mis peab vastu võtma talle kohase —, siis tunneb ta rõõmu, olevat aeg-ajalt nähes; vaatlemine on talle toit ja nauding, kuni taevavõlvi ringlemine ta endisesse paika tagasi toob. Selles ringkäigus kaeb ta õiglust ennast, kaeb mõõdukust, kaeb teadmist (mitte seda, mis on saamises ega seda, mis muutub koos asjadega, mida me praegu nimetame olemasolevateks, vaid teadmist, mis on olevalt olevas). Olles vaadelnud ja nautinud ka muud olevalt olevat, laskub hing tagasi sissepoole taevast ja läheb koju. Kui ta on naasnud, seob kutsar hobused sõime juurde, viskab neile ambroosiat ette ja lisaks joodab nektariga.

Eesti keeles on Plotinost käsitletud Teodor Künnapase raamatus *Suured mõtlejad* (1992: 68–70) ning Elmar Salumaa *Antiikfilosoofia ajaloo* (1991: 199–239).

Järgnevalt on tõlgitud neist mõnevõrra erineva käsitlusviisiiga lühiülevaade Plotinose filosoofiast Liverpooli ülikooli professorilt A. Hilary Armstrongilt, kes on kogu elu tegelnud Plotinose uurimisega ja tema teoste väljaandmisega (Plotinus 1989: I, xi–xxviii).

Kirjandus

- C r e u z e r, Fridericus 1814. *Plotini Liber De Pulchritudine*. Heidelberg: In officina Mohrii et Zimmerii academica
- K ü n n a p a s, Teodor 1992. *Suured mõtlejad*. Tallinn: Olion
- L o s e v, Aleksei 1980. = Алексей Федорович Лосев. *История античной эстетики: Поздний эллинизм*. Москва: Искусство
- M ü l l e r, H.-F. 1915. Glosseme und Dittographien in den Enneaden des Plotinos. — *Rheinisches Museum für Philologie*. Bd. 70, S. 42–55
- N e b e l, Gerhard 1930. Terminologische Untersuchungen zu *ΟΥΣΙΑ* und *ΟΝ* bei Plotin. — *Hermes*. Bd. 65, S. 422–445
- N o r d e n, Eduard 1909. *Die antike Kunstprosa*. Bd. I. Leipzig, Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner
- P l o t i n 1924. *Ennéades*. Texte établi et traduit par Émile Bréhier. Volume I. Paris: Société d'Édition "Les Belles Lettres"
- P l o t i n 1936. *Schriften*. Übersetzt von Richard Harder. Bd. III. Leipzig: Felix Meiner
- P l o t i n 1986. *Ausgewählte Einzelschriften*. Herausgegeben von Richard Harder. Heft 1: Die Schriften 1, 9 und 11. (Philosophische Bibliothek, Bd. 211a). Hamburg: Felix Meiner
- P l o t i n o 1971. *Paideia antignostica: Ricostruzione d'un unico scritto da Enneadi III 8, V 8, V 5, II 9*. Introduzione e commento a cura di Vincenzo Cilento. (Biblioteca nazionale serie dei classici greci e latini. Testi con commento filologico, IX). Firenze
- P l o t i n u s 1989. *Plotinus with an English translation by A. H. Armstrong in 7 volumes*. Volume I, V. (The Loeb Classical Library.) Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- S a l u m a a, Elmar 1991. *Antiikfilosoofia ajalugu*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised V.) Tallinn: EELK Konsistoorium

Schwyzer, H.-R. 1951. Plotinos. — *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. XXI. Neue Bearbeitung. München: Alfred Druckenmüller Verlag, S. 471–592

MARJU LEPAJÕE (sünd. 1962), klassikaline filoloog. Lõpetanud 1985. a Tartu Ülikooli eesti filoloogia erialal. 1988–1991 õppinud Sankt-Peterburgi ülikoolis klassikalise filoloogia aspirantuuris. Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia õppetooli assistent. *Akadeemias* avaldanud tõlked: Canterbury Anselm, “*Proslogion* ehk kõnelus” koos saatesõna ja kommentaaridega (nr 9, 1991, lk 1876–1913), Carl Morgenstern, “Platoni *Politeia*’ks nimetatud raamatu eesmärgist ja sihist” (nr 1, 1993, lk 97–106); samuti saatesõna Ada Neschke-Hentschke tõlkeartiklile “Carl Morgenstern, *De Platonis Republica commentationes tres, Halae 1794*” (nr 1, 1993, lk 123–124).

PLOTINOSE ÕPETUS

A. Hilary Armstrong

Tõlkinud Marju Lepajõe

A

Nagu teisedki hellenistliku ja Rooma ajajärgu filosoofid, nii oli ka Plotinos ühtaegu praktiseeriv religiooni ja moraali õpetaja ning professionaalne filosoof, kes interpreteeris pikka ja komplitseeritud traditsiooni, mida tunneme ja mõistame nüüd palju paremini kui varem: ning kes töötas intellektuaalses miljöös, mis ei hõlmanud mitte ainult esoteerilisi pietiste — gnostikuid ja hermeetikuid, kelle hulka ta vahel ekslikult arvatakse —, vaid ka suurt hulka teisi professionaalseid filosoofe mitmesugustest koolkondadest ja erinevate vaadetega (kellest me peaaegu midagi ei tea).¹ Tema filosoofia selgitab, kuidas on korraldatud elav reaalsus, mis tuleb igavesti esile transsendentsest algprintsibist, Ühest või Hüvest, ning laskub allapoole astmete katkematus järgnevuses jumalikust intellektist ja ideedest, mis on temas, läbi hinge, millel on erinevad kogemise ja aktiivsuse tasandid, kuni viimsete ja madalaimate realiteetideni — kehadeni, mida tajuvad me meeled; ja tema filosoofia näitab ka teed, mida mööda inimese hing, olles suuteline kogema ja aktiivne olema igal olemise tasandil, võib, kui tahab, tõusta progressiivse puhastumise ja lihtsustumise kaudu ühine miseni Hüvega, mis ainsana saab talle rahuldust tuua. Plotinose

The Thought of Plotinus. — Plotinus. With an English translation by A. H. Armstrong. In seven volumes. Volume I: *Porphyry on the Life of Plotinus and the Order of His Books: Enneads I 1–9*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1989, pp. xi–xxviii. © The President and Fellows of Harvard College, 1966

¹Vrd Porphyrios, *Plotinose elu*, 20. ptk (Longinose cessõna oma raamatule).

maailmas on kaks liikumist: üks — ühtsusest igavesti harunevasse paljusesse; teine — tagasipöördumine ühtsusesse ja üheks; ning need kaks liikumist on seotud sellega, mis tekitab võib-olla suurimat pinget tema mõtlemises. See tuleneb kahest vastandlikust hinnangust ühest paljusesse liikumisele ja vastavalt kahest erinevast algprintsipi suhtumise viisist. Kui Plotinose tähelepänu on koondunud spontaanse produktsiooni võimsale protsessile, mille käigus kogu tuletatud reaalsus voolab algprintsibiist välja, siis näeb ta algprintsipi kui üliküllast loovuse allikat; kui Hüvet, mis on kõige hea allikas; kui Üht, mille rikkast ühtsusest kõik paljusus puhkeb — rõhutada tuletatud olemise kirka paljuse headust on veel rohkem tema allika headuse ülistamine. Üht kui kogu olemise loovat allikat on Plotinos sobivalt kirjeldanud positiivse transsendentsi keeles — kui paremat kõigest eksisteerivast ja kujuteldavast. Ent kui Plotinose mõte pöördub selle juurde, kuidas Hüve juurde tõustakse, koorides eneselt madalama eneses ja ületades isegi kõrgema eneses, mil algprintsip ei ilmu enam kui üliküllane allikas, vaid kui puhta ühtsuse eesmärk, mille me saavutame radikaalse lihtsustumisega, jättes kõrvale kogu muutliku mitmekesisuse, siis võrdluses nii kirglikult ihaldatud Ühe ja Hüvega näib kõik muu nii lootusetult viletsam, et selle olemasolu on Plotinosele mõeldav kui eksituse tulemus, ning jumaliku intellekti² ja hinge³ ajatu esiletulek on esitatavad kui enese seadustamata enesekehtestamise aktid. Kui Platon oma mõtte Jumalale koondas, hindas ta inimsugu väga madalalt;⁴ ja kui Plotinos oma mõtte Jumalale koondab, paistab vahel, et ta hindab väga madalalt kogu eksistentsi. Ent kummagi filosoofi puhul pole see asjadele vaatamise viis mingi kindel veendumus, mis valitseks kogu nende filosoofiat. Kogu Platoni elu ja töö näitab, et tavaliselt mõttes ta inimesest siiski kui tõsiselt võtmist väärivast; ja *Enneaadides* domineerib suuresti positiivne vaade tuletatud reaalsusele kui Hüvest pärit hüvele. Pinge kahe mõtteviisi vahel on kõige ilmselgem siis, kui Plotinos vaatleb reaalsuse madalaimat tasandit — materiaalsel maailma. Tema mõtlemises on märkimisväärset kõikumist, kui ta määratleb kehale omistatava headuse või halbuse

²*Enneaadid* III 8. 8.

³*Enn.* III 7. 11.

⁴*Seadused* 804 b.

täpset astet ja seda, kuivõrd õige või vale on hinge laskumine kehasse. Plotinos on täiesti teadlik samasugusest pingest Platoni mõtlemises, ning taotlede esitada Platoni filosoofiat kui täiuslikult mõistuspärasat ja järjekindlat, püüab ta väga seda pinget lahendada, ehkki mitte alati õnnestunult.⁵ Sama põhipinge seletab tõenäoliselt ära ka tema teatud ebajärjekindluse meeltemaailma alusaine kirjeldamisel. Ta kõneleb mitmel korral,⁶ et see aine on tuletatud vahetult talle eelnevatest printsiipidest (s.o hingest), ja sel viisil lõpuks Hüvest, mis ühtlasi tähendaks (nagu hilisemad uusplatoonikud seda nägid), et ta on ise hüve talle omasel viisil, isegi kui see viis on madalaim võimalikest. Ent meelte maailma aine on Plotinose jaoks pahe printsiip ja eriti traktaadis I. 8 kõneleb ta sellest kui absoluutsest pahest viisil, mis eeldab äärmuslikku dualismi ning on raskesti ühtesobitav tuletamisega Hüvest.⁷ Sellele rõhuasetuste kontrastile ning isegi erinevatele meelelise maailma aine käsitustele Plotinosel on võimalik leida filosoofilist lepitust. Aga ma ei ole kindel, kas nad on kunagi olnud täielikult lepitatud Plotinoses eneses. Küllap on ka teisi kõikumisi ja pingeid selle peamise kõrval. Tema kogemuses on elemente, mis ei sobi tema süsteemi; elemente, mis ta on pärinud traditsioonist ja mis pole täielikult assimileerunud, ning mõtte-suundumusi, mille puhul võib oletada: kui neid oleks järgitud, oleksid nad võinud viia tema filosoofia põhjaliku revideerimiseni — seda võiks lõpuks öelda peaaegu kõigi suurte filosoofide kohta. Kuid Plotinose mõtet ei saa pidada konfliktsete mõtete puntraks. Pinge ei ole sama mis scostamatus, nagu võib näha igaüks, kes pöördub *Enneaadide* lugemise juurest *Hermeticat*⁸ lugema.

⁵Nt *Enn.* IV 8. 5.

⁶*Enn.* II 3. 17; III 4. 1; IV 8. 6.

⁷Siinkohal põhjustab tema mõtlemises edasist ebajärjekindlust ta suhtumine taevasesse ainesse, "nähtavate jumalate" — Päikese, Kuu ja Tähtede kehade ainesse, mida ta — vastavalt oma aja astralsetele ja kosmilistele uskumustele — pahe algpõhjuseks ei käsitse, sest see ei tekita vastuseisu vormile, vaid on alistuv ja järeleandlik, häirimata mingil viisil taevaste mõistuslike olendite elu. Vrd *Enn.* II 1. 4; II 9. 8.

⁸*Hermetica* (*Corpus Hermeticum*) on 2. ja 3. sajandist pärinevate teosoofilis-okultistliku sisuga, dialoogivormis teoste kogumik, mida peeti Hermes Trismegistoselt saadud ilmutuseks. *Hermetica* koosneb

B

Pole võimalik mõista ühtki *Enneaadide* traktaati, kui ei tunta üldjoonteski Plotinose süsteemi tervikuna, sest nagu öeldud, nad on süstemaatilise filosoofia ebasüstemaatiline esitus. Seetõttu püüan kokkuvõtlikult kirjeldada seda, kuidas Plotinos oma algprintsiipi, Üht või Hüvet, ette kujutab ja millised on astmed sellest printsii-
bist alla laskumisel või kuidas reaalsus levib; ning ühtlasi öelda mõne sõna Hüve juurde tagasipöördumise tee kohta, järgida ja näidata seda, mis oli Plotinose peamiseks sihiks elades, kirjutades ja õpetades.

Plotinos rõhutab korduvalt, et Üks või Hüve pole haaratav inimõtlemise või keelega. Sellist rõhuasetust tuleb võtta tõsiselt, ehkki Plotinos kõneleb Temast küllalt palju. Keel võib ainult osutada mõttele teed Hüve poole, mitte seda kirjeldada, ümbritseda või väljendada. Nagu Plotinos ise ütleb (VI 9. 3): "Rangelt võttes ei tohiks me üldse teda kuidagi piiritleda; vaid peaksime n-ö jooksma ümber tema, püüdes selgitada iseenda tundeid tema vastu, vahel lähemale tõmbudes ja vahel kadudes iseenda kahtlustesse ta suhtes." Siiski tuleb öelda mõnda keele kohta, mida Plotinos Ühe puhul kasutab, et mitte täiesti valesti mõista tema teenäitamist. Üht ei ole kujutletud, nagu vahel arvatakse, pelgalt eitusena, viimse tühjusena, suure auguna universumi taga, mille poole püüeldes pudeneb inimesiksus teadvuseta eimiskiks, vaid piiritu väe, sisu ja üliküllase täiuslikkuse positiivse reaalsusena. Plotinose keele äärmine negativiteet — mis on osalt traditsiooni pärand — Temast⁹ kõneldes, on niisuguseks kujundatud kas siis selleks, et rõhutada kõigi meie mõtte- ja kõnelemisviiside kohatust Temast kõneldes, või et selgitada, mida kätkeb eneses ütlus, et Ta on absoluutselt ainuline ja lõputu ning kogu piiratud-määratud reaalsuse allikas. Toetudes Platoni märkusele *Riigi* VI raamatus,

kreeka, juudi ja egiptuse päritolu osistest, kasutatud on ka gnostitsistlikku ja Platoni teoste aineklikku. (Vt *Antiigileksikon* (Tallinn: Valgus, 1983), lk 188.) *Tlk.*

⁹Ehkki terminid *Üks* ja *Hüve* on kreeka keeles kesksõnad, läheb Plotinos algprintsii-
bist kõneldes täiesti loomulikult neutrumilt üle meessoost ase- ja omadussõnadele, isegi lõikudes, kus eespool on terminid kasutatud neutraalsena. A. H. Armstrong kasutab siin asesõna "He". Eesti tõlkes see kaljuks välja ei tule. *Tlk.*

rõhutab Plotinos, et Hüve on "teisel pool olevat", ei saa isegi õieti öelda, et ta eksisteerib — kindlasti äärmine negatsioon. Ent kõigest, mida Plotinos ta kohta ütleb, just nendest lõikudest, kus tema eksistentsi eitatakse, on täiesti selge, et mingis mõttes ta eksisteerib, ja ta on ülilm eksistents. Plotinos ütleb, et Hüve ainulisus on nii absoluutne, et talle ei saa kohaldada mingeid predikaate, isegi mitte eksistentsi predikaati: ja ehkki kõigi asjade olemise allikas, pole ta ise asi. Lisaks sellele rõhutab Plotinos, et Üks ei mõtle, sest tema jaoks sisaldab mõtlemine eneses alati mõtlemise ja selle objekti teatavat kaksust ning nimelt seda püüab ta Ühest kõneldes hoolikalt välistada. Kuid ta näeb vaeva selgitamiseks, et see ei tähenda, nagu oleks Ühe elu pelk teadvusetus; ja näitamaks, et ta pole vähem, vaid enam kui mõistus selle kõrgeimal tasemel, mida kujutleda suudame. Nii omistab ta mõnedes lõikudes Ühele "intellekti-ülesust", lihtsat enesekaemust, vahetut eneseteadvust, mis on kõrgem kui jumaliku intellekti mõtlemine.¹⁰ Ja kui ta kutsub Ühte "vormituks", teeb ta nii seetõttu, et Ta on lõpmatu, piirideta; ja seetõttu, et täpselt nagu Ükski (siin järgib Plotinos koolkondlikku traditsiooni) on ta vormi, arvu, mõõdu, korra ja piiri printsiip; ning allikas või printsiip on Plotinosele alati midagi muud ja enamat sellest, mida ta tekitab.

Kasutades negatiivset keelt rõhutab Plotinos Ühe transtsendentsi ülisma astmeni. Samas välistab ta hoolikalt kõik võimalikud kvaasi-ruumilised kujutlused sellest transtsendentsist. Üks ei ole Jumal "väljaspool" maailma. Ta pole ka meist eemal, vaid sisimas kohal meie hingede keskmes; või pigem oleme meie temas, sest Plotinos eelistab kõnelda pigem madalamast kõrgemas kui vastupidi; keha on hinges ja hing on intellektis, ja intellekt on Ühes (ta teab hästi, et ükskõik mil viisil me neid paigutame, me kasutame ikka ebaadekvaatset, ruumilist metafoori). Olemise tasandite hierarhiline järjestus ei tähenda, et Üks oleks eemal, sest ruum ei eralda neid ega lõika üksteisest ära; nad on tõesti eristatavad, ent nad on kõikjal korraga kohal. Ja just seepärast, et Üks ei ole mingi eraldi asi, on ta kohal kõikidele asjadele, vastavalt nende võimele teda vastu võtta. Ühest tuleneb esimene suur tuletatud reaalsus — intellekt, jumalik mõistus, mis on samas ka vormide ehk ideede maailm, ja sel viisil tõelise olemise kõiksus

¹⁰Vrd V 4. 2; VI 7. 38–39; VI 8. 16.

Platoni mõttes. Olen valinud *intellekti* kui parima käibiva tõlke Plotinose sõnale *νοῦς*, millega ta tähistab teist reaalsust. Seda tuleks mõista samas tähenduses nagu skolastika terminit *intellectus*, nii nagu see on vastandatud *ratio*'le; selline eristus tuleneb kreeka *νόησις*'e (*νοῦς*'ile omane aktiivsus) ja *διάνοια* eristamisest ning on sellega täpses vastavuses. Nii mõistetuna tähendab intellekt otsese vaimse kaemise aktiivsust ehk mõtlemise objekti vahetut haaramist ehk mõistust, mis haarab oma objekti otseteed ning mitte diskursiivse arutlusprotsessi tulemusena (*ratio* ehk *διάνοια*). Iseloomustaksin veelgi lühidalt intellekti suhet oma objektidega Plotinose järgi.

Intellekti protsessioon Ühest on paratamatu ja igavene, nagu ka hinge protsessioon intellektist ning materiaalse maailma vormimine ja korrastamine hinge poolt. Viisi, kuidas intellekt esildub Ühest ning hing omakorda intellektist, on küllaliski lõdvalt ja ebaadekvaatselt kirjeldatud kui "emanatsiooni". Selles küsimuses on Plotinose mõtte taustaks kindlasti hilise stoa õpetus intellekti emanatsiooni kohta jumalusest, mida mõisteti kui materiaalselt valgust või tuld; tema lemmikmetafoor selle protsessi kirjeldamiseks on valguse kiirgamine või päikese või tule kuumus (ta kasutab ka teisi samalaadseid — kuidas lumest õhkub külma või nuusutatavast lõhna). Kuid nende tavapärase analoogiate kasutamisega ta ei rahuldu ning jätab nad mahagi, et saaks mõelda vaimse olendi loomisest aineliselt mõistetud automatismi kujul. Intellekt tuleb esile Ühest (ja hing intellektist) mõjutamata mingil viisil oma allikat. Ühe poolt pole mingit aktiivsust, rääkimata tahtmisest, ettekavandamisest või valimisest (ettekavandamine ja valimine on Plotinosel välistatud isegi palju madalamal tasandil, kui ta vaatleb materiaalse maailma loomist ja juhtimist hinge poolt). On ainult mingi esiletulemine, mis jätab allika muutumatuks ega kahanda seda. Ent ehkki esiletulemine on paratamatu — selles mõttes, et ei saa mõelda, et seda ei juhtuks või et see juhtuks teisiti —, on ta samas täielikult spontaanne: Plotinose Ühe-filosoofias ei ole ruumi mitte mingit liiki seotusele või piiratusle, ei sisemisele ega välisele. Plotinos ütleb, et kõigi asjade Ühest esiletuleku põhjus on lihtne: kõik täiuslik tekitab midagi veel. Täiuslikkus on paratamatult produktiivne ja loov. Siin puutume kokku väga olulise elemendiga Plotinose mõtlemises — vaimse olendi elu, dünaamika, vitaalse loomuse rõhutamisega. Täiuslikkus ei ole

tema jaoks üksnes staatiline. See on elulise loova jõu küllus. Üks on tema jaoks elu ja vägi, väe lõpmatu läte, piiritu elu, ja seetõttu paratamatult produktiivne. Ja kuna üks aksioome, mida Plotinos vaidlusteta tunnistas, on: loodu on alati vähem ja madalam kui looja, siis peab Ühe poolt loodav olema täiuse poolest talle vahetult järgnev, nimelt intellekt. Kui nüüd Plotinose mõtlemine keskendub selle tuletatud reaalsuse madalusele oma allika suhtes, mis tahes paljuse madalusele puhta ühesuse suhtes, mille poole Plotinos püüdleb, siis jõuab ta koguni järelduseni, et loomine on õnnetus, ehkki vältimatu, ja et intellekt tahab eksisteerida eraldi ja et hing on mingit viisi seadustamata enesekehtestamine. Aga see ei tähenda iialgi mõtet, et Üks ei võiks luua; et oleks üldse mingi võimalus, et tuletatud reaalsused ei eksisteeriks, et kõik asjad langeksid tagasi algmesse osadeta ainulisusesse. Kui Plotinos täpsemalt selgitab, kuidas intellekt Ühest tekib, toob ta sellesse teispool valgusemetafoori toimuvasse protsessi psühholoogilise elemendi. Ta cristab ajatus loomises kaht "momenti": esimest, mil intellekt on vormita potentsiaalsusena ära kiiranud; ning teist, mil ta pöördub kontemplatsioonis tagasi Ühte ja on täidetud, küllastatud sisuga ja saab tõeliseks eksistentsiks tervikuna. Siin me kohtame teist Plotinose filosoofia alusprintsipi: kõigi tuletatud olemiste eksistents, aktiivsus ning omakorda nende endi loomisvõime sõltub nende kontemplatsioonist oma allika üle. Kontemplatsioon eelneb alati aktiivsusele ja loomisele ning genereerib seda.

Intellekt on Plotinosele ühtlasi Platoni ideedemaailm, tõeliselt oleva totaalsus: see on nii mõte ise kui ka mõtlemise objekt. See mõtlemise ja ideede ühtsus ühesainsas tegelikkuses tuleneb ilmselt keskplatoonikute õpetusest, et ideed olid "Jumala mõtted". Ent opositsioonist, mis selles punktis Plotinose õpetusele tekkis Porphyriose poolt, kui ta Plotinose kooli tuli, ja Longinose poolt,¹¹ on selge, et kaasaegsed platoonikud ei aktsepteerinud seda mingil juhul täielikult. Ning Plotinose õpetus mõtlemise, elu ja olemise absoluutsest üheväärsusest ja ühtsusest erinevas läheb palju kaugemale kõigest, mida on õpetanud tema eelkäijad, niipalju kui me neist teame. Plotinose ideedemaailm on üksteist läbibistavate olemiste orgaaniline elav ühendus. Nad on korruga nii vormid

¹¹Porphyrios, *Plotinose elu*, 18. ja 20. ptk.

kui mõistmine, kõik "ärkvel ja elav", milles iga osa mõtleb ja on seetõttu sõna otseses mõttes tervik. Niiviisi on osa ja terviku suhe vaimses maailmas sootuks teistsugune kui materiaalses maailmas ega sisalda eneses ei eristust ega välistust. See ühtsus erinevuses on kõige täiuslikum võimalik võrdpilt Ühe absoluutsele ühtsusele, mida sellisena nagu ta on oma absoluutses lihtsuses, intellekt oma tavapärasel kontemplatsioonil tabada ei suuda. Intellekt esitab tema lõpmatust, nii hästi kui ta suudab, ideede paljuses. Intellekt ise on väelt lõpmatu ja mõõtmatu, tal pole ei ulatuvust ega välist etaloni, millega teda võiks mõõta; ent ta on lõplik, sest ta on täielik tervik, mis koosneb tegelikult eksisteerivatest vormidest (kõigist, mis eksisteerida võivad), mis ise on määratud, piiratud reaalsused.

Meie endi inimliku loomuse ja kogemuse seisukohalt on intellekt, nagu juba tähendatud, intuiitse mõtlemise tasand, mis haarab oma objekti vahetult ning on temaga alati täielikult ühinenud ega pea teda otsima väljastpoolt iseenast diskursiivse mõtlemise teel; ning kõrgeim meis on intellekt, või hing, mis on intellektiga täiesti sarnastunud (selles punktis pole Plotinose mõtlemine alati ühesugune). Vähemalt paaris kohas tunnistab Plotinos üksikolendite ideede olemasolu, ning see annab talle võimaluse anda meie erinevatele isiksustele oma koht intellekti maailmas koos sellega kaasaskäiva igavikulise väärtuse ja seisundiga. See tähendab, et tolles maailmas, kus aja ja ruumi seadused ei kehti ning osa on tervik, oleme meie olemine ja kõiksus. See on selgitus Plotinose tekstikohtadele, millel on esimesel lugemisel panteistlik varjund.¹² Et mõista neid lõike korrektselt, peaksime meeles pidama: (I) et nad ei käi mitte Ühe, vaid intellekti kohta (olemine ehk kõiksus); (II) et intellektiks saamine ei too enesega kaasa isiksuse hävingut ega neeldumist, vaid tagasipöördumise oma täiuslikku arhetüüpilisse reaalsusse, mis erineb kõigist teistest arhetüüpilistest reaalsustest, individuaalsetest ja universaalsetest.

Hing on Plotinosel paljuski sama mis Platonil — intellekti ja meelte maailma suur vahendaja ning esimese esindaja teises. Ta sünnib Intellektist ja pöördub selle juurde tagasi ning intellekt kujundab teda kontemplatsioonil, milles intellekt sünnib ja pöördub tagasi Ühe juurde; ent hinge suhe intellektiga on palju

¹²Eriti *Enn.* VI 5. 12.

intiihem. Kõrgeim hinges kuulub intellekti maailma. Maailmahingel on kaks tasandit: kõrgem, kus ta toimib kui vormi, korra ja aruka juhtimise transsendentne printsiip (ilma kaalutletud valiku või celneva planeerimiseta); ja madalam, kus ta teotseb kui elu ja kasvamise immanentne printsiip. Tegelikult on see viimane (ehkki Plotinos tõrgub seda tunnistamast) neljas selgesti eristatav hüpostaas, millel on ka oma nimi — loodus. Selle suhe kõrgema hingega on samasugune nagu kõrgemal hingel intellektiga ning sarnaselt tolele on ka selle toimimine või loomine kontemplatsiooni paratamatu tulemus. Et aga looduse kontemplatsioon on kontemplatsiooni viimane ja madalaim liik, midagi unele sarnast,¹³ siis on ta liig nõrk looma midagi, mis oleks omakorda loomisvõimeline. Nii sünnitabki ta vaid immanentseid vorme kehas — vaimse olendi viimasel tasandil, mis on ebakontemplatiivne ja seega viljatu ning mille taga on üksnes materia häämarus.

Hinge elule on iseloomulik liikumine ühe asja juurest teise juurde; erinevalt intellektist ei hõlma ta olemist tervikuna, vaid korraga ainult osa, ja ta peab alati liikuma ühe juurest teise juurde. See on diskursiivse mõtlemise tasandil, mis ei hõlma vahetult oma objekti, vaid peab mõtlemisprotsessi kaudu selle poole püüdma; ning hinge lakkamatu liikumine ühe asja juurest teise juurde tekitab aja, mis on "hinge elu liikumises";¹⁴ see hinge liikumine on kogu ruumis ja ajas toimuva füüsilise liikumise põhjus.

Meie individuaalsed hinged on maailmahinge "Plotinose osad", osad, milles vaimsele olendile omasel viisil on tervik teatud mõttes kohal, ja kui nad soovivad, võivad nad laiendada end kontemplatsiooni abil kõiksusesse ja olla tervik, sest neile on täielikult omane maailmahinge eraldiolu kehast, mida ta juhib. Individuaalse hinge laskumine kehasse on Plotinose jaoks nii langus kui paratamatu nõustumine maailma seaduse ja maailmahinge kavatsusega.¹⁵ Hinge vaimne seisund kehas sõltub ta hoiakust. Kui ta pühendab end isekalt mingi keha huvidele, millega ta seotud on, kistakse ta materiaalse maailma atomistlikusse killustatusesse ja isoleeritakse tervikust. Hinge suurim patt on eneseisolatsioon, mis ta kehasse vangistab ning lõikab ära üllast

¹³Enn. III 8. 4.

¹⁴Enn. III 7. 11.

¹⁵Enn. IV 8. 5.

saatusest. Ent pelk kehas olemise fakt ei pea tähendama paratamatut kehasse vangistatust. Vangistus tuleb vaid siis, kui hing alistub kehale; oluline on hoiak. Inimene kehas võib alati tõusta eraldiolust ning maiste murede piiratusest transsendentse hinge universaalsusesse ja intellekti maailma. Universumi keha ei ole mingil viisil takistuseks maailmahingele, mis seda sisaldab ja juhib; ka tähejumalate taevased kehad ei sega nende vaimset elu.¹⁶ Platoonik ei pea paheks ega veaks mitte kehastumist kui sellist, vaid kehastumist maisesse, animaalsesse kehasse.

Materiaalne maailm on Plotinose jaoks elav, orgaaniline tervik, parim võimalik võrdpilt intellekti ideedemaailma elavale ühtsusele erinevuses. Seda hoiab koos kõigis osades universaalne sümpaatia ja harmoonia, mille vahel on koht ka välisel pahel ja kannatusel kui vältimatutel elementidel suures mustris — suures maailmatantsus. Hinge teona, s.o vormide elava struktuurina, on see tervenisti hea ning tervikuna igikestev, ehkki ta osad võivad hävida (intellekti maailm on loomulikult nii tervikuna kui ositi igavene). Kõik, mis selles on elu ja vorm, on hea, ent selle substraat — materia — on pahe ja pahe algpõhjus, ehkki see on paradoksaalsel viisil ka Hüve protsessiooni viimane ja madalaim aste. Plotinose järgi ei ühine materia tegelikult iialgi vormiga; ta jääb vormituks pimeduseks, millele vorm on üksnes peale pandud. Ta on mitteolemine, aga mitte “nulli”, vaid “miinuse” tähenduses, negatsiooni vägi või algpõhjus (kritiseerides Aristoteelse materia-seletust samastab Plotinos ὕλη ja στέρησις^c ¹⁷). Eespool mainitud pessimistlik vaade protsessioonile Ühest torkab siin vägagi silma. Kui igasugune protsessioon on suuremal või väiksemal määral pahe, kuna ta pole paratamatult üksnes emanatsioon, vaid ka kõrgeima langemine allapoole, siis — Plotinos paistab mõtlevat nii — on protsessiooni viimne ja madalaim aste Hüve vähimagi jälje lõplik kadumine, lõpuleviidud eitus, mis on viimne pahe ning kogu muu pahe allikas. (Plotinose mõtlemises pole sellist asja nagu puhas vaimne pahe: pahe piirneb alati materiaalse maailmaga.) Seega on materia vastutav pahe ja materiaalse maailma ebatäiuslikkuse eest; ent see maailm on hea ja paratamatu, see on parim võimalik vaimse maailma võrdpilt

¹⁶ *Enn.* II 9. 8.

¹⁷ ὕλη kr. k algaine, materia; στέρησις kr. k eitus. *Tlk.*

materiaalsel tasandil. Tal pole küll oma arhetüübi headust, aga tal on prima võimaliku võrdpildi headus.

C

Plotinose kogu filosoofilise tegevuse peamine siht on viia intellekti abil isenda hing ja teiste hinged ühendusse Ühega. Tema viimased sõnad¹⁸ (tekstikoht Porphyriose *Plotinose elus* (2. 26–27)) “Püüa Jumal eneses tagasi viia jumalikuni kõiges” on kokkuvõtte kogu ta elust ja tööst. Ja nad on kokkuvõtteks ka tema usust — need kaks on üks ja sama, sest ma mõtlen, et tema naasmist algusesse võib nimetada religioosseks. Nagu teisedki kaasaegsed, uskus Plotinos jumalate ja demonite suurde hierarhiasse nii sees- kui väljaspool nähtavat maailma. Ent paistab, et ta ei anna erilist religioosset tähtsust hierarhia madalamate astmete olenditele (ehkki ta toonitab, näiteks poleemikas gnostikute vastu, et nähtava maailma kõrgemaid jumalaid — Päikest, Kuud ja Tähti — on õige respektierida); samuti ei arva ta, et välistest religioossetest kombetähtsustest oleks mingit abi hinge ülesminekule. Ta vaatleb nähtavat maailma pühaduse seisukohalt, ta suhtub sellesse kui märki, mis tähistab nähtamatut, või pühadust laiemas mõttes; ent tema religioonis ei ole kohta sakramentalismile. Tagasimineku protsess on ärapäordumine välisest maailmast, jõudude kontsentreerimine sissepoole, selle asemel et neid väljapoole laiali puistata, oma tõelise olemuse uuesti avastamine kõige rangema vaimse ja kõlbeline distsipliini abil, ning siis, niimoodi ettevalmistatult — oodata, et Üks ilmutaks oma juuresolu. Isenda tõelise olemuse uuestiavastamine on tagasipöördumine intellekti juurde, sest Plotinos õpetab — nagu oleme juba vaadanud —, et kõrgeim meis kuulub intellekti sfääri. Ometigi ei tähenda see, et Plotinos lihtsalt taandaks vaimse elu intellektuaalsele. Intellekt on Plotinose jaoks midagi enam ja midagi erinevat sellest, mida me selle sõna all tavaliselt mõistame; ning hinge ülesminekule on kõlbeline elu vähemalt sama tähtis kui intellektuaalne elu. Järgnev katkend¹⁹ näitab, kui eksitav oleks Plotinost kirjeldada ühe külgse

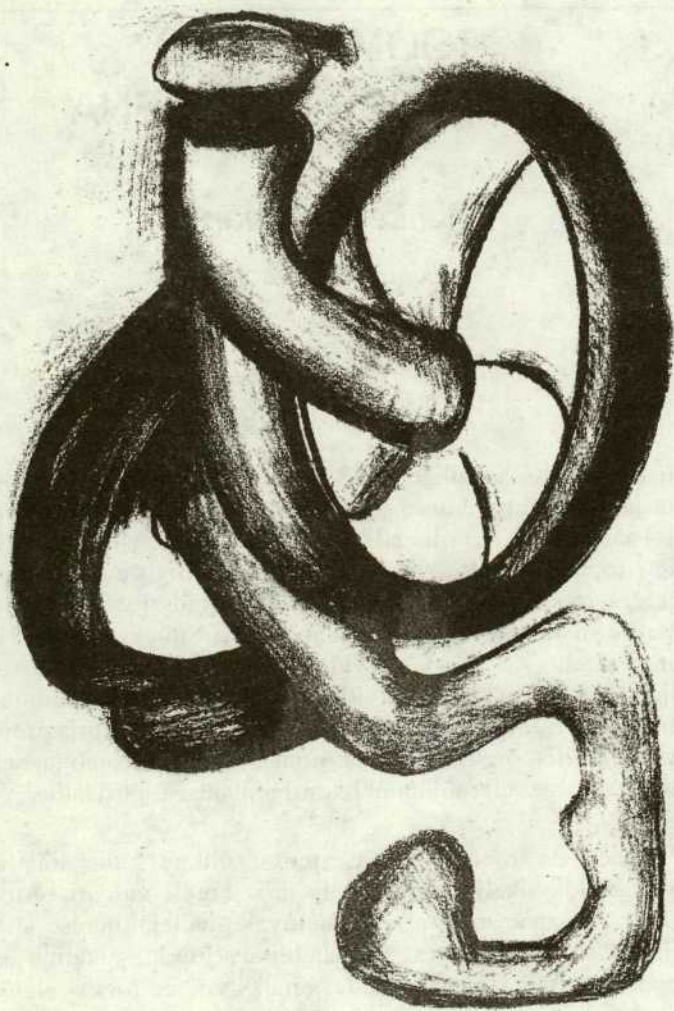
¹⁸Vastavalt tekstile, mille on nüüd kasutusele võtnud P. Henry (vt tema kirjutist “La Dernière Parole de Plotin.” — *Studi Classici e Orientali II*, Pisa, 1953, lk 113–130).

¹⁹*Enn.* VI 7. 36. 6–10.

intellektualistina (ja tema elu kinnitab siin tema õpetust): "Me õpime Hüvet tundma võrdluste ja negatsioonide ja asjade kaudu, mis temast tekivad, ning intellektuaalse progressi kaudu, minnes astmeid mööda üles; ent Hüve poole liigume puhastumise ja vooruste kaudu ning kaunistades hinge ja saades astumisele tuge Intellekti maailmas, sinna kindlalt püsima jäädes ning tema sisu nautides." Siin moodustavad kõlbeline ja tõeline intellektuaalne elu lahutamatu ühtsus.

Tõigal, et me võime Üheni jõuda ainult siis, kui oleme kindlalt püsima jäänud intellekti, on olulisi järeldusi, mida pole alati täielikult arvestatud, kui kirjeldatakse lõplikku ühtesulamist Plotinosel. Esiteks pole tema jaoks mingit otseteed, mingit müstitsismi, mis ei nõuaks kõlbelist ja intellektuaalset täiust. Ühinemine Ühega on küll teisel pool me kõlbelist ja intellektuaalset elu, sest me tõuseme intellekti ja hüve allikani, mis on enam kui need, ent see on võimalik ainult seetõttu, et meie intellektuaalne ja kõlbeline elu on saavutanud täiuslikkuse. Meid "kannab üles intellekti laine-hari"²⁰. See pole eituse ega hävitamine, vaid kõige lõpuleviimine ja kinnitamine, mis on tehtud, et viia meid täiuse, ülima teadvuse ja aktiivsuseeni. Ja uuesti: et me jõuame ühinemiseni intellektina, siis ei mõtle Plotinos tõenäoliselt, et meie individuaalsed isiksused lõpuks neelduksid ja kaoksid. On õige, et ühinemisel me tõuseme intellektist kõrgemale, kus pole teadlikkust, et erinetakse Ühest, kus pole enam nägijat ja nähtavat, vaid üksnes ühtsus. Ent universaalne intellekt, mille osa me oleme, eksisteerib lakkamatult selles ühtsuse seisundis, loovutamata samas õigust talle omasele intuiitsele mõtlemisele ja ühtsusele erinevas. Plotinose tekstides pole mingit vihjet, et kõik peale Ühe peaks olema illusioon või põgus viirastus.

²⁰Enn. VI 7. 36.

Sirje Protsin. ***

ROOMA ÕIGUS JURISTIDE ÕIGUSENA

Pia Letto-Vanamo

Tõlkinud Jaan Isotamm

MIKS ROOMA ÕIGUS?

Kui Soome Klassikalise Filoloogia Selts organiseeris möödunud aastal mitut teadusala ühendava seminari teemal "Teadus 2000 aastat tagasi",¹ oli endastmõistetav, et õigusteaduse all käsitleti rooma õigust: esindab ju Euroopa õiguse arengu peale mõeldes rooma õigus vanimat säilinud õigussüsteemi. Mujalt tuntakse siiski mõnevõrra vanemat õigust. Näiteks pärineb Hammurapi seadus XVIII sajandist enne meie ajaarvamise algust. See väljendab küll vastupidiselt üldisele arvamusele oma talioonipõhimõttega ("silm silma ja hammas hamba vastu") üpris progressiivset arhailist õigust. Rooma õiguse tähtsus seisneb ka selles, et ta on otsustavalt mõjutanud kontinentaalse õigusteaduse² tekkimist.

Ühtlasi on rooma õiguse arengu üldine kulg arhailisest õitsevaks klassikaliseks ning siis järk-järgult vulgariseeruvaks õiguseks tänapäeva inimesele paeluvaks näiteks õiguse arengu paljudest sõltuvussuhetest. Nõnda leitakse, et klassikaline ja pärastpoole paljudes õiguskordades omaks võetud rooma õigus oli

Roomalainen oikeus — juristioikeutta. — *Defensor Legis*, n:o 5–6, 1990, s. 289–299.

¹Artikkel põhineb autori seminarietteandel "Õigusteadus antiikses Roomas" 14. IV 1989.

²Ilmaliku õigusteaduse.

eelkõige impeeriumi ajal tekkinud uute kaubandus- ning majandussuhete ja piiratud keisrivõimu (printsipaadi) ajastu õigus.³

Erinevalt niisugusenagi küll huvi äratavast kreeka õigusest teatakse rooma õiguse kohta palju. Eelkõige säilitas järelmaailmale temast teated *Corpus iuris civilis*. Too seadustekogu on keisriteaja kodifitseerimispüüete ja Ida-Rooma⁴ juriidiliste koolide tegevuse tulemus. Kokku pandi ta keiser Justinianuse ajal 530. aastate paiku.⁵

Corpus iuris civilis jaguneb neljaks osaks. *Institutiones* oli ametlik õpik bütsantsi juristidele, *Digesta* omakorda rooma juristide kirjutistest koosnev tõeline seadustekogu, mis põhines rooma juristide⁶ esitatud tõlgendustel. Algselt polnud materjal kavandatud seadustekstina, vaid toimetajad valisid sellesse ainet, pidades silmas teose kasutamist seadusraamatuna. Peale nende kuulusid kogusse keiserlikku seadusmaterjali sisaldavad osad *Codex* ja *Novellae*.

ROOMA ÕIGUSE OMAKSVÕTMINE (RETSEPTSIOON)

Hiljem võttis Euroopa õigussüsteem rooma õiguse laialdaselt omaks (vt näiteks Koschaker 1966 ja Fenger *s. a.*). Peamiselt langeb ta retseptsioon hilisele keskajale. Põhja-Itaalias algas rooma õiguse uus õitseng, kui sealsed õigusteadlased koostasid säilinud materjalist (seega peamiselt alles tollal) ühtse süsteemi ning rakendasid rooma õiguse sätteid ja põhimõtteid oma aja ühiskonna tarbeks.

Õigusteaduse märgatav uuenemine algas XI sajandi lõpus Bologna (Fried 1974), kui nn glossaatorid asusid eriti *Digesta*'t teoreetiliselt ümber töötama. Sellel töötlusel rajanes mandri hilisem õigusteooria. Glossaatorite teoreetilise suuna varjutas XV ja XVI sajandil tugevasti praktilistele eesmärkidele suunatud

³Kõne all on eelkõige era- ja tsiviilprotsessiõigus.

⁴Võib vist arvata, et pärast Rooma jagamist (395. a) ning Lääne-Rooma hävimist (476. a) jätkas rooma õiguse traditsiooni Ida-Rooma.

⁵Põhiosa avaldati aastail 533 ja 534.

⁶Väga sageli tuntud hilisklassikute Pauluse ja Ulpianuse.

postglossaatorite⁷ koolkond, mis püüdis taasleitud rooma õigust kohandada oma aja õigusküsimustega. Rooma õiguse omaksvõttu silmas pidades kujunes nende tegevus eelkäijate omast otsustavaks.

Rooma õigus leidis vastuvõttu mujalgi Mandri-Euroopas, eriti Saksamaal üleriigilise keiserliku seadusandluse abiga, kui partikulaarõiguste (eriliste maa- ja linnaõiguste) kõrvale loodi *gemeines Recht*. See tähendas, et rooma õigus oli otsene allikas lünkade täitmiseks, kehtiv subsidiaarsena — mis oli kõige üldisemaks alternatiiviks — või mõjutas uue õiguse loomist. Rootsis ja Soomes toimus retseptsioon eelkõige XVII sajandil, põhiliselt siiski enne 1680. aastaid, saksa-rooma allikmaterjali kaudu või otse *Corpus iuris civilis*'est laenates (Jägerskiöld 1963; retseptsiooni põhjuste kohta vt Ylikangas 1975).

Meil teostus ta retseptsioon eelkõige kohtutegevuses, s.t õuekohtute otsustes, eriti kui omamaine õigus oli vananenud ja lünklik. Oluline tähtsus oli ka sellel, et õuekohtutel oli laialdane hindamisvõli ning kõrgemad seadusmehed olid saanud haridust rooma õiguse alal. Õuekohtud otsisid rooma õigusest abi peamiselt kui subsidiaarsest allikast, pidades seda ehk mingiks õiguse mõõduks. Tegu polnud normide ülevõtmisega, vaid mõju oli kaudne. Eelkõige mõjutas rooma õigus juriidilisi mõisteid ja üldprintsipe ning see mõju on selgelt märgatav veel tänapäevalgi.

Retseptsiooni mõttes oli kõige tähtsam *Digesta*, ning sellega seostuvaid viiteid ja laene leidub näiteks Svea õuekohtu protokollides, nagu Jägerskiöldi uurimusest täiesti selgelt ilmneb (Jägerskiöld 1963). Neist leiab viiteid näiteks järgmistele *Digesta* punktidele (Jägerskiöld 1963: 216–219): *Ius ars boni et aequi est*,⁸ *Scire leges non hoc est, verba earum tenere, sed vim ac potestatem*⁹ ning *Potior est in pignore, qui prius credidit pecuniam*

⁷Kontsiliaatorite.

⁸D. 1. 1. 1., Celsus Ulpianuse järgi ("Õigus on teadmine heast ja õiglasest").

⁹D. 1. 3. 17., Celsus ("Seaduste tundmine pole nende sõnastuse, vaid mõtte ja eesmärgi teadmine").

et acceptit hypothecam.¹⁰ Retseptsiooni peamisteks aladeks olid lepingu-, kaubandus-, pandi-, tagatis- ja konkursiõigus. Eriti suur tähtsus oli rooma õiguse omaksvõtul omandiõiguse ja lepinguvalduse arengus.

Corpus iuris civilis ei säilitanud siiski klassikalise õiguse saavutusi kui niisuguseid,¹¹ sest klassikalise perioodi juriidilisi kirjutisi oli muudetud juba enne Justinianust. Keisrite aja (hilisklassikalised) juristid olid neid avaldanud anonüümsete lühendustena ja kommenteeritult.¹² Ka Justinianuse kompilaatorid tegid tekstidesse muudatusi ega teatanud, mida oli muudetud, mida mitte.¹³ Mõnel juhul saab rääkida vaid originaalteksti lühendamisest. Mõnikord võis tekst algsest tervikust lahutamise tõttu saada uue sisu. Õigust oli võimalik muuta ka nii, et üksiku kaasuse lahendamise põhjendusi hakati tarvitama avaramate õigussätetena (Klami 1976: 50–51). Ka *Corpus iuris civilis* pole vastuoludeta, vaid sisaldab toimetamistööst hoolimata eri juristide lahknevaid arvamusi mõnes küsimuses.¹⁴

EBAÜHTLANE JA KASUISTLIK ROOMA ÕIGUS

Üldiselt on rooma õiguse süsteemile omane sisemine ja väline heterogeensus. Süsteem sisaldas eri aegade sätteid ja õigusnorme ning nende rakendamise ala ja kehtivuse alus muutusid (Kaser 1950: 111). Õiguse kihid olid ühelt poolt rakendamisala erinevuste kajastuseks: Rooma kodanikele ja võõrastele kohaldati algselt

¹⁰D. 20. 4. 11., Gaius ("Tugevam pandiõigus on sellel, kes esimesena andis raha ja võttis vastu pandi"). Kõige rohkem oli viiteid *Digesta* 50. raamatu 17. peatüki üldsätetele (reegliicle) *De Diversis Regulis Iuris antiqui*.

¹¹Klassikalist õigust puudutavaid originaalmaterjale pole peaaegu üldse säilinud.

¹²Varemgi oli tekste avaldatud lühendatult, kuid tollal oli väljaandja nime mainitud.

¹³Nõnda tekkinud tekstikihistuste uurimine on omaette teadusala. Vt ka Wieacker 1975.

¹⁴Glossaatorid omakorda tegid allikateks oma seletused ja konstruktsioonid ning postglossaatorid glossideks ja tekstideks jällegi omad.

eri õigust (*ius civile* või *ius gentium*). Teiselt poolt põhjustas erinevusi õiguse arenemis- ja muutmisviis: rangelt võttes olid õiguse aluseks kas (rahva) seadused või ametnike otsused (*ius civile* või *ius honorarium*).¹⁵ Teiseks tähelepanuväärseks seigaks on see, et klassikaline rooma õigus oli algselt praktilise suunilusega "juristide õigus",¹⁶ mille sihiks oli eelkõige üksikute õigusjuhtumite lahendamine. Rooma õigus ei sisaldanud üldõpetust ega laiemaid üldmõisteid. Nood on enamjaolt loodud alles hiljem.

Tähtsaimateks perioodideks rooma õiguse arengus olid vabariigi lõpuaastad ja printsipaadiaeg. Vabariigi viimastel sajanditel (III–I sajand eKr) Rooma territoorium laienes ning tema kaubandus, tööstus ja raharinglus tugevnesid märgatavalt. Ühtlasi tekkis uusi reguleerimist vajavaid suhteid. Lisaks asusid rooma kultuur ja hellenism teineteist vastastikku mõjutama.¹⁷ Seni olid roomlased harrastanud vaid praktilist jurisprudentsi, ent kreeka filosoofias on nähtud tõelise õigusteadusliku mõtte tekkimise mõjutajat.¹⁸ Räägitakse eelklassikutest. Teine ajajärk algab Augustusega ning hõlmab ligikaudu printsipaadi (piiratud keisri-võimu) perioodi aastani 235, s.t aja, mil Rooma impeerium oli kõige ulatuslikum. Rooma õigus saavutas haripunkti II sajandil, kuni selle ajani räägitakse klassikutest (nt Celsus, vt Schulz 1963: 99–101). Neile järgnesid hilisklassikud, kes, nagu Ulpianus ja Paulus, olid üldiselt kõrged keiserlikud ametnikud.

Rooma õiguse puhul pole päris endastmõistetav kõnelda õigusteadusest;¹⁹ rõhk asetati õigusjuhtumite käsitlemisele ning mõttekäigud olid seotud konkreetsete õigustülide lahendamise-

¹⁵Ühelt poolt tähendas *ius civile* Rooma kodanikke puudutavat ja teiselt poolt seadustes avaldatud (eelkõige XII tahvli seadustele vastavat) õigust.

¹⁶Terminit *Juristenrecht* vt Kaser 1950: 159. Crooki (1967: 7) arvates võib rooma õiguse uurimine anda väärtuslikke teadmisi nii seaduste kui ka juristide osast ühiskonnas.

¹⁷Rooma kultuur säilis siiski põhitoonilt roomalikuna, õiguskultuur criti (Kaser 1950: 65).

¹⁸Schulz (1963: 38–39) nimetab rooma õiguse mainitud arenguperioodi hellenistlikuks ja peab seda otsustavaks rooma õigusteaduse arengut silmas pidades.

¹⁹Selles on ehk midagi ühist õigusteaduse harrastamisega.

ga. Juriidilise mõtlemise ja juristide tegevuse oluliseks küljeks peeti üksikute kaasuste sätestamist. Käsitleti teatud konfliktide ni viinud hagnosis ning roomlastele jäi õige võõraks mõte püüda käitumist ulatuslikumalt reguleerida. Üldisi reegleid hakati formuleerima alles klassikalise perioodi lõpus (Klami 1976: 30; viide *Digesta* kahe viimase peatüki "reeglitele").

II sajandil tuli küll ilmsiks didaktiline kõrvalvool, mille lähtekohaks oli õiguse algõpetus. See tõi kaasa süstematiseerimistaotluse, mille siht oli siiski eelkõige õpetuslik (Klami 1976: 11–12). Õpetajaiks olid vilunud juristid ning asja iseloomustas praktilise tegevusega seotud isiklik suunamine. Näiteks oli tavaline, et jurist pidas oma õpilastega nõu tema käest palutud arvamuste (vastuste, *responsum*) üle. Roomas avaldasid I ja II sajandil mõju ka kaks juriidilist koolkonda (vt nt Jolowicz 1952: 388–390): sabiniaanid ja prokuliaanid. Need olid silmapaistvate juristide juhitud teatud liiki vaidlusklubid. Printsipaadiaja lõpus läksid tõelised juriidilised koolid laiali ning õigusteaduse õpetamine keskendus kõrgete ametnike ümber. Ka iseloomult muutus õpetamine ametnike koolitamiseks.

Õigusteaduse õpetamise sihte on teatavasti teeninud ka meie ajani säilinud Gaiuse *Institutiones* (umbes 160. aastaist). Selles köidab tähelepanu eelkõige üldine jaotus *personae—res—actiones* (isikud—asjad—hagid). Tollasele kreeka filosoofiale oli tüüpiline hoopis teistsugune klassifikatsioon. Kreeka mõju rooma õigusele ongi nähtud pigem kreeka filosoofia kui kreeka õiguse omaksvõtus.²⁰ Rooma juristid võtsid Platoni ja Aristoteelse filosoofiast üle eelkõige süsteemi üleschitust puudutava osa (dialektilise meetodi, vt Schulz 1963: 67–68), mis omakorda viis rooma õigusteaduse tekkeni. Süsteemi üleschitamise juures olid

²⁰Klami on käsitlenud kreeka mõju mitmes seoses ja rõhutanud seda eriti kaubanduslike õigustoimingute reguleerimise juures. Artiklis Klami 1968: 499–500 kirjutab ta muu hulgas: "Kreeka filosoofia retseptioon toimus tõenäoliselt paljude vahendajate kaudu — ehk olid need, kes säilitasid klassikalise koolkonna traditsioone, just rectorid ja grammatikud. See vahetu ning raskesti uuritav mõju on seotud asjaoluga, et õiguskultuur kuulub oma kultuurikeskkonda, kuhu kuuluvad ka majanduslikud ja poliitilised tegurid, maailmavaated ning ühiskonna sotsiaalne struktuur."

peamiseks klassid ja nende allklassid (*genus/species*), mille järgi muide tuntud eelklassik Quintus Mucius Scaevola jaotas ka õiguse (Kaser 1950: 148). Peetagu meeles, et hilisklassikalisel perioodil, kuigi õigus ise oli oma suurimat õitsenguaega minetamas, tekkisid suured süstemaatilised üldesitused, milles koolitatus liitus üldise suunaga (nt Ulpianuse ja Pauluse süsteemid, vt Kaser 1950: 169–176).

Kuigi kreeka mõju on vabariigi lõpus olnud väga ilmne, ei arutlenud tollased juristid näiteks õiguse loomuse üle ega öelnud midagi loodusõiguse kohta. Neid ei köitnud seaduse ega riigi ideaal, vaid üksnes kehtinud positiivne õigus. Nad arendasid aktiivselt õigust, ent ei teinud selle kohta kaugeleulatuvaid spekulatsioone (Schulz 1963: 70). Ka klassikalised autorid käsitasid õigusinstituute kasuistliku uurimise objektidena. Nende kirjutistes valitses *case law* idee ning kaasustest ei tuletatud üldprintsipi (Schulz 1963: 126–131).²¹ Üldise meetodi loomisse suhtuti ettevaatlikult ja pole võimalik rääkida rooma õigusteooriast, liiatigi siis õigusfilosoofiast.

JURISTIDE ÕIGUS

Järelikult on rooma õiguse arengule iseloomulik kohtumõistmise ja õigusteaduse lähedane seotus. Klassikalise perioodi alguses hoiti küll veel süstemaatilist tegevust ja kaasuste lahendamist põhimõtteliselt hoolikalt lahus. Kohtumõistmine ja õigusteadus seostusid eelkõige juristide erialaste ülesannete kaudu. Tolle aja juristid olid eraisikud, kes algul tulid preesterkonnast, siis patriitside ja lõpuks ka ratsanike²² seast. Oma nõuannete ja otsustega abistasid nad nii asjaosalisi kui ka ametiisikuid. Need asjatundjad andsid muu hulgas kohtunikule (preetorile) nõu, milliseid nõudmisi tuleb tunnustada ning kuidas protsessi juhtida. Alguses polnud juura leivateenistuseks, vaid harrastuseks/auametiks, ent printsipi-

²¹Kaser (1950: 169) räägib kasuistikast. Printsipi ei lõigatud välja ka Justinianuse kompilaatorite algatusel. Viimased olid vastupidi huvitatud üldsätete formuleerimisest (Schulz 1963: 131).

²²Ratsanikud tulid kohtumõistmise juurde koos rahamajanduse tugevõimendamisega (Kaser 1950: 73).

paadi ajal muutus see tasuliseks (ameti)ülesandeks. Augustus andis omakorda mõnele juristile eriseisundi otsusetegijana. Nad võisid anda vastuseid (*responsum*) keiserliku autoriteedi toel (*ex auctoritate principis*), mis andis nende seisukohavõttudele seaduse väärtuse.²³

Eriti mõjutas juristide positsiooni rooma õiguse arengus see, et õiguse uuenemine toimus vaid vähesel määral tegeliku seadusandluse kaudu. Seadustes, eriti XII tahvli seaduses (umbes 450 eKr)²⁴ ilmnev õigus oli *ius civile*. Seda täiendati üksikseaduste, senati otsuste ja tõlgenduste abil. XII tahvli seadus oli siiski arhailine õigus, mis polnud suuteline vastama suurriikliku ajastu uutele vajadustele.

Vabariigi lõpu kultuurilised, poliitilised ja majanduslikud muutused — eelkõige naturaalmajanduselt rahamajandusele üleminek — nõudsid kogu eraõiguse põhjalikku uuendamist. Õigusalasid ei kohandatud kaubanduse ja raharingluse nõuetega mitte seaduste, vaid kohtuotsuste varal. Seadusi anti üldiselt airtult üksikute poliitiliste tüliküsimuste lahendamiseks.²⁵ Esmajärjekorras toimus seaduste uuendamine ja täiendamine kohtuvõimu omavate ametiisikute algatusel.

Klassikalisele ajale tüüpiline kohtumenetlus, mis kandis formaarprotsessi nime, oli kaheastmeline.²⁶ Esimene menetlusaste toimus kohtuniku (preetori) ees. Siis määrati protsessi eeldused ning tehti otsus vastavale hagile õiguskaitse andmise kohta. Oletati, et väide õiguskaitse vajalikkusest peab paika ja otsustati jaa-tavalt või eitavalt seda puudutav (*actio*)-palve. Tõendamine ja

²³Nende tegevuses olid ühendatud *ius civile*, *ius honorarium*'i ja keiserliku õiguse tõlgendamine ning arendamine. Mainitud tegevuse kohta vt nt Jolowicz 1952: 384–388.

²⁴XII tahvli seaduste tekkelugu on seotud võitlusega patriitside ja plebeide vahel kohtumõistmise demokratiseerimise ning kehtiva õiguse avalikustamise pärast. Seaduse tekkimise kohta vt Wenger *s. a.*: 357–371 ja Kaser 1950: 56–57.

²⁵Sageli oli tegemist patriitside privileegide tühistamise ning plebeide positsiooni parandamisega, vt Liebs 1975: 24–26.

²⁶Samuti oli olnud lugu varasema *legis actio*-menetlusega. Seevastu keiserlik kohtumõistmine (*cognitio*-protsess) oli üheastmeline ametlik menetlus.

kohtuasja otsustamine omakorda toimus erakohtuniku (*iudex*'i) ees. Preetori antud protsessiskeemist (*formula*) sai kohtunik teada, milles hagi seisnes, ja selle skeemiga oli ta ka seotud.

Üldiselt oli preetor igal aastal vahetuv poliitik ning õiguse suhtes pädevuseta. Talle olid asjatundjaina abiks eespool nimetatud juristid,²⁷ kes tagasid ka jurisdiktsiooni järjepidevuse preetorite vahetudes. Teiseks jurisdiktsiooni püsivuse tagatiseks oli preetori edikt. See oli ametisseastumisel tehtud teadaanne kasutatavaist õiguskaitsevahendeist ja nendest hagidest, millele anti õiguskaitset (*actiones*). Seega sisaldas edikt nii protsessuaalset (hagitüübid) kui ka materiaalselt õigust (Crook 1967: 24).²⁸ Oli küll võimalik, et preetor kaldus ediktist kõrvale, andes näiteks õiguskaitset täiesti uuele nõudmisele (*actiones utiles*)²⁹ — eriti kui oli selles asjas ära kuulunud oma juriidilised nõuandjad. Uus preetor eelkäija edikti kuigi radikaalselt ei muutnud.

Nõnda oli rooma juristide peamiseks tööks preetori tegevus ja edikti arendamine.³⁰ Olukord muutus küll siis, kui keiser Hadrianus (139. aastal) andis ediktile alalise sisu. Osalt kajastas see keisri mõjuvõimu kasvu ning pidi sellisena muutma õiguslikku arengut jäigemaks. Ühtlasi kasvas keiserlike seaduste tähtsus.

Asi polnud mitte ainult (rahva)seaduste tõlgendamises, vaid uue õiguse loomises. Kohtuametnikud võisid järgida põhimõtteid, mis ei leidnud tuge seadustest, tunnustada selliseidki nõudmisi, mille aluseks polnud seadus. Oma otsustega võisid preetorid kuulutada *ius civile*'le vastava süsteemi õigustühiseks (Kaser 1950: 122–124). Nii tekkinud uus õigus *ius honorarium* (ametiõigus) toetus preetori kui ametiisiku võimule ehk *imperium*'ile.

²⁷Need moodustasid *consilium*'i, millest Hadrianuse valitsusajal sai alaline palgalistest ametnikest koosnev organ.

²⁸Mõiste *actio* tähendas niihästi hagi kui ka materiaalõiguslikke nõudmisi. Edikt sisaldas ka *formula*'id.

²⁹Või laiendades juba olemasoleva *actio* kohandamist uueks otstarbeks (*actiones in factum*).

³⁰Eraldi olid kõnemehed protsessidel (*oratores*), kes kohtumõistmisel aitasid osapooli esmajärjekorras oma retoorilise meisterlikkusega, mitte juriidiliste oskustega.

Ius honorarium oli kõigepealt eelklassikaliste juristide töö tulemus. Koos sellega loobuti arhailisele õigusele omasest formalismist. Sisult oli see arenenud õigus, mis seostus eriti kaubandusega.³¹ Kohustusõiguslike suhete reguleerimisel muutusid oluliseks õiglus ja *bona fides*. Tõeline kaubandusõigus jäi loomata, sest *bona fides*'e alusel toimunud õigustülide lahendamine kattis kõik vajadused (Kaser 1950: 152, 69–70).³² Tõlgendamisel rõhutati üldse seaduse eesmärki³³ ning juristid said pikuti ja laiuti venitada seaduse (ka edikti) sõnastust, endisi *actio*'id tõlgendades ning uusi heakskiitmiseks esitades. On märkimisväärne, et otsus tehti alati käesoleva faktilise materjali toel ja et see oli hüpotectiline.

Järelikult olid roomlased eelkõige meistrid otsuseid tegema. Klassikalise rooma õiguse jõud, mis eriti paistab silma *ius honorarium*'i loomise puhul, peitus tema eluläheduses ja kohanemisvõimes. Rooma õiguse reguleerimisobjektide kaasaegsus ühelt poolt ja tema praktilisus ning paindlikkus (tarvitamiskõlblikkus) teiselt poolt olid tegelikult olulisteks eeldusteks sellele, et rooma õigusele rajatud põhimõtteid ja mõisteid said sajandite pärast omaks võtta nii mõnedki õigussüsteemid, apelleerides ühtlasi rooma õiguse paremusele ja autoriteedile.

Kirjandus

- Crook, J. A. 1967. *Law and Life of Rome*. Southampton
 Fenger, Ole s. a. *Romerrett i Norden*. Koebenhavn
 Fried, Johannes 1974. *Die Entstehung des Juristenstandes im 12. Jahrhundert*. Köln—Wien
 Jolowicz, H. F. 1952. *Historical Introduction to the Study of Roman Law*. Cambridge
 Jägerskiöld, Stig 1963. *Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige under den yngre landslagens tid*. Lund
 Kaser, Max 1950. *Römische Rechtsgeschichte*. Göttingen

³¹*Ius honorarium* oli läheduses seoses *ius gentium*'iga ehk teisi peale Rooma kodanike puudutava õigusega, millele muu hulgas oli tüüpiline vabavormiliste õigustoimingute tunnustamine.

³²Raharingluse ja hellenismi mõjul pöörati tähelepanu criti rahalae-namisele ja pangategevusele.

³³Vt näiteks põhimõtet *Ius est ars boni et aequi*.

Rooma õigus juristide õigusena

- K l a m i, Hannu Tapani 1968. *Craeco-Romana: Metod och tre studier.*
— *JFT*, s. 488–510
- K l a m i, Hannu Tapani 1976. “Suum Cuique”: *Roomalaisten oikeus-*
tieteellisestä ajattelusta. Turku
- K o s c h a k e r, Paul 1966. *Europa und das römische Recht.*
München—Berlin
- L i e b s, Detlef 1975. *Römisches Recht.* Göttingen
- S c h u l z, Fritz 1963. *History of Roman Legal Science.* Oxford
- W e n g e r, Leopold s. a. *Die Quellen des römischen Rechts.*
- W i e a c k e r, Franz 1975. *Textstufen klassischer Juristen.* Göttingen
- Y l i k a n g a s, Heikki 1975. Receptionen av romersk rätt i Sverige.
— *Historisk Tidskrift för Finland*, s. 239–252

PIA LETTO-VANAMO, *dr. jur.*, Helsingi ülikooli rooma õiguse dotsent.

AGA LIISULE KIPPUS
AINA NUTT PEALE,

(sest) niisugused imelikud kosjad olid
need. Ometi polnud sest ühti,
sest nõnda oli ometi parem
kui ilma kõigeta

Madis Kõiv

Sellega on öeldud peaaegu kõik, jääb ainult küsida — mis nimelt? S.t, mis on see kõik, või koguni, mis-kõik-on?

Esiailgu küsime ainult niipalju — miks "aga", miks "(sest)", miks "ometi"₁, miks "sest"₁, miks "sest"₂, miks "ometi"₂?

Ehk, kuidas selle lauseni jõuda, kuidas, seistes lause ees (tegelikult all), pääseda temasse sisse, olla selles lauses, liikuda temaga koos (kui ta üldse liigub)?

Muidugi, esmalt on tarvis teada, kes "me" oleme. Sellele vähemalt on lihtne vastata — "me" oleme sõna. Võib-olla natuke segasemas ja natuke üldisemas ("me" võime olla ka kaks sõna) tähenduses, kui tavaliselt lubatakse. Kuid me võtame endale selle loa.

Niisiis, me oleme sõna selles ebamäärases tähenduses, kuid me *oleme* sõna ja tahame sõnana lausesse pääseda. Me tahame olla selle-lause-sõna. Et tegelikult on meil siin nähtavasti tegemist kahe lausega (punktide järgi otsustades), siis nimetame seda kõike kokku müüdiks. On ilusam ja kes teab mis veel.

Et asja mitte liiga salapäraseks teha, läheme kohe asjalikuks ja ütleme lihtsalt: me oleme sõna "nutt". Aga kuna

sõna on ebamääraselt mõistetud (tegelikult ei ole, kuid nii paistab), siis võib-olla veel midagi mida-ta-ise-sisaldab.

Niisiis me oleme "nutt" ja tahame pääseda müüti. Mis müüt ise on, ei huvita meid palju, sest kui me pääseme, peab selguma nagunii kõik.

Olles ise nutt, on "nutt" meie parool selles müüdis. S.t, hüüdes parooli "nutt", on meil lootust, et meid tuntakse ära. S.t, võetakse müüti vastu, oleme müüdis (absoluutselt) nähtavad. Sest muud ju müüt ei olegi kui see, kus kõik, niivõrd kui on, on absoluutselt äratuntav — milles-olemine ise muud ei tähendagi, kui absoluutselt-äratuntav olemist.

Olgu nii. Hüüame oma parooli "nutt" ja astume sellega iseendast välja (vähemalt kavatsame nii), sest meie ju, nutt, ei ole parool, me ainult astume iseendast välja ja hüüame parooli, mis meil meeles-peab-olema. Sest parool just see ongi, mis-meeles-peab-olema. Nii küsijal kui kostjal. Et ta, parool, peab aga meeles olema, siis peab ta (sõnaga ei ole tal midagi tegemist) *kuidagi* meeles püsima, s.t, peab leiduma midagi, mille järgi teda meenutada. Olles aga nutt, ei ole meil teda millegi muu järgi meenutada kui iseenda. Me meenutame iseenda järgi parooli ja astume (püüame astuda), iseennast unustades iseendast välja, s.t, olles juba parool, oleme iseendast väljas.

Kuid esialgu on see ainult lootus ja lubadus, esialgu alles hüüame parooli, mida *veel* ei ole ära tuntud, mille äratundmise kohta ei ole antud vähimatki märki.

Kõik oleneb nüüd sellest, kas meid tuntakse või mitte. Seejuures ei ole enam muud teha kui oodata. Me ootame pimeduses. Absoluutse äratuntavuse (kuil!) pimeduses. Selles absoluutse nähtavuse pimeduses hõikame parooli ja ootame vastust.

Kui vastus tuleb, määratakse meile koht.

Vastuses, mis meid vastu võtab, või heidab — mis alati on "tookord" — seisab "Aga". Meie hüüdele vastab müüt pimedusse vastuse, mida me pimeduse kuminana "tookor-rana" kuuleme, kuid selles "tookorras" on "aga".

Ja nüüd me ei tea, mida see tähendab. Kas on "küll nutt, aga...", või on "tookorras" "aga", või on "tookord küll, aga...", või on "aga" ise, sellisena just nimelt ja ainult "tookord".

Või on "aga" ise see, mis "tookorra" sünnitab, mis seisab "see-" ja "tookorra" vahel, et nad püsiksid, et nad üksteisega kokku langedes ei muutuks eimillekski.

Kuid, kuidas ka, nähtavasti on meid siiski ära tuntud, vähemalt mingil määral, sest mingil määral oleme saanud vastuse — "aga". Seejuures oleme endiselt pimeduses ja ei näe midagi ja muud ei ole (endiselt) teha kui ainult oodata, kuid ootamisel puudub mõte, sest vastatud on juba. See pärast ootame nii, et mõte saaks, s.t mõtleme.

Mõtlemine, mis-siis-juhtus.

Me hüüdsime, meile vastati "tookord" (nagu ikka), aga tookord oli "aga".

"Aga" tähendab nähtavasti: "nii-ei-pidanud-see-olema-aga-ometi". "Aga" tähendab "aga-ometi".

S.t, minevik, või täpsemalt ikkagi tookord, mis on eraldatud seekordsest agaga, näitab seekordset, s.t seda, kus me iseendast väljaastununa — üks jalg endiselt omaenda sisemuses, teine jalg juba seal, kus meid oodatakse (loodetavasti, sest milleks muidu vastus), seal kus oleme lihtsalt ja ei midagi muud kui parool "nutt" —, selle ees või taga või sellena, mis-ei-pidanud-olema.

Tookord näitab (aga ainult see, mis näidatakse, on siin olemas, sest muut on absoluutse nähtavuse horisont) kohta, kus me ikka seisame, kui me üldse seisma pääsime, sellena, mis-ei-pidanud-olema. S.t, koht, kus meie (tookordne) süü ilmneb — olevik —, kus me *oleme* süüdlased ja süü omaks võtame, on koht *minevikuga*, s.t tõesti olevik, sellega, mis-olema-pidi. Niisiis ei ole "tookord" ise minevik, vaid süütõend, mis meid sunnib tunnistama mineviku, selle-mis-olema-pidi.

Aga nii, süüdlasena ja süüd tunnistades, ikka ühe jalaga iseendas kui ajas mis-jääb-paigale (aeg, mis on tõeliselt kohta-jäämine, s.t püsimise sügavik, aga müüdil ei ole sellega midagi tegemist, tema aeg on vastu-aeg) seistes näeme korraga tulevikku.

Sest tulevik ei ole muud kui (seesama) "ometi".

Me näeme, seesama, mis oli eraldatud agaga ja oli too-kord, seisab alles ees ja on (definitsiooni kohaselt) tulevakordne, võib-olla tulevikki (kui niisugusel on üldse enam mõtet).

Nii paistab (aga kõik, mis paistab, on siin, müüdis, saatuslikult tõeline). Meie oma süüs, välja astunud iseendast kui ajast, ajasügavikust (kuristikust, kus kõik-on), oleme müüdi vastu-ajas (kohast ära), mis liigub minevikust üle oleviku tulevikku, aga see tulevik ei ole muud kui minevik ise, aga-tagune.

Tulevik on nüüd korruga nähtav ja esimest korda on meie silmade ees: "ometi polnud sest midagi", "sest". Sellega lõpeb valgus, silmeesine-tulevik-sulgub "sest"-iga.

Ja ometi on "sest" meile tuttav.

Millest siis?

"(sest) niisugused imelikud kosjad olid need".

"Aga Liisule kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need."

"Sest" on ise see, kus me seisame, kus me iseendast välja astununa, oma ajasügavusest kaasatoodud Liisu ja kosjadega (ja oleme ka korruga need, sest igas neist kui ajas on teised olemas (sõnas, mitte paroolis), oleme müüdis iseendaks tükkideks rebitud), mis pealegi on imelikud, oleme täielikult iseendast väljas, müüdi absoluutse läbinähtavuse pimeduses (mis võib ju olla ka pimestus), seisame ja näeme: see, mis sulgeb tuleviku, mis klammerdab valguse, oleme meie-ise-kus-me-seisame-ja-teisiti-ei-saa. "Sest."

Nii-ei-pidanud-see-oleme-aga-ometi-oli-sest-pidi. Sest niisugused olid kosjad.

Tulevik, mis on seesama mis minevik, on pime, sest me seisame seal — seekordsetena.

Sellega alustame uuesti:

"Aga Liisule kippus aina nutt peale, sest niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest."

Teades kus me oleme ja mis meile on mõistetud, peame küsima:

Mis siis pidi olema?

Ja nüüd selgub kummaline. Seda, mis pidi olema, ei olegi, või täpsemalt, ta on seesama-mis-ei-pidanud-olema: kosjad.

Kuidas siis, kas kosje ei olnudki?

Kosjad olid, muidugi, selles ei ole küsimus. Kas nad pidid olema? Pidid olema. Millest siis "aga"? Aga sellest, et — aga nutt oli, aga ei pidanud olema. Nutt, kuigi me oleme ka asjad ja Liis ja kõik, mis sinna kuulub, on see "ei", mis me oleme, mis me seekordsena oleme, kuid olema *ei* pea.

Nutt on see, mis ei-na kuulub seekordsesse. Kuid, ja olgu see siin öeldud, et ei oleks hiljem ütlemist, "ei" ei ole too suur traagiline, kuid oma traagilisuses ükskõikne 19. sajandi ei, mis kõik tookorrad, millised tahes, eitab kõikidest seekordadest, see ei, mis midagi ei tea aga-st, sest-ist, ometi-st, sellest, mis-peab-aga-ometi-ei-pidanud ja vastupidi, see ei, mis on "ei" ainult oma kategoorilise ja alalise kohalolekuga nagu igavene tagasitulek, kes sellega alles on ei ja toob nähtavale "mis nüüd on" ja võtab selle, hoolimata "mis saab" ja (jälle) näeb ja hoolimata sellest "mis näeb", jälle võtab, see ei, see vägivaldne tulija, kes oma nägemises midagi ei näe ja ei tahagi näha, ja ainult võtta ja selles võtmises eitab ja saab selle-mis-on. Mitte sellest "ei"-st ei ole siin juttu. Sellest tulijast ei räägita siin, suur igavene tagasitulija ei ole meie teema.

Teda ei ole tarviski, sest kõik on nangunii juba ette teada ("too suur" ei tea, ega tahagi teada), tulevik on seesama mis minevik, kuid mitte sellepärast, et tulevik oleks igavene tagasitulek, vaid *hoolimata sellest*, kas on üleüldse tulekut või mitte.

Tulevik nagu minevik on "ometi". Ja kuna tulevik ja minevik on "ometi", ei vajata eraldi eitust, et olevik saaks olla.

Olevik on siin-juba, nagu tulevik ikka, mis ise on minevik, kuid ikka niisugune *nagu ta olema ei pidanud*.

Ta ei eita minevikku, vaid iseennast juba ette. Tulevik on tagantjärele ette eitav. Tulevik on *ette juba* minevik (mis seepärast tulla ei oleks pruukinudki).

Ja sellega sünnib ainus, mis tõeliselt on: *Igavene kuldne minevik*, mis paratamatult on tulevik, kuid tulevikuna see, et, ja ta niisugune ei pidanud olema.

Ta tuleb, tulevik, juba ta on, juba, "iga hetk" on ta kohal, sest selles tulekus ei tulda kuhugi mujale kui ainult tagasi, kuid ikka nii, et "nutt tuleb peale", sest tagasitulek on vale. Minevik oma tookordsuses on ette juba tulevik ja sellega on-juba mõlemad, "kuid jäävad ikka tulemata", sest oma loomult on nad niisugused, et *tuleb* ikka see, mis ja et ei pidanud tulema, kuid ikka peab.

Minevik, mis on tulevik, peab tulema, kuid *tulla* just ei saa ja *on ja alati on*.

See, mis ainukordsena alati on: Suur kuldne minevik.

"Sarv toodi viimaks Miku enese kätte ja kõik jäid ootama. Mikk võttis oma mänguriista, vaatas teda, seadis sõrmed sõrmilistele, aga huulile ei tõstnud. Ja siis said kõik aru, et endised ajad on jäädavalt möödas."

Nad on seda alati.

Seepärast, alati ja ikka, kus ka, kipub nutt peale.

Nii ei ole siis oluline, missugused olid just kosjad, sest kuidas nad ka polnuks, olid nad ikka nii, et sellest, nende olemisest, sünnib ainus, igavesti jääv ja olev kuldne minevik, aga-tagune ja sellest ja ainult sellest kipub-nutt-peale.

Kuid ometi on kõik see siin ja seekord. Seekord on "sest", milles me ise seisame ja oma valgusel ees-seisame.

Kui me oma valgusel eest ära seisame, peab "aga" igavene valukurd suunurgas — nutt, muutuma liigheledusest sündinud kissituseks silmalaugudes.

"..., sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigetä."

See on filosoofia, mille tulemuseks on rõõm, ja ilma ühegi ei, aga ja sest-ita. Kategoriline, imperatiivne, möödapääsmatu rõõm. See on rõõm enne veel, kui ta lohutuseks mandub.

Kuigi ei ole muud kui see, mis ei pidanud olema, igavene kuldne minevik, mis *tulla* ei saa, *on nii ometi parem kui ei-midagi*.

Sellega pääseme lõplikult lausesse, müüti, ja valgus pole enam oluline, me näeme niigi.

Me näeme, et nii on parem, et "aga", millega minevik, süütõendi — tookorra — alusel luuakse, see, mille suhtes seekordne ei tohiks olla, mis ta on, s.t seekordne, mille suhtes tookordne on see, mis ta olla ei saa, on ta igavesti see, mis ta olema just peab, see "aga", ilma milleta oleks kõik kokku üksainus pimedus ja sõnad kadunud oma paigalseismise aja kuristikku, muut sündimata; see "aga" teeb, et minevik on tulevik, aga sellisena, et ja nagu ta olla ei tohiks — ta on luhtunud.

Sellega on *luhtaminek* sündinud.

Paratatud on ja selle luhtumisest sündinud paratamatu, aeg, igavene oli: suur kuldne minevik.

Millega rõõm on igavene: "Ta" on parem kui "ilma kõige-ta".

See, mis on, on parem ja seda "on" tähendabki. Ja sellest varjud. Ja igavene tagantvalgus, milles asjad seisavad nii, et *nende varjud liiguvad nende ees*.

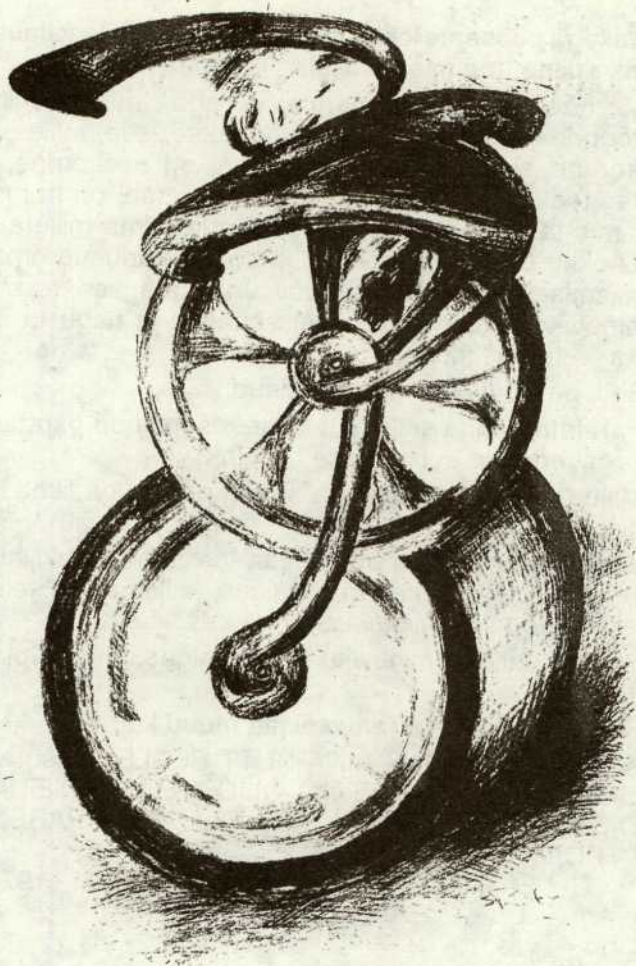
See on kuldse mineviku tagantvalgus, mis ei pimesta vaid näitab.

Selles valguses ja varjus ei jää muud kui:

AGA LIISULE KIPPUS AINA NUTT PEALE, (sest) NIISUGUSED IMELIKUD KOSJAD OLID NEED. OMETI POLNUD SEST ÜHTI, SEST NÕNDA OLI OMETI PAREM KUI ILMA KÕIGETA.

1977

MADIS KÕIV (sünd. 1929) on *Akadeemias* avaldanud esseed "Õun" (nr 9, 1989, lk 1816–1828) ja "Meil aiaäärne tänavas: Analüüs" (nr 9, 1989, lk 1829–1838); mälestused "Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega" (nr 6, 1990, lk 1123–1137) ning artikli "Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas" (nr 3, 1991, lk 543–569; nr 4, 1991, lk 796–727).

Sirje Protsin. ***

♦ MÜSTILINE TEGEVUSETUS

Jaan Kaplinski

Toimimine, millegi tegemine on meie läänemaises kultuuris üks kõige olulisemaid asju. Seda näitab kasvõi küsimus "Mida sa teed?" või veel paremini inglise "How do you do?" ja verbi "do" kasutamine abiverbina. Meie kirjandus koosneb peaaegjalikult tegevuste kirjeldustest. Looduslik või tehiskeskond on vaid nende tegevuste taust, kulissid. Öelda kellestki, et ta on aktiivne, tähendab, et temast öeldakse midagi positiivset.

Meie keel sobib väga hästi tegevuse kirjeldamiseks, see on tugevasti tegevuse keel. Seda näitab tegevuse, aktsiooni ja aktiivsete isiksuste, näiteks loojate osatähtsus meie mütoloogias ja selliste kujude püsimine latentsemal kujul nii meie igapäevases mõtlemises kui filosoofias, näiteks meie kujutelmades jõududest, seadustest ja põhjuslikkusest. Nende näidete analüüs tunnistab, et meie keeled sobivad paremini tegevuse kui sündmuste kirjeldamiseks. Me kirjeldame sageli ka sündmusi tegevustena, ütleme näiteks "Ta lõi oma jala ära" või "Vihkamine tegi temast rektori". Kuna meil on kalduvus näha ja kirjeldada maailma keele antud mallides, on meil ilmselt kalduvus seletada maailma tegevuste kaudu.

Seletust võib vaadelda hulga vastustena küsimustele millegi kohta. Meie viis küsimusi küsida iseloomustab meie kalduvust näha maailma pigem tegevusväljana kui faktide ja asjade hulgana, mis lihtsalt toimuvad, on. See, et nii lapsed kui täiskasvanud sageli kasutavad küsisõna "miks", on veel üks näide sellest samast. On täiesti loomulik küsida "Miks sa tegid akna lahti?", kuid ei ole sugugi loomulik küsida "Miks on taevast sinine?" või "Miks on maailmas nii palju kannatusi?" Suur osa sellest, mida nimetatakse mütoloogiaks, teoloogiaks ja filosoofiaks, koosnebki tegelikult püüetest niisugustele miks-küsimustele vastata. Nende tuuma

saab kokku võtta küsimuses "Miks on maailm niisugune, nagu ta on?" Võib-olla oli Hegel viimane suur filosoof, kelle elutöö oli otsida vastust sellele küsimusele.

Tänapäeva filosoofia on saanud ikka teadlikumaks oma klassikalise pärandi mütoloogilisest ja teoloogilisest suundumusest. Ning muidugi on ta püüdnud sellest lahti saada. See tähendas, et maailma kirjeldamine ja seletamine tegudena asendatakse maailma kirjeldamise ja seletamisega faktidena, millenagi, mis toimub. Tänapäeva filosoofia on omal kombel püüdnud vastata küsimusele "Mis maailmas tegelikult toimub?"

Nii nagu mõned inimesed usuvad, et peab tulema uus taevast ja uus maa, usuvad mõned filosoofid, et peab tulema uus keel. Alates Comte'i positivismist, Husserli fenomenoloogiast, Mauthneri ja Wittgensteini "keelekriitikast" on tehtud suur pingutus selle uue keele loomiseks.

See osutus palju keerulisemaks, kui paljud modernistidest filosoofid alguses arvasid. Üks nende komistuskivi oli kindlasti selle kirjeldamine, mis on intentsionaalne, sihipärane käitumine, inimeste tegevus, kultuur ja ajalugu. Mõned filosoofid heitsid kõrvale igasuguse dualismi ja arvasid, et ei ole põhimõttelist vahet selle vahel, kas me seletame näiteks palli pörkimist või väikese tüdruku tegevust, kes palli mängib. Erinevus on ainult keerulisuses, kuid mõlemal juhul oleks ideaalne kirjeldus füüsikalistlik, mitte mentalistlik. Need ideed ei ole ehk iseendast valed, kuid neid ei saa praktiliselt teostada. Oma kirjutistes tegevuse teooriast on Georg Henrik von Wright teinud ettepaneku säilitada dualism vältimatu kompromissina. Need, kes tahavad kirjeldada tegevust lihtsalt kui midagi toimuvat, astuvad liiga kaugele üle meie keele pandud piiride. Maailm võib olla üks, kuid me ei saa seda kirjeldada üheainsa keele abil.

Tegevuse mõiste on seoses mõnede teiste oluliste mõistete-ga nagu kavatsus, eesmärk, vahendid, mõtlemine, ratsionaalsus, isik ja kultuur. Isik on see, kes on võimeline sihipäraseks, kavatsuslikuks tegevuseks. Sihipärane tegevus nõuab ratsionaalset analüüsi, mõtlemist. Kõigel või peaaegu kõigel kultuuris on intentsionaalne seletus, seda vaadeldakse tegevusena. Kultuuri sees

võime küsida kõige kohta, miks seda tehakse. Me ostame kingad, sest vanad on kulunud ja sügis tulekul. Me lähme hambaarsti juurde, sest meil on hambavalu. Me võtame osa rituaalist, sest see annab meile vaimset või ainelist tulu.

Nii meie tegevus, meie käitumine kultuuris kui meie arusaamine sellest, selle kirjeldamine ja seletamine on pika koevolutsiooni produkt ning on teineteist tugevasti mõjutanud. Kultuuris me kirjeldame, mida näeme, ja näeme, mida kirjeldame. Ning enamasti me näeme ja kirjeldame sihipärast tegevust. Me tõuseme, peseme käsi, võtame raamatu, avame akna. Need toimingud koosnevad tuhandetest muudest toimingutest ja liigutustest, mida ei saa kirjeldada toimingutena, tegevustena. Impulsid liiguvad meie närvides, me neelatame sülg, tunneme, et kuskil sügeleb, hingame. Loomulikult ei saa me nimetada toiminguks midagi, millest me ei ole teadlikud, mida me ei tunne, nagu näiteks küün- te ja juuste kasvamist. Kuid on palju muud, mis meis toimub, mida aga ei saa nimetada toiminguteks, kuigi oleme neist täiesti teadlikud. Nii on näiteks mõtetega, emotsioonidega ja unedega.

Selliste toimumiste kirjeldused on mõnikord väga sarnased tõeliste toimingute kirjeldustega, kuigi neist rääkides kasutatakse ka teistsuguseid keelelisi malle. Me ütleme "Ma armastan sind", aga "Sa meeldid mulle", "Ma nägin sind unes", aga "Sa tulid mulle meelde".

Meie toimingud on ikka kahekihilised. Nad nõuavad tähelepanu, me peame olema neist teadlikud, kirjeldama neid ja andma neile hinnangu. Me võime öelda, et toiming on midagi, mille kohta me saame öelda, kas see on tehtud korralikult, hästi, õigesti või ei. Me võime korralikult käituda, hästi tantsida, õigesti kirjutada, võõrast keelt rääkida, kuid me ei saa õigesti/hästi armuda, korralikult und näha või õigesti külmetada. Kas me võime korralikult, õigesti mõelda või on "mõtleminegi" pseudokirjeldus millestki, mis ei ole tegelikult üldse toiming? Me võime õigesti käituda, sest me jälgime oma toiminguid ja anname neile hinnangu. Kas me saame jälgida oma mõtlemist? Me saame ainult hinnata tema tulemusi, mida nimetame mõteteks, kui nad on valmis ja formuleeritud. Ma kaldun arvama, et kujutelm "mõtlemisest"

on toimingukeele ja intentsionaalsuse tungimine väljapoole oma kehtivusala. Juba Fritz Mauthner on kirjutanud, et oleks õigem öelda "Ich denke" asemel "Es dünkt mich".

Iga meie toimingute, tegevuse kirjeldus koosneb elementaarsetest või atomaarsetest kirjeldustest. Nende kirjelduste tuum on lause ja lausete tuum on verb. Enamik verbe on pika evolutsiooni tulemus, iga transitiiivne verb kirjeldab mõnd meie kõige tavalisemat ja tähtsamat toimingut.

Mõnes keeles on huvitavaid verbe, mis on holistlikud ja impersonaalsed. Nad kirjeldavad enamasti atmosfäärinähtusi nagu soome "tuulee", "valkenee" või eesti "hämardub", "koidab". Tänapäeval ei ole aga enamik verbe Euroopa keeltes holistlikud. Nad vajavad subjekti, kedagi või midagi. Tegevusverbide subjekt on keegi, isik, kuigi lingvistiliselt on pilt kaugel selgusest. Me võime öelda nii "Terroristide pomm purustas hoone" kui "Terroristid purustasid hoone". Kuid põhimõtteliselt on pilt selge. Iga toiming, tegu eeldab isikut, kedagi. Isegi enam: keegi, isik on see, mida saab näha ja kirjeldada tegevana, tegevuse subjektina.

Kultuur on kõigi (selles kultuuris) võimalikkude toimingute hulk. Isik on siis keegi, kes saab nendes toimingutes osaleda. Isikul on roll, toimingute hulk, mida ta peab tegema. Meie kultuuris ei peeta looma või elutut asja isikuks. Psüühiliselt normaalset inimest peetakse isikuks, ühiskonna liikmeks, paljude verbide võimalikuks subjektiks. Nii tema ise kui teised inimesed pööravad kõige enam tähelepanu toimingutele, toiminguid hinnatakse, kavandatakse, analüüsitakse, neist räägitakse jne. Sel kombel jääb palju inimese aspekte lihtsalt väljapoole kirjeldust ja tähelepanu. Tihti ei pane inimesed neid tähelegi või ei pea oluliseks. Nii on näiteks unenägudega või paljude tunnetega, kui nad ei ole liiga intensiivsed. Tavaliselt ei ole me eriti teadlikud oma kehast ja ka mitte oma psüühikast. Meie kultuuris nagu tõenäolikt enamikus kultuurides määratlevad isiku peamiselt välised seigad, valdavalt tema teod.

Niisiis on kujutelmad isikust, tema toimimisest ja selle kirjeldamisest ning seletamisest tugevasti seotud. Sellelt taustalt läh-

tudes oleks huvitav vaadata, kuidas veel saaks rääkida inimesest tema sotsiaalses ja looduslikus keskkonnas.

Paljudes tekstides, mida võiks ehk nimetada müstilisteks, kohatame toimimatuse või mittetoimimise mõistet. Arvatavasti on kõige parem näide sellistest tekstidest hiina klassikaline raamat *Daodejing*, mille autor on pärimuse järgi muistne tark Laozi. Selle raamatu 48. peatükis on lugeda:

*Õppida on iga päev täita,
Tao teed käia on iga päev kahaneda,
kahaneda ja veel kahaneda,
kuni oled toimimata.
Toimimata tehes ei jää midagi toimetamata.
Saad taevaalusega hakkama iial tegutsemata.
Kui tegutsed,
ei saa taevaalusega hakkama.*

“Toimimatuse” (*wu-wei*) mõistet kasutatakse tihti Kaug-Ida mahajaana tekstides, arvatavasti teatava taoismi mõju all. Kuid samalaadi mõtteid väljendatakse ka Indias, näiteks ühes kõige populaarsemas religioosses raamatus *Bhagavadgita*, kus loeme:

*Kes näeb tegutsemises tegevusetust ja tegevusetuses tegutsemist, see on inimeste seas mõistja, see on kõiki tegusid tegev joogi.
Targad nimetavad õpetatuks seda, kelle toimingud on vabad ihast ja püüdlustest ja kelle teod on teadmisetules puhastunud.
Ta ei kiindu tegude viljasse, ta on alati rahul, ta ei tugine mitte millelegi. Kui ta teebki tegusid, ei tee ta tegelikult mitte midagi. (IV, 18–20; L. Mälli tõlge.)*

Samasuguseid mõtteid leiame ka kristlikus müstilises traditsioonis, nagu näiteks Suso kirjutistes: “Inimese tegu, kes on end maha pannud, on see loobumine ise ja tema toimingud on rahu, sest ta jääb oma toimetamistes liikumata ja oma tegemistes ei tee midagi.” (Kaudtõlge rootsi keelest.)

Me võime ka meenutada, et üks Lutheri teoloogia olulisemaid punkte oli tema veendumus, et lunastust ei saavutata mingite tegude kaudu, vaid üksnes usu kaudu, mis Lutherile on samuti omamoodi toimimatus, Jumala armu vastuvõtmine, mitte selle otsimine. See, et enamik luterlasi praegu suhtub negatiivselt iga-

sugusesse müstikasse, tuleb sellest, et nad määratlevad müstikat pingutusena Jumalani jõudmiseks, kuigi ainult Jumal ise võib jõuda meieni. Võiksime ehk öelda, et luterlaste meelest me ei kohta kunagi Kristust, kui me aktiivselt otsime teda, ta saab tulla meie juurde vaid siis, kui oleme loobunud iseendast ja isegi soovist teda kohata. Nagu kõik müstilised õpetused, on Lutheri teoloogia paradoksaalne.

On huvitav, et nii erinevad müstilised traditsioonid kui taoism, hinduism ja kristlus kõnelevad vahel sama keelt toimimisest, isiksusest ja taotlusest. On väga vähe tõenäoline, et nende traditsioonid on üksteist mõjutanud. Nende sarnasus saab lähtuda vaid inimkogemuse ja mõtlemise sarnasusest igal pool. Paljudel inimestel on sarnastes olukordades olnud sarnaseid kogemusi ja nad on tõlgendanud neid sarnasel viisil.

Selle kogemuse ja tema tõlgendamise põhijooned on need: tavalise inimese ja targa, müstiku või ideaalisiksuse vahel on suur vahe. Vahe on põhiliselt selles, et tavaline inimene ja tark mõistavad erinevalt oma isiksust, oma tegutsemist ja taotlusi. Jälgides üht kõigi religioossete õpetuste põhijoont, võime öelda, et tark on inimene, kellel on õnnestunud vabaneda ekslikust mina-kujutelmast.

See mina-kujutelm on midagi, mida Lääne filosoofia ei ole eriti palju uurinud. Seda on võetud endastmõistetavana isegi teoloogilises traditsioonis, kus on nii palju arutletud inimhinge surematusest, kuid hoopis vähem sellest, mis see "hing" tegelikult on. Hing, isiksus on enamasti jäänud väljapoole uuritava piire. Ta on jäänud aksiomiks, olemuseks, millekski antuks, Jumala looduks. Lääne ratsionalismis oli palju ontoloogiat ja vähe psühholoogiat, ükskõik kas see ratsionalism oli teoloogilise või vabameelse orientatsiooniga. Erand on müstika, kuid asja muudab problemaatiliseks selliste autorite nagu Eckhard, San Juan de la Cruz või Thomas a Kempis väga poeetiline ja metafooriline keelekasutus. Nende kirjeldusi on raske analüüsida, kui me ei jaga nende palavat usku.

Olukord on teine Kaug-Idas, kus buddhistid püüdsid analüüsida "minat", "atmanit" millenagi, mis ei ole olemus, vaid atribuuti-

de kompleks, jõudes sel kombel mina-kujutluse lammutamiseni, käsitluseni, mille järgi see on illusioon. Hilisem mahajanistlik käsitlus meenutab nüüdisaegset eksistentsialistlikku lähenemist. Ühe selle põhiseisukoha võib ehk kokku võtta lihtsas lauses: meie mina-kujutus ei ole mina, ei ole meie ise. Kui me saame sellest aru, muutub meie suhtumine iseendasse ja kõigesse muusse radikaalselt, me vabaneme vanglast, mille me oleme chitanud enda ümber ekslikest ideedest. Taoistlik suhtumine "minasse" on põhiliselt samasugune. Zhuangzi raamat nagu palju muid klassikalisi tekste osutab sellele, et inimolend on psühhofüsioloogiline kompleks ilma keskmata, ilma "egota", mis koordineeriks tema toimimist. Kõik meie kehas ja vaimus toimub spontaanselt, iseen-dast (*ziran*). Põhimõtteliselt on inimene isereguleeruv süsteem ja sellisena sarnane loodusele ja tema allsüsteemidele, kui kasutame seda moodsat väljendusviisi. Taoistlikku "kahanemise" ideaali, mida vastandatakse õppimisele, võiks tõlgendada loobumisena mina-kujutelmast, kujutelmast, et on olemas valitseja, Jumal või hing, mis valitseb vaimu ja keha.

Kui ei ole mina-kujutelmast, ei ole ka toimimist; seda, mis me teeme, ei saa analüüsida intentsionaalse tegutsemisena, millel on motiivid, eesmärgid ja vahendid, vaid see on pigem osa Suurest Loodusprotsessist, Taoist endast. Toimimatu taoist kuulub või püüab selle poole, et kuuluda loodusse. Tõepoolest tähistab ka sõna "ziran" nii loodust kui spontaansust, iseeneslikkust. Omal viisil on Kaug-Ida mõtlemine püüdnud üle saada faktide ja tegude, nagu ka mõtete ja tegude dualismist, inimese kaksipidisusest. Vahe mõlema vahel on see, et hiinlasi või jaapanlasi huvitas palju vähem teooria kui praktika. Nendele oli teooria peaaegselt juhend, kuidas käituda, toimida ja olla toimimata. Me peaksime kindlasti hindama neid nende praktiliste saavutuste järgi, mis on imposantsed eriti kunstides, loovas tegevuses. Müstilise toimimatususe tõhusus võiks anda meile inspiratsiooni analüüsida ja uurida seda meile omasel viisil. Igal juhul on müstiline kogemus midagi, millest ei tohi vaadata mööda üheski tõsisel uurimuses inimesest, tema tegutsemisest ja keelest. On piisavalt tõendus, et meie mina-kujutelmast, meie kujutlused iseen-dast, oma taotlustest ja tegudest on ainult üks paljudest võimalustest. Võime mõelda, et

mõned meie lemmikkujutelmad sarnanevad kujutelmadele eetri või absoluutse ruumi kujutelmale, millest tänapäeva loodusteadus on loobunud. Mõnedel inimestel mõnes olukorras ilmselt ei ole mina-kujutelma, ei ole "minat", ja nad toimivad toimimata. Meie tavaline viis kirjeldada isend, oma toimimist ja kogemusi on võib-olla lihtsalt erijuhus nagu Eukleidese geomeetria või Newtoni füüsika.

JAAN KAPLINSKI (sünd. 1941) on *Akadeemias* avaldanud esseed "Bolševikud ja müstikud" (nr 12, 1990, lk 2540–2548) ja "Miks me ei näe tulevikku" (nr 9, 1991, lk 1811–1824); eessõna "Päris ongi mängult" Johan Huizinga teose *Mängiv inimene* tõlkele (nr 3, 1992, lk 643–647); vaieldud Toomas Karmo seisukohtadega artiklis "Kas mul on mind?" (nr 7, 1991, lk 1536–1542) ning tõlkinud Saint-John Perse'i "Kõne Nobeli preemia puhul" (nr 3, 1989, lk 531–535) ja Georg Henrik von Wrighti artikli "Progressi muut: Lisandusi vaidlusele modernismi ümber" (nr 12, 1990, lk 2483–2517).

TUNDMUSTE VOOLUSÄNGID IMETAJATE AJUS

Jaak Panksepp

Tõlkinud Jaanus Harro

Ehk küll Sigmund Freudi kontseptsioon inimloomusest pole tänapäeva teaduse poolt küllaldast toetust leidnud, on kasulik meenutada, et Freudi püüd mõista inimlikke kirgi oli algselt kantud lootusest neurobioloogilise lähenemisviisi võimalikkusele (vt tema *Teadusliku psühholoogia kavand*). Siiski veensid ta varajased teaduslikud katsetused teda, et inimloomuse sügavamate allikate neurobioloogiliseks mõistmiseks pole aeg veel küps. Freudi eluajal lihtsalt ei tuntud ajutegevust piisavalt, et kusagilt pihta hakata. Ning Freudi avastuslikkus *psyche* käsitlemisel jäigi subjektiivseks, olles küll psühholoogiliselt peenendatud, kuid teaduslikult kõhetu. Freud loobus lõpuks täiesti oma esialgsest usust, et tundeid on võimalik käsitleda ajukeskselt, ning tema elutöö on suuresti kaasa aidanud neodualismi voolule, mis on lasknud psüühika ja närvikoe talitluse uurimisel kulgeda eraldi. Kuid need suunad tuleb kokku sulatada; selles on tähtis osa loomade uurimisel.

Nüüdseks, 20. sajandi lõpuks, on loodud alus põhiliste emotsioonide närviteaduslikuks käsitlemiseks. Kahjuks pole tänapäeva aju-uurimine biheiviorismi ajaloolise mõju tõttu käitumisteadusele seni pidanud emotsioonide ja teiste sisemiste käitumist reguleerivate süsteemide vaatlemist võtmeküsimuseks ajutegevusest arusaamisel. Närviteadlased ei ole veel jõudnud ühisele arusaamisele lähenemisviisidest ürgsetele närvisümbolistlikele

Tõlgitud käsikirjast "Emotional Circuits of the Mammalian Brain".

funktsioonidele, mille evolutsioon on aju sügavates soppides loonud. Me ei ole veendunud, et ükski psühholoogiline õpetus või subjektiivne kogemus oleks ajutegevuse analüüsi alusena väärtuslik. Praegu on meil imetajate tundmusi vahendavatest närviringetest ainult ebamäärased kujutlused. Kuid on juba küllalt põhjusi järeldada, et esmased emotsioonid pole siiski vaid inimese poolt suhtlemises loodud suvalised konstruktsioonid, vaid peegeldavad protsesse aju geneetiliselt kodeeritud süsteemides. Enamik tundmusi on kujunenud aju varajastel arenguetappidel ning sellepärast saab nüüd inimese tundmuste fundamentaalseid mehhanisme uurida, uurides loomade aju. "Alamate" imetajate ajus esineb lõplik hulk neurobioloogiliselt piiritletud tundmuste aluseks olevaid närviaktiivsuse voolusänge, -ringeid, mis võimendavad ja määravad loomade käitumises palju, ning pole sugugi liig uskuda, et inimese tunded ja väärtushinnangud juurduvad aju samades ringetes. Põhilised psühhiaatrilised hälbimused tundeelul peegeldavad tõeliselt häireid ja tasakaalutusi neis ürgsetes närviringetes. Meie teadmised ajust on nüüdseks jõudnud sinnamaani, kust alates põhiemotsioone saab uurida rangelt neurobioloogiliselt. Käesolevas essees ma võtan lühidalt kokku, mida me teame, mida me arvame teadvat ja kuhu tulevased uuringud meid võivad viia.

Põhiemotsioonid tekivad ilmselt niisuguse täidesaatva ajuringe aktiivsusest, mis sünkroniseerib rohked vaimsete ja kehaliste protsessidega seotud närviaktiivsused vastuseks muutustele, mis on elutegevuse jaoks olulised. Põhiemotsioonidega seotud süsteemid algatavad ja koordineerivad erilisi ajutegevuse vorme, mis evolutsiooni käigus on osutunud toimivateks esmaste eluvajaduste rahuldamisel ning sellega on olnud abiks oma peremeeste geenide parandamisel tulevastele põlvkondadele. Mõistagi on loomade käitumine suuresti suunatud oma elu säilitamisele, kuid vastupidi biheiviorismi varajastele postulaatidele pole õppimisega seotud mehhanismid ainsad, mis ellujäämise eesmärgi nimel on ajus tekkinud. Kuigi õppimisvõime aitab loomadel tulevikus kohanevalt käituda tänu kogetule, aitavad ka tundmuste närviringed kohaneda, sellepärast et olulisemaid elutähtsaid nähtusi on kogenud juba loomade esivanemad. Tundmusi kandvate närviringete instinktiivne diktaat aitab loomadel tulevaste sündmustega toime tulla,

toetudes mineviku evolutsioonilisele "õppimisele". Emotsioone vahendavate närviteede aktiivsus lisab virgutavaid ja kooskõlastavaid impulsse sensoorsete, tajumis- ja motoorsete füsioloogiliste mehhanismide tegevusse ning sulatab need kõik aju tundmusaktiivsuses kokku. Lisaks sellele emotsioonide voolusängid tõenäoliselt võimaldavad ja kodeerivad uue omandamist eriliste assotsiativsete mehhanismide kaudu, mis on seotud iga tundmuse äratava süsteemi fluktuatsioonidega. Esmased emotsioonisüsteemid koosnevad ajus laiaulatuslikest närviringetest, mistõttu nad suudavad üheaegselt kooskõlastada mitmesuguseid ajutalitlusi. Tänapäeva neuroanatomia on kindlaks teinud mitu neurokeemilist närviringet, millele on omane rikkalikult hargnev kulg ajus, eriti ürgsetes "limbilistes" piirkondades, mis asuvad evolutsiooniliselt hiljuti arenenud ajukoore all. Tõepoolest muutuvad loomad, kelle ajukoor on eemaldatud, emotsionaalsemaks, mistõttu võib arvata, et kõrgem "mõtlev aju" on pärssinud primitiivseid tunde-
virvendusi, et soodustada tunnetamist. Kuigi tundmused lisavad rikkalikult värve kõikidele inimeste tajumustele, suudavad kõrgemad kognitiivsed protsessid kontrollida meie kirgi määravaid tunderingeid vaid tagasihoidlikul määral. Kindlasti on loomadel seesugused kontrollimehhanismid veelgi nõrgemad.

Kui palju tundeelamuste täidesaatvaid süsteeme aju võiks mahutada? Mõistagi ei tea me seda kindlalt, kuid parim selgitusviis on katseloomadel ajupiirkondade paigutine ergutamine elektriimpulssidega, mis tekitavad nidusaid tundeväljendusi. Et elektriline ajuärritus kutsuks esile koordineeritud käitumisviise, peab elektroodi tipp olema paigutatud väga kindlatesse limbilise aju osadesse. Aga kui elektrood on kord neuroanatomiliselt õigesti asetatud, kutsub ärritus esile põhiliselt samased tundmuslikud reaktsioonid kõikidel imetajatel, inimene kaasa arvatud. Neli esmaste tundmuse närviringet, mis saavad küpseks peagi pärast sündi, kerkivad niisuguse uurimise puhul arvestatava usaldusväärsusel esile, kuigi kindlasti on olemas teisigi.

1. Hirmuringe, mis tõenäoliselt kujunes evolutsiooni käigus selleks, et aidata loomadel vältida valu ja hukkamisohtu. Tugev elektriärritus selles ringes sunnib loomi otsekui äärmiselt hirmununa põgenema. Väga nõrga ärrituse puhul loomade käitumine muutub väliselt otse vastupidiseks, väljendudes tardumises — ta-

valises vastuses hirmule loomadel, kes on seatud olukorda, milles neid on varem vigastatud või hirmutatud. Kui ärritada samu kohti inimajus, kaebavad katsealused, et nad on haaratud sügavast ängistusest. Ka loomad kogevad seda laadi tundmusi, sest nad väldivad keskkondi, kus nende aju on sellisel viisil ärritatud. Sunnitud siiski sellesesamasse keskkonda, kuigi aju stimuleerimata, jäävad loomad hirmununa liikumatuks. Hirmu ringe algab mandeltuuma mõnedest osadest, kulgeb läbi hüpotaalamuse keskosa ja läbi ajutüve südamikü — ajuvatsakese ümber oleva hallolluse. Mitmesugused ängid inimestel, hingehaigused, võivad saada alguse kirjeldatud närviringe ülearu suurest aktiivsusest. Anksiolüütikumid nagu kloordiasepoksiid ja diasepaam, mis edukalt kõrvaldavad aimdusängi, on tõhusad osalt seetõttu, et pärsivad selle ringe tegevust. Me ei tea veel kindlalt, mis tüüpi sünaptiline ülekanne ärgitab hirmu, kuid ajuomane peptiid *DBI* (*diazepam binding inhibitor*), mis mõjub vastupidiselt anksiolüütikumidele, näib asuvat võtmekohal. Teised virgatsained nagu glutamaat, atsetüülkoliin, alfa-melanotsüüti stimuleeriv hormoon (α -*MSH*, α -*melanocyte stimulating hormone*) ja kortikotropiini vabastusfaktor (*CRF*, *corticotrophin releasing factor*) manustatuna otse ajju, võivad samuti esile kutsuda hirmunud käitumise taolisi ilminguid, kuid nende neurokeemiliste süsteemide mõistmiseni jõuame alles üksikasjalisemate uuringute järel kui need, mis praeguseks tehtud on.

2. Teine põhiline tundmuster on see, mis sunnib hingelisi huvituma oma maailma tundmaõppimisest ja mis paneb neid erutuma oma ihade rahuldamise saavutamise künnisel. See ajuringe lubab loomadel agaralt himustada ja leida ellujäämiseks tarvilikku — toitu, vett, soojust ja lõpuks arengulooliselt püsimiseks tarvilikku: paljunemisvõimalusi. Inimestel võib just see ringe olla üheks peamiseks uudishimu ja huvi allikaks ajus. Kui see närviringe on loid, tekib depressioon. Aga kui ta muutub iseeneslikult liigaktiivseks, võib areneda skisofreenia — eriti skisofreenia "funktsionaalsed" vormid, mis alluvad psühhoosivastastele ravimitele, vastandina kroonilistele, kaasaegetele rohtudele mitte-tundlikele vormidele, mille põhjuseks on aju taandareng (nähtavustatud ajuvatsakese laienemisena). Väga tähtis lüli kirjeldatava ringe neurokeemias on dopamiin, eriti dopamiini virgats-

ainena kasutavad mesolimbilised ja mesokortikaalsed (keskajast limbilistesse keskustesse ja ajukoorde ülenevad) närvi- teed, mis lähtuvad hüpotaalamuse tagant *tegmentum ventralis*'est. Need dopamiini kasutavad ringed kalduvad ergastama paljusid kõrge- maid ajupiirkondi, kus tegeldakse plaanimise ja ettenägemisega (näiteks mandeltuum, *nucleus accumbens* ja otsmikukoor) ja toe- tavad eesmärgi saavutamiseks suunatud käitumise ekspressiooni. Mitmed närviringed, milles vabanevad sellised peptiidid nagu neurotensiin, koletsüstokiniin ja substans P ning teised tahhüki- niinid, konvergeeruvad nimetatud võtmepiirkonnas ning võimal- davad mitmekesistel vaimsetel mõjudel kontrollida uudistamist ja ootusärevust. Me teame juba üsna palju selle närviringe omadus- test, eriti seetõttu, et loomad on agarad kunstlikult ergastama seda ringet, kui neile selleks võimalus anda. Aju *elektrilise enesesti- mulatsiooni* fenomen on ahvatlenud paljusid uurijaid üksikasja- liselt vaatlama vastavaid närvitalitlusi, lootuses "tasusarrustuse" kontseptsiooni (*reinforcement*) põhjendada. Praegu tundub küll, et uuritud närviringe ei vahenda niivõrd mõnu kui selle ootusega seotud erutust, niisiis käitumise ihalevat faasi, mis tavaliselt täide- saatvale eelneb. On sama tõenäoline, et traditsiooniline "tasusar- rustuse" kontseptsioon peegeldab kirjeldatud närviringes pigem talitluse nõrgenemist kui tugevnemist, sest tasu sarrustavad obj- ektid kutsuvad esile tarbiva käitumise ja seega käitumise ihaleva faasi lõppemise. Nüüdseks on selgitatud, et paljude inimeste poolt kuritarvitatavate psüühikat ergutavate ainete, eriti amfetamiini- ja kokaiinilaoliste ergutite ihaldatavus tuleneb kirjeldatud närvirin- get lühiajaliselt üleergastavast toimest. Osaliselt võib ka opiaati- de, nikotiini ja alkoholi ihaldamine põhineda nende ainete mõjul sellesse närviringesse.

3. Vastupidiselt uudishimu ja eelaimuse närviringele toimib viha ringe, mille kutsuvad esile nurjumised ja katsed piirata loo- ma teotsemisvabadust. Juba ammu on teada, et teatud kindlate ajupiirkondade ärritamisega võib nii loomi kui ka inimesi raevu ajada, ning nimetatud piirkonnad langevad peaaegu täielikult kok- ku kujutletava viha närvirajaga. See ringe mitte üksnes ei aita loo- madel teisi hirmutades ennast kaitsta, vaid annab ka lisajõudu, kui loom on häiritud või takistatud oma tegevuses. Inimlik viha saab tõenäoliselt palju oma vaimsest "energiast" sellelt ringelt. Aju-

kasvajad, mis ärritavad seda närviringet, põhjustavad sageli haiguslikke raevuhooge, samas võivad ajukahjustused samal voolusängil kaasa tuua püsiva muretuse. Palju on teada selle närviringe anatoomilistest üksikasjadest, kuid neurokeemiline külg on seni lahtine. Atsetüülkoliin, toimides muskariinitundlikesse retseptoritesse, on kindlasti oluline kirjeldatava tunderinge käivitamisel, ning ka glutamaat, ajus kõige rikkalikumalt leiduv erutusmediaator, tugevdab raevu (nagu ka iga teist uuritud tundmusprotsessi). Erilist viha virgatsainet pole veel leitud. Paljude neurokeemiliste protsesside esile kutsumine, kaasa arvatud serotoniini, noradrenaliini, gamma-aminovõihapet ja oksütotsiini kasutades, võib muuta loomi rahumeelsemaks, ning käesoleval ajal on üks rühm ravimeid isegi nimetatud "screenikumideks" (peamise näitena *eltoprasiin*), mis näivad vähendavat agressiivsust aju serotoniin-1A retseptorite kaudu. Et need retseptorid paiknevad ajus nii pre- kui ka postsünaptiliselt, on osutunud võimalikuks olulisi neist kindlaks teha presünaptiliste närvirakkude hävitamisel neurotoksiiniga — 5,7-dihüdoksütrüptamiiniga. Niisugused kahjustused ei kõrvalda eltoprasiini toimet käitumisele, osutades, et ravimi mõju pääseb maksuma postsünaptiliste retseptorite kaudu.

4. Viimaks on ajus olemas ka närviringe, mis tekitab omaste olendite kaotuse, üksilduse ja kurbuse (eraldatusekurbuse) tunde, kui loom on ilma jäetud harjumuspärastest sotsiaalsetest toetavatest sidemetest. See närviringe tekkis tõenäoliselt vahendamaks ühiselulisi sidemeid loomade vahel, kes vajavad üksteist eluspüsimiseks, eriti ema ja tema järeltulijate vahel. Aju evolutsiooni käigus arenes kirjeldatav närviringe arvatavasti neist varasematest, mis vahendasid kehalise valu tajumist. Armastatud olendi kaotamine jätab valusa jälje. Niisugused ained nagu morfiin, mis väga kindlalt vähendavad kehalise valu aistinguid, on eriti tõhusad ka sotsiaalsest isolatsioonist tekkiva hingepeina leevendamisel. Näiteks on üheks kõige kindlamaks teeks kõrvaldada lühiajalise liigikaaslastest eraldamisega põhjustatud häälitsusi opioidide manustamine. Teine tugev vaigistaja on "ühiseluline hormoon" oksütotsiin. Eraldatusdistressi närviringe neuroanatomiat on uuritud, tehes kindlaks ajupiirkondi, mille elektriärritus kutsub esile kaebehäälitsusi. Aju opioididele lisandub teine neurokeemiline rada, mille kulg vastab anatoomiliselt samale "nutu närviringele".

See kasutab virgatsainena kortikotropiini vabastusfaktorit (CRF), peptiidi, mis orkestreerib kehalisi ja vaimseid/hingelisi vastuseid paljudele stressoritele. Selle peptiidi manustamine kanatibude ajuvatsakeste süsteemi alumisse ossa kutsub esile kaebehäälitsused; sedasama koos teiste tundeväljendustega toovad esile ajju manustatud glutamaadi retseptorit stimuleerivad ained, kusjuures glutamaadi retseptorite blokaatorid selgesti kõrvaldavad kirjeldatud fenomeni. Nagu märgitud varemgi, on glutamaadil, ürgseimal närviärrituse virgatsainel, oma osa kõikides aju tunderingetes, kuid tema osakaal psühhiaatriliste hälbimuste juures pole praegu teada. Järsk eraldatusdistressi ringe ergastamine sisemiste jõudude poolt võib vahest olla põhjuseks *paanilise hirmu hoogude* nimetuse all tuntud eksistentsiaalsetele ängipuhangutele, ning selle "protesti väljendava närviringe" pikaajaline ergastatus võib lõpuks kaasa aidata lootusetuse tekkele ja püsijäämisele, mis on iseloomulik mõnele depressioonivormidele. Kui kirjeldatav ühiselu eeldav närviringe on nõrgalt arenenud, vahest endogeensete opioidide üliaktiivsuse tõttu, võib kujuneda kliiniliselt sedastatav hälve — autism varajases lapseas. See loomade aju uurimisel sündinud mõttekäik sai aluseks aju opiaatidest vahendatud närviülekanne nõrgestavate ravimite (näiteks naltreksoon) katsetamisele haigetel. Jätkuvad uurimused mitmes maailma nurgas näitavad, et naltreksoon tugevdab üsna tegusalt prosotsiaalset käitumist — silmsidet, naeratusi, püüdu lävida, vaoshoitust — ja tähelepanu, samal ajal vähendades liigaktiivsust, stereotüüpset ja enesevigastuslikku käitumist. Ravimi toimet aitab süvendada sotsiaalselt toetav raviõhkkond.

Kuigi need neli emotsioonisüsteemi on piisavalt hea seletuse saanud, leidub ajus tõenäoliselt teisi närviringeid, iseäranis selliseid, mille tegevus on rohkem piiratud teatud elustadiumiga. Näiteks on kindel, et lapseas väljenduvad ajus eriti tugevasti mängurõõmu nõudvat käitumist vahendavad närviringed. Ehk küll mängu olulisust inimese arenemises on mõistetud juba ammu, on närviteadlased mängulise käitumise ajusubstraadile otse märkimisväärselt vähe tähelepanu pööranud. Siiski on tänu uutele katsetele loomadega, mis lubavad mängulist käitumist teaduslikult tõlgendada, järk-järgult tekkimas selle olulise eneseväljenduse uudne mõistmine. Eriti tähtis sensoorne ärritus mängu

vallandamiseks on puuteaisting, ning on selgunud, et mängulustis loomadel on kehal erilised sensoorsed alad, mis meenutavad "kõdinahka" inimesel ribide vahel. Ainsad praegu kindlasti teada olevad mängulise käitumisega seotud ajupiirkonnad on just need, mille kaudu kulgeb puuteärrituste edasisuhtimine ja töötlus (taalamuse tagaosa parafastsikulaarne ala). Kuigi mängulusti puhul osalevad paljud neurokeemilised protsessid, kaasa arvatud opioidid, pole me siiski mänguringe tundmises veel kuigi kaugel. Kuid siiski võime olla kindlad, et meie ajus on iseäralikud ühiselu-tundmuste närvinged, mille neurobioloogilise olemuse äramõistatamine saab kaasaegse bioloogilise psühhiaatria võtmeülesandeks — ülesandeks, mis pole lahendatav loomuringute laiendamiseta.

Ja milliseid tundmuste närvingeid võib aju veel peita? Kindlasti on seal craldi ringid, mille aktiivsus teenib nõuet paljuneda, sealhulgas nii sugulisele ühendusele püüdemist koodivad mehhanismid kui ka need, mis valmistavad loomi olema head vanemad. Sisenõrenäärmetes toodetud hormoone ja mõnede ajupiirkondade närvitalitluse aktiivsust, mis kontrollivad kopulatsiooni ja emaduskäitumist, on üsna põhjalikult uuritud. Suguha ja sugulise ühenduseni jõudmisele suunatud käitumist kooskõlastavate ajumehhanismide talitluse mõistmine on alles tekkimas. (Taas tuleb aru saada erinevusest ihalemise ja peibutamise ning täideviiva käitumise vahel.) Seksuaalkäitumise ajumehhanismid on isastel ja emastel isenditel oluliselt erinevad, kui ka mõnedki ootamatud sarnasused on arvata, nii nagu näiteks oksütotsiini osalemine orgasmi saavutamisel. Näib olevat tõsi, et peibutamiskäitumist korraldav närvinge on isastel jõulisem kui emastel. Sugutungki, mis paneb isased agarasti partnerit otsima ning seejärel oma "seksuaalterritooriumi märgistama", vahendab oletatavasti vasopressiini, ajuripatsi tagasagara hormoon, mida leidub paljudes ajupiirkondades ning mida on seni valdavalt usutud toimima ajus mälu konsolideerijana. Vasopressiini leidub rikkalikumalt isasloomade ajus ning tema esinemine paljudes ajupiirkondades sõltub testosteroonist. Isaste rottide kastreerimise järel "sulab" umbes pool aju vasopressiini üsna kiiresti — nagu sugutungki. Vasopressiini kaldub emasrottidel seksuaalset vastuvõtlikkust vähendama, kuid teine ajuripatsi tagasagara hormoon oksütotsiin, mille neuroana-

toomiline paigutus tugevasti meenutab vasopressiini, võib olla väga oluline kaasaaitaja emaste sugulisele vastuvõtlikkusele, nagu ka hilisemale emainstinkti tekkele. Teine ajuringe, mis kasutab virgatsainena luteiniseeriva hormooni vabastusfaktorit (*LH—RH, leutinizing hormone—releasing hormone*), sugunäärmeid mõjustavat ajuripatsi eessagara hormooni, tuleb samuti kõne alla kui üsna spetsiifiline emasloomade seksuaalsuse mõjustaja. Pärast oksütotsiini või *LH—RH* ajusse manustamist muutuvad emased rotid kiiresti seksuaalselt aktiivseks. Kui aga praegu tuleks nimetada tõenäolisimat neurokeemilist seksuaalse naudingu vallapäätjat mõlemal sool, oleks siiski õige otsida ajus oksütotsiini ja opioide vabastavat faktorit, sest nimelt nende ainete vabanemine orgasmi kõrghetkel on kindlaks tehtud.

Oksütotsiini tähtsuse avastamine ühiselulises seksuaal- ja emaduskäitumises on huvitav lugu. Pikka aega peeti ebatõenäoliseks, et oksütotsiin, imetaval emal piimaeritusele kaasa aitav hormoon, võiks midagi tähendada emaduskäitumises, sest ajuripatsi eemaldamise järel püsisid loomadel heade emade omadused. Kuid 1970. aastate keskel avastati oksütotsiini teine roll peaaegu virgatsainena, ning praegu teatakse, et aju oksütotsiini eest hoolitsevat pärilikku infot kontrollib sugunäärmete steroidhormoonitoodang ja emastel isenditel on oksütotsiini virgatsainena kasutavad närvirajad paremini arenenud kui isastel. Kui jõuti aju oksütotsiini ja emaduskäitumise uurimiseni, sai selgeks, et küllaldase vere östrogeenisalduse puhul saab oksütotsiini ajju manustades seksuaalkogemusteta emasloomadel emaduskäitumist esile kutsuda. Ainult et enne tuli rikkuda nende lõhnatundlikkus, sest tavaliselt seksuaalkogemusteta emasloomad ei armasta vastsündinute lõhna. Kui oksütotsiini rolli ajus häirida, emalikkus käitumises väheneb. Hiljuti jõudis mitu uurimisrühma tulemusele, mis kirjeldavad, kui oluline on oksütotsiini sünteesile närvirakkudes nii suguhormoonide sisaldus veres kui ka sotsiaalne ja seksuaalne elu. Suguline aktiivsus ja östrogeenid suurendavad nii isaste kui ka emaste rottide ajus nende närvirakkude arvu, mis toodavad oksütotsiini, ning isaslooma aju oksütotsiiniringlus muutub suguelu tulemusena sarnasemaks emaslooma omaga. Kui see juhtub, muutub isane noorloomade suhtes hoolitsevamaks. Tiinus, sünnitamine ja järeltulija eest hoolitsemine ergastavad emasloomadel

oksütotsiini kasutavate ringete arenemist soodustavaid protsesse. Oksütotsiini tugevnenud toime ajus näib kaasa aitavat ühiseluks soodsale meeleolule ja käitumisele. Lisandusena head emalikkuse hoolitsust väljendavate käitumisväljenduste soodustamisele suudab oksütotsiin ka leevendada üksildusdistressi, vähendada kartlikkust ja suurendada vaprust. Suudab muuta ema oma järeltulijate kaitsel agressiivsemaks, samas noorloomade vastu suunatud ründeid vähendades. Oksütotsiin oletatavasti suurendab aju tundlikkust opioididele, ta kõrvaldab tolerantsuse tekkimise opiaatide suhtes. Niisiis näib oksütotsiin üheskoos aju opioididega olevat võtmeasendis sidemete kujunemisel nii ema ja lapse vahel kui ka teineteist rahuldavate seksuaalpartnerite vahel.

Ek küll see ülesanne — uurida emotsionaalsust tingivate ürgsete ajuosade närviringete muutuvaid omadusi — pole kergete killast, võime siiski nüüd ajus aimata loomade ja inimeste kirgede tekkimise ebamääraseid piirjooni. Kuigi on väga tõenäoline, et inimajus leidub täiendavaid tundmuste närviringeid, eriti ühiseluliste tunnete nagu osadus, armastus, häbi, süü ja armukadedus omi, ei tea me peaaegu midagi nendest närvikoe tasandil. Nii-sugused erilised inimlikud tundmused võivad suurel määral olla võrsunud evolutsiooniliselt vanematest ühiseluliste tundmuste põhiringetest, mida me jagame teiste imetajatega. Igatahes võime nüüd teadusliku põhjendatusega käsitleda kirgi loovaid psüühika ürgseid dünaamilisi neuronaalseid struktuure, ning sellel töö on suur tähtsus inimloomuse ja selle hälbimuste mõistmisel. Selle töö läbi võib Freudi unistus *psyche* eluteaduslikust käsitamisest sammhaaval tegelikkuseks saada.

Teemakohane kirjandus on lisatud kirjanduse loetelus.

Kirjandus

- Insel, T. R. 1992. Oxytocin: A neuropeptide for Affiliation-Evidence from behavioral, receptor autoradiographic, and comparative studies. — *Psychoneuroendocrinology*, no. 17
- Panksepp, Jaak 1981. Hypothalamic integration of behavior: Rewards, Punishments and Related Psychological Processes. — *Handbook of the Hypothalamus. Vol. 3. Part B: Behavioral Studies of the Hypothalamus*. New York: Marcel Dekker, Inc., pp. 289–431

- P a n k s e p p , Jaak 1982. Toward a general psychobiological theory of emotions. — *The Behavioral and Brains Sciences*, no. 5, pp. 407–468
- P a n k s e p p , Jaak 1990. The psychoneurology of fear: Evolutionary perspectives and the role of animal models in understanding anxiety. — *Handbook of Anxiety. Vol. 3: The Neurobiology of Anxiety*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers, pp. 3–58
- P a n k s e p p , Jaak 1991. Affective neuroscience: A conceptual framework for the neurobiological study of emotions. — *International Review of Studies on Emotion*, vol. 1, pp. 59–99
- S i e g e l , A., M. B r u t u s 1990. Neural substrates of aggression and rage in the cat. — *Progress in Psychobiology and Physiological Psychology*, no. 14, pp. 135–233

JAAK PANKSEPP (sünd. 1943 Tartus) töötab USAs Ohio osariigis Bowling Green State'i ülikoolis. Hariduse ja teaduskraadid saanud Pittsburghi ja Massachusettsi ülikoolis. Ta uurimisobjektideks on olnud neuropsühholoogia, psühhofüsioloogia ja psühobioloogia.

INFOTULV JA AJU

Atko Viru

INFOVAJADUS. INFOVAEGUS

“Ma tahan rahu!” See sagedasti kasutatav hüüatus ei tähenda hoo-piski, et inimene taotleks püsivat vaikelu, eraldatust ümbritsevast. Inimene poleks suuteline seda taluma, sest soikeseisundi asemel vajab aju ärritusi. Ja neid ta üpris rohkelt ka saab. Normaalsetes tingimustes on meeleorganite poolt ümbritsevast keskkonnast vastu võetava info hulk 10^9 bitti sekundis. Tõsi, sellest infokogusest registreerib teadvus vaid tagasihoidliku osa — $10^1 \dots 10^2$ bit/s (Despopoulos, Silbernagl 1991: 274). Ülejäänud info jääb vaid alateadvusliku töötuse osaks või siis üldse kasutamata. Meeleorganitelt saadavale infole lisandub veel infotulv organismis olevatelt “mööteriistadelt”, mis registreerivad muutusi temperatuuris, õõnesorganite täitumuses, rõhus, ka osmootses rõhus, samuti keemilisi muutusi. See info on põhiliselt nende funktsioonide juhtimiseks, mis teostuvad teadvuse osavõtuta. Teadvuseni jõuavad siit nälgjatunne, külmatunne jms.

Laekuva info hulk suureneb mitmesuguste tegevuste käigus, nt vestluse ajal või raamatut lugedes või televiisorit vaadates. Kehtib seaduspära, et seejuures suureneb just teadvuseni küündiva info hulk. Üks raamatulehekülj sisaldab umbes 1000 bitti infot. Lugemise kiirusest sõltub tajutava info hulk, keskmiselt 10–50 bit/s. Telepilt lähetaab vaatajale enam kui 10^6 bit/s (Despopoulos, Silbernagl 1991). Muidugi jõuab sellest teadvuseni vaid osa, olenedes vaataja keskendumisvõimest, tähelepanu jaotamise võimest ja ümberlülitumise kiirusest.

Info tulv ajju pole mitte ainult paratamatu, vaid ka vajalik, selleks et aju saaks normaalselt funktsioneerida. Võiks meenutada möödunud sajandist teada olevat haiget, kellel vigastused

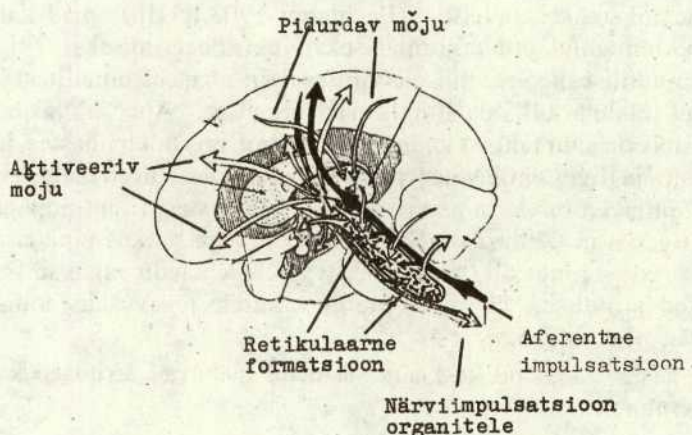
olid välistanud ärrituste tuleku peajju meelegeorganitest. Infoallikana toimis tal ainult üks silm. Kui see kinni kaeti, vajus haige unetaolisse seisundisse. (Bechterev 1908.) Hilisemad katsed on kinnitanud, et aju normaalseks funktsioneerimiseks, eriti aga analüütiliseks-sünteesiliseks talitluseks peab meelegeelunditest peajju jõudma küllaldane hulk närviimpulsse. Aju "ärkvel hoidmisel" on suur tähtsus ka impulsatsioonil, mis tuleb lihastes, kõõlustes ja liigestes olevatest proprioretseptoritest (need reageerivad nt väljavenitusele ja annavad teada muutustest liigutusaparaadi seisundis ja talitluses). Sellepärast on väga tülikas uinuda, kui lihased on pinges all (näiteks seistes). Selle kaudu annavad kehalised harjutused "energiat" juurde vaimseks tegevuseks, toniseerivad aju talitlust.

Seega täidavad kesknärvisüsteemi saabuval ärritused kahte ülesannet:

- 1) edastavad spetsiifilist informatsiooni.
- 2) kindlustavad "virgutusefekti" (*arousal effect*).

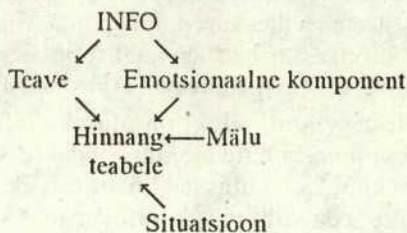
Virgutusefekti aluseks on ajutüves paikneva retikulaarformatsiooni talitus (Magoun 1958), kuhu suubub osa närviimpulssidest, mis tulevad peajju meelegeelunditest ja organismisisestest retseptoritest (joonis 1). Retikulaarformatsioon reageerib sellele üle kogu kesknärvisüsteemi leviva erutuslainega, mille tulemusena kõrgenevad närvikeskuste erutus ja labiilsus (erutuse ja pidurduse vaheldumise kiirus, s.t töösüklite arv ühes ajaühikus). Pidev närvikeskuste virgutamine tagab neile vajaliku aktiivsuse, et täita oma ülesandeid. Ühtlasi saab aga võimalikuks ülemäärase erutusseisundi teke, mis teeb võimatuks keskendumise ning koordineeritud ja sihispärase, teadvusele allutatud tegevuse. Selleks et sellisest seisundist hoiduda, kontrollivad retikulaarformatsiooni aktiivsust närvikeskused, mis paiknevad ajukoos ja selle all: nendest närvikeskustest lähetatakse pidurdavaid närviimpulsse retikulaarformatsioonile (Jasper, Ajorone-Marsan, Stoll 1952).

Ärrituste virgutusefekt on aluseks infovajadusele. Kui virgutusefekt pole küllaldane, tunnetatakse vaegusi nagu igavus ja uimasus, kuid ka rahutus teadmatusest, üksildusvaevused ja surutus. Kõike seda võib pidada infovaeguse kajastuseks.

Joonis 1.

Igasugune aju jõudev info sisaldab lisaks teabele veel emotsionaalset komponenti, mille kujunemine algab juba retikulaarformatsiooni aktiveerimisest (virgutusefektist). Mängu tulevad veel funktsionaalsed seosed retikulaarformatsiooni ja emotsiogeensete närvikeskuste vahel, teadvustatud info vahetult mälu talletatuga ning nende mõju emotsiogeensete närvikeskuste talitlusele (joonis 2).

Joonis 2.

Info emotsionaalne komponent mõjutab suhtumise kujundamist teadvustatud infosse. Siin võib eristada kahte külge. Esiteks, laekunud info kõrvutamise varem müllu talletatud faktidega. See on objektiivsusele pretenderiv intellektuaalanalüüs. Objektiivsuse aste sõltub müllu talletatud tõese info hulgast ja subjektiivse teguri mõju välistamise määrast. Teiseks, laekunud info kõrvutamise müllu talletatud emotsionaalse kogemusega ja juba väljakujunenud suhtumisega. See on subjektiivne emotsionaalanalüüs. Emotsionaalanalüüsi kaudu võimendub positiivne või negatiivne kogemus resoluutseks hinnanguks info väärtusele ja sisule.

Muidugi on intellektuaalanalüüsi ja emotsionaalanalüüsi vahetõrge inimeseti väga erinev. Kuid ka ühel ja samal inimesel võib ühes olukorras olla info kasutamise aluseks kaine ja pedantne intellektuaalanalüüs, teises olukorras aga üksnes subjektiivse suhtumise poolt määratu. Muuseas tuleneb siit kaks teed nii propagandaks kui ka taktikaks diskussioonis. Üks võimalus on rääkida faktide keelt ja kasutada neist range loogika abil tuletatut. Teine võimalus on toetuda suhtumistele ja püüda neid võimendada, pehmemendada või soovitud suunas ümber kujundada. Näib, et paljud ajakirjanikud ja poliitikud eelistavad teist võimalust ning küllaliski edukalt. Tihti peale on just õnnestunult kujundatud subjektiivne suhtumine see, mis murrab objektiivsete faktide loogika.

Sel puhul on tavaline, et faktide reast valitakse sobiv ning jäetakse kõik muu tähele panemata, isegi sobiva üksikfakti tekkega seonduvad asjaolud. Ning niiviisi "tõestatakse" paljutki. See on omane eriti ajalooteadusele ja sotsioloogiale (nõukogulikule isegi kohustuslik), kuid need teadused pole kunagi täiesti vabad "valikulisest faktoloogias".

Suhtumise kujundamisel infosse on tähtsal kohal info väärtustamise protsess (joonis 3). Kui soovitakse infole anda suurt kaalu, siis veendakse infoallika autoriteetsuses ja info tõesuses. Info diskrediteerimine või alaväärtustamine toimub vastupidise veenmise kaudu. Nii positiivsel kui ka negatiivsel väärtustamisel säilib võimalus kahtlemiseks. Kui see stimuleerib infot kontrollima, siis on see mõlemal juhul kiiduväärt (muidugi kui kontrollimise tulemus pole ette määratud varem kujunenud suhtumise poolt).

Joonis 3.

INFO EDASTAMISE VAJADUS

Peale vajaduse infot saada on olemas ka info edastamise vajadus. Ka see sisaldab emotsionaalset komponenti, harilikult koos stimuleeriva tagasimõjuga info edastajale. Siiski, välistatud pole ka negatiivne tagasimõju tingituna info vastuvõtja hukkamõistvast hinnangust või käitumisest. Vajadus infot edastada pole sugugi väiksem kui vajadus infot saada. Mitte vähe pole neid, kes ausalt tunnistavad, et neile on kaaslase kuulamine palju pingutavam ja vähem rahuldust pakkuv kui rääkimine. Info hulk, mida vesteldes edastatakse, pole sugugi väike. On arvestatud, et kõne, miimika, liigutuste ja käitumisega edastatakse infot kuni 10^7 bit/s (Despoupos, Silbernagl 1991). Võrdluseks meenutatagu ülal toodud arve, millest selgub, et kaaslase võime infot teadvustada on märksa väiksem. Ilmselt peitub siin üks lektori meisterlikkuse oluline komponent — kuidas leida optimaalne infoühikute arv, s.t sobiv kogus bitte, et enamik räägitust jõuaks auditooriumis istujate teadvuseni (niigi ununeb sellest peagi suur osa).

INFOADAPTATSIOON

Mille järgi mõõta infovajadust ja infovaegust? Kui on teada keskmine bittide arv, mida keskmise inimese meeleorganid vastu võtavad ühe sekundi vältel, kas siis sellest ei saa tuletada infovoolu optimumi? Vastus on eitav kahel põhjusel. Esiteks, inimesed on üksteisest nii väga erinevad, et keskmised väärtused pakuvad üksikute inimeste puhul hinnangute andmiseks vähe. Teiseks, inimene kohaneb lackuva infokogusega. Ühelt poolt tähendab

infoadaptatsioon treeningut — suureneb võime infot vastu võtta, seda teadvustada. Teiselt poolt tähendab kohanemine teatud infokogusega, et infovajadust hakkab rahuldama üksnes sellest suurem kogus infot. Koos sellega kasvab ka infohulk, mis on tarvilik, et hoiduda infovaeguse avaldustest.

Infoadaptatsioonil on veel üks avaldusvorm: kujuneb võime kiiremini ja otstarbekamalt infot väärtustada, eraldades kasulikust infost infomüra.

INFOLIIG

Infovajadus nõuab infovahetust, kuid see koormab samal ajal märkimisväärselt kesknärvisüsteemi. On loomulik, et tekib väsimus, mida võib vaatenurgast sõltuvalt nimetada infoväsimuseks, suhtlemisväsimuseks või inimestest väsimiseks (ka poliitikast, ajakirjandusest või televisioonist võib väsida). Sellise väsimuse teke sõltub infovahetuse intensiivsusest, samuti kesknärvisüsteemi suutlikkusest ja seisundist.

Küllaltki hästi iseloomustab info- ehk suhtlemisväsimuse tekkimist soov veeta puhkeaega (õhtuid, nädalalõppe ja aastapuhkust) tingimustes, mis vähendavad suhtlemist, tagavad võimaluse põgeneda üksindusse, loovad ajutise infovaeguse. Kui aga vaba aega või puhkust soovitakse sisustada intensiivse suhtlemisega, siis vaevab seda inimest pigem infovaegus või vähemalt info edastamise vaegus.

Muidugi on kõigil kõne all olevatel väsimusvormidel oma eripära. See, kes on väsinud inimestest, võib mõnuga hankida infot raamatuid või ajakirjandust lugedes; see, kes on tüdinud lugemisest, võib nautida raadiot või televisiooni. Ei puudu needki, kes tahavad puhata massimeediast, olla oma mõtetega üksi. Kõigil juhtudel on iseloomulik, et soovitakse allutada kontrollile info laekumine, selle hulk ja iseloom. Infost vabaneda ihaldatakse vaid mõneks päevaks ja sedagi üksnes väsimuse raskete avalduste puhul. Info tõrjumise aluseks on tahtmine muutuda kas või lühikeseks ajaks info tulvast sõltuvast vastuvõtjast valitsejaks info juurdepääsu üle. Selles peitub tolle õhkamise "ma tahan rahu!" tagamõte.

Sõltumatult teadvusest rakendab aju abinõusid vältimaks info-liiga. See algab juba meeleeelundite ja nendest tulevat infot vastu-võtva närvikeskuse (analüsaatori) tasemel ning avaldub selles, et sagedasti korduv ühesugune ärritaja kaotab oma mõju. Sel vii-sil vabanetakse informatsioonilise väärtuse kaotanud ärritajatest. Positiivse kõrval võib sellisel kohanemisel olla teatud juhtudel pa-togeenne tähendus. Näiteks vererõhu tõus ärritab soontes olevaid rõhutundlikke retseptoreid. Häiresignaal saadetakse pikliku aju keskustesse, et käivitada depressorrefleks — muutuste kompleks südamegevuses ja soonte silelihaste seisundis, mis taastab nor-maalse vererõhu. Kui aga vererõhku tõstev põhjus püsib pikema aja vältel (näiteks emotsionaalse pinge puhul, liialdamisel kange kohviga jne), siis häälestuvad rõhuretseptorid ümber uuele tase-mele. See, mis varem andis häiresignaali, jäetakse tähelepanuta. Häiret annab nüüd üksnes rõhu tõus veelgi kõrgemale tasemele. Vererõhk aga stabiliseerub kõrgenenud tasemele.

Infoliia ärahoidmisele aitab kaasa ülepiirilise (kaitselise) pi-durduse teke info vastuvõtmisega seotud närvirakkudes. Ülepiiri-line pidurdus on vahend vältimaks närviraku ülemäärast kurnatust. See tekib siis, kui intensiivse või kestva talitluse tulemusena on närviraku funktsionaalset potentsiaali kulutatud rohkem, kui seda on võimalik samaaegselt taastada. Biokeemikud on näidanud, et ülepiirilise pidurduse aluseks võib olla mahajäämus energiarikaste fosforühendite taastootmises (Shapot, Gromova 1954).

Võiks arvata, et ka tühimuse tekkimine on seoses ülepiirilise pidurduse arenemisega. Tõenäoliselt annab ülepiiriline pidurdus siin siiski vaid ühe elementaarlüli. Jõudmaks närviprotsessist psüühika avaldusteni, tuleb arvesse võtta keerulisi koostöösuh-teid ühe närvikeskuse piires ja närvikeskuste vahel; kaasa arva-tud kompensatoorsed muutused (tegevusest välja lülitunud närviraku funktsiooni üleandmine teisele närvirakule) ja muud. Kehtib 1934. aastal inglise füsioloogi Joseph Barcrofti öeldu: üheks põhi-printsipiiks füsioloogiliste funktsioonide arhitektuuris on nende aluseks olevate mehhanismide dubleeritus (Barcroft 1934, 1937). See puudutab suuresti kesknärvisüsteemi talitlust. Seepärast ei tähenda veel ühe närviraku tegevusest väljalülitamine funktsiooni lakkamist. Kuid ometi jääb alles võimalus, et seesugused kompli-katsioonid funktsioonide teostamisel kajastuvad psüühikas. Näi-

teks on väsimustunne seotud muutustega lihastes ja närvikeskustes. Kuid ei väsimustunne ega tüdimus ei lõpeta veel tegevust, küll aga sugereerivad sellest loobumisest.

Tüdimusega seostub tavaliselt kriitilisuse tõus laekuva info väärtustamisel ("kõik on jama!"). Ka see on kaitsevahend info-
liia vastu, kuid nii võib osa tegelikult väärtuslikku infot minna "aia taha". Info-
liia eest hoiavad omal viisil ka unustamine ja tähelepanematus.

Seevastu on eriti oluline keskendumine, mille füsioloogiliseks aluseks on dominandi printsiip kesknärvisüsteemi talitluses (Uhtomski 1945). Domineeriva positsiooni saavutab see närvikeskus, mis juhhib antud hetkel organismile kõige suurema tähtsusega talitlust. Tekkiv dominantne erutus pidurdab teiste närvikeskuste talitlust ning tugevneb ka nende ärrituste toimel, mis pole seotud antud funktsiooniga. On põhjust uskuda, et dominantne erutus on filtri-
ks, mis välistab hetkel tarbetu info jõudmise teadvuseni ja tagab vajaliku info intensiivse tööt-
luse.

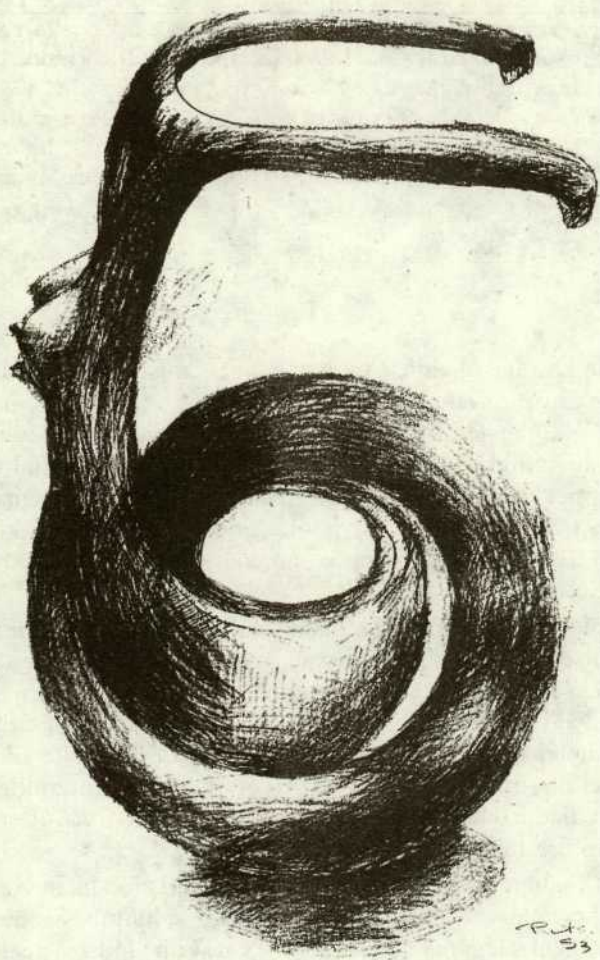
Kokkuvõtteks. Inimese põhivajaduste hulka kuulub infovahe-
tuse vajadus, mis koosneb nii info saamise kui ka info edastamise vajadusest. Info-
vajadus/infovaegus stimuleerib käitumist, mis on suunatud selle vajaduse rahuldamisele. Info-
vajaduse rahuldamise aluseks on kesknärvisüsteemi laekuva info kahestumine teabeks ja emotsionaalseks komponendiks.

Kirjandus

- Barcroft, Joseph 1934. *Features in the Architecture of Physiological Function*. Cambridge: University Press
- Barcroft 1937 = Баркрофт, Джозеф. *Основные черты архитектуры физиологических функций*. Москва—Ленинград: Биомедгиз
- Bechterev, W. 1908. *Die Funktionen der Nervenzentra*. Jena
- Despoulos, Agamemnon, Stefan Silbernagl 1991. *Colour Atlas of Physiology*. Stuttgart—New York: G. Thieme Verlag
- Jasper, H. H. C. A. Jorone - Marsan, G. Stoll 1952. Corticofugal projection to the brain stem. — *Archives of Neurology and Psychiatry*, vol. 67, pp. 155-166
- Magon, H. W. 1958. *The Waking Brain*. Springfield: C. C. Thomas Publ.

- Šapot, Gromova 1954 = Шапот, В. С., К. Г. Громова. Энергетический обмен головного мозга и проблема гипоксических состояний. — Биохимия нервной системы. Киев: Издательство Академии наук Украинской ССР, с. 139–150
- Uhtomski 1945 = Ухтомский, А. А. Собрание сочинений. Т. 4: Очерк физиологии нервной системы. Ленинград: Издательство Ленинградского государственного ордена Ленина университета

ATKO VIRU (sünd. 1932) on lõpetanud 1955. aastal Tartu ülikooli, aastast 1972 bioloogiadoktor. Praegu Tartu ülikooli spordifüsioloogia korraline professor.

Sirje Protsin. ***

HAIGUSE MÕISTE KAKS MALLI

Valdar Parve

I

Tahaksin kasutada haiguse mõistele lähenemisel kahte teed. Üks teedest on inspireeritud Karl Raimund Popperi filosoofiast ja teine Ludwig Wittgensteini omast.¹ Neist kahest meie sajandi suurmõttelejast pole kumbki haiguse mõistet spetsiaalselt käsitletud, ehkki Karl Popper on kirjutanud poole raamatust "Isesus ja tema aju" (Popper, Eccles 1977). Teise poole samast raamatust on kirjutanud 1963. aasta Nobeli preemia laureaat meditsiini alal *sir* John Carew Eccles.

Popperlik juurdeminek mõistele tähendab mõttes kinni hoida arutluse esemest. Arutluse ese on antud teooria vahendusel. Arutluseks tarvitavat sõnastikku tohib varieerida üsnagi vabalt, kui see vaid arutletavale probleemile kasuks tuleb. Eelduseks on, et tähelepanu väärivad eelkõige teooriad. Teooriate sõnastamise keel on sekundaarne nähtus. Keel on instrument, mille võib teooria vajadustele vastavalt ümber kujundada, ilma et sellega teooria mõistetavust halvendataks.

Seda vaatepunkti piltlikumaks muutes: kui mõistmist võrrelda rändamisega, nii et vahetevahel vesi teele ette juhtub, siis popperlik uurija peaks tegema näo, et sellest veest on algusest peale sile sirge sild üle, mis sujuva ülemineku võimalikuks teeb. Vee äärde jõudnu ei pea peatunult uurima asuma, kas üldse ja kuidas tema sellest veest üle saab, vaid täie kiirusega edasi sööstma, eeldades, et niimoodi ta jõuab pärrale.

Wittgensteinlikku juurdeminekut suvalisele mõistmisprobleemile võiks võrrelda selle ränduri jõudmisega vee äärde, kellel on

¹Samal teemal vt ka Parve 1992, 1993.

kalduvus vete ületamise probleemi näha. Vee äärde jõudnud, osutub rändurile tähtsaks järele uurida, kuidas sellest veest kõige otstarbekamal viisil üle võiks saada. Kui takistuseks on laht, siis saab ju ümber minna, kui vaid sisemaa suunas minema hakatakse. Üle mere saab laeva või lennukiga, üle jõe parvega, paadiga, silda mööda või kahlates. Kuid vees, mida on kõige otstarbekam läbida kahlates, näib põhi tihtilugu eri sügavuses olevat ning ka matkakepp näib murduvat eri kohtadest. Kindlasti ei tule seismiliselt aktiivsesse piirkonda ehitada silda, mis mõlemat otsa pidi kaldakaljude kinni on. Samamoodi peaksid haiguse probleemile lähenemisel muutuma omaette uurimisesemeiks diagnoosimeetodid ja diagnoosiaparaadid, ravimid ja operatsiooniriistad, haiglaruumid ja proteesid, kutseoskused ja õpetamismeetodid ning arstiabi korraldus ja finantseerimine.

Kõigi nimetatute puhul ilmneb teravapilgulise vaateleja ette ka nn teise astme probleeme, mis on tingitud esimese astme probleemide sõnastamise ebatäpsusest. Ebatäpsus aga ei pruugi olla rumalusest ega hariduse puudusest, ka mitte pahatahtlikkusest, vaid sellest, et inimesed, kes probleeme arutavad, kuuluvad nii-öelda keelemängudesse ja sealjuures erinevaise keelemängudesse. Üks usub end ületavat väina mandri ja saare vahel, kuna teine on kindel, et teda tõkestab kevadine suurvesi soos. Keelemängude ühtlustamisel võib aga selguda, et mõlemal juhul on tegelikult tõkkeks järv, millest pääseb ümber nii vasakult kui ka paremalt ja lahkarvamusteks on tühiselt vähe põhjust.

Millest erinevad keelemängud sõltuvad, seda ei mahu siinkohal arutama. Näite tahaksin siiski tuua. Eesti Vabariigi Põhiseadus lausub: "Igaühel on õigus elule." Sellel lausel on vene ceskuju (*Каждый человек имеет право на жизнь*) ja on saksa ceskuju (*Jeder Mensch hat Recht auf sein Leben*). Põhiseadust kirjutades oma keelemängu mänginud inimesed on tõenäoliselt tahtnud lausuda: "Igal inimesel on õigus oma elu ise ära elada ja keegi ei tohi seda tema tahte vastaselt ei kärpida ega pikemaks venitada." Tõenäoliselt tõlgendabki enamik Põhiseaduse lugejaid elu kohta käivat paragrahvi ligikaudu sedaviisi või siis veidi kitsamalt (et arstid tohivad inimeselt küsimata tema elu pikendada). Aga kui kohtunik keeldub seda keelemängu mängimast ja võtab paragrahvi täht-tähelt nii, nagu selliseid lauseid lubab tõlgenda-

da eesti keel, siis ta ei saa kedagi süüdi mõista teise inimese elu lühendamise eest, sest Põhiseaduses ju ei ole öeldud, et antud juhtumil ei või tegemist olla kellegi teise eluga ja mõista tuleb just selle inimese enda elu (ja selles mõttes on kriminaalseadustik põhiseadusega vastuolus). Samuti ei keela selline sõnastus mingil moel enesetappu, vaid koguni seadustab enesetapuõiguse. Ka võib igäüks teise inimese elu kohta otsuseid langetada ja seda enam võib ta oma ihus peituvat loodet hävitada. Kogu tõlgenduste spekter sõltub sellest, millist keelemängu mängitakse ja alles teises järjekorras nn faktidest.

II

Esialgu vaatlen haiguse ja tervise eritlemise probleemi nii, nagu võinuks seda vaadelda Karl Popper — kui ta seda kunagi vaadelnuks; ent tema on vaid Kolme Maaailma skeemi kontekstis põhimõtet illustreerivalt lausunud, et arstile olevat hambavalu füüsilise maailma (*World 1*) ja patsiendi enda jaoks psüühikamaailma (*World 2*) fakt.

Probleemiks on käesoleval juhul see, mida ma mõtlen ja mõistan, kui ma “terve-olemise” ja “haige-olemise” vahel vahet püüan teha. Eeldusi toonitades olgu rõhutatud, et haigus on kontseptuaalne nähtus ja haigust selle asja sigmaatilises tähenduses (s.t objekti *haigus*, mida etiketib mõiste *haigus*) ei ole olemas muul viisil kui vaid imaginaarse objektina, mis täiel määral sõltub diagnoosimiseks kasutatavast keelest (s.t professionaalsest, paraprofessionaalsest või ebaprofessionaalsest argoost). Kindlasti on olemas mõiste *haigus* denotaat, s.o mõistel *haigus* on tähendus, on mõte, mida see mõiste kannab. Ja seejuures kannab mõiste *haigus* paljude erinevate inimeste puhul paljusid erinevaid mõtteid. Haiguse mõiste pragmaatiliste tõlgenduste arvu on võimatu piirata. Tema kontekstist olenevate tähenduste arv on samahästi kui loendatav suurus. Nii palju kui on tähendusi kontekstis, nii palju on ka haiguse mõisteid.

Arutus, et “luumurd võib-olla ei ole tõesti alati haigus, sest et esineb pajuvitsmurde ja ka ravi eesmärgil on luid murtud, ent vähktõbi ju esineb täiesti kaheldamatult ja seega on vähemalt üks haigus kindlasti olemas ning selliseid on veel teisigi”, ei ole pii-

savalt kaalukas, et kummutada arvamus, mille järgi haigus on eelkõige kontseptuaalne nähtus. Vastu võib ju väita, et vähktõbi on täpselt niisama kontseptuaalne kui on haiguski. Vähktõbi on koondnimetus väga mitmekesiste epiteelkoest lähtuvate uudismoodustiste tähistamiseks. Mõninga sellise uudismoodustisega, näiteks mõne nahavähiga, võib inimene elada pikki aastaid ja lõpuks surra nn loomulikku surma, millel ei ole mingit pistmist temal esinenud epiteelkoelise neoplasmaga. Uudismoodustis ehk neoplasma — nimelt vähk — temal oli. Ent kas tal oli ka vähktõbi? Kui tema arsti juures käis ja kui tema arst sellise uudismoodustise statistilise arvestuse kaarti oli kandnud, siis oli tema vähktõbisus dokumentaalselt tõestatud. Kui tema aga arsti ei külastanud ja lõpuks ilma patoanatomilise lahangudiagnoosita maha maeti, siis ei teadnud ju keegi siin ilmas tema vähktõbisusest midagi.

Kas nälg on nälg, kui seda ei tunta? Kas rikkus on rikkus, kui seda ei tea ei rikas ise ega keegi teine? Need on sokraatilised küsimused ja sellistena peavad nad saama ka sokraatilise, mitte platoonilise vastuse.

Arutame nüüd ühte teist näidet. Neegreid elab rohkem lõunamaal ja paljud neist söövad seal sagedasti apelsini. Neeger sööb apelsini kas Aafrikas või Kuubal. Ta tunneb end seejuures hästi ja on terve selle tõbisuse mõttes, mida me siin allpool silmas peame. Tulnud Aafrikast või Kuubalt Tallinna merekooli ja söönud meie hämaral talvel paar apelsini, läheb aga mõni neeger kärna: kublad ja villid peal, nahk sügeleb ja ketendab. See on allergia, see on tõbi, see on haigus. Laevatanud lõunamaale tagasi ja söönud seal apelsini, lööbib väike osa Tallinnas lööbinuist nüüd ka kodus. Mõned lühikest aega, mõned kauem ja mõned nii kaua, et seda võib krooniliselt haigeks jäämisena tõlgendada. Aga enamik Tallinnas lööbinuist Aafrikas ei lööbi ja lööbinute puhul on põhiliseks tendentsiks paraneda ravitagi.

Markeerime nüüd probleemi piirid. Üks asi on teha kindlaks, mis on apelsini söömise tagajärjel toimunud neegri nahas ja kõhus ning laiemalt kogu kehas. See on nn piirne ehk lõplik küsimus (inglise keeles *closed question*) (Hollis 1987). Kui selle küsimuse küsija on küllalt rikas, siis saab ta veel oma eluajal sellele vastuse. Ta teab, mida ta tahab teada saada, ja ka seda ta teab üldjoontes, milliseid uurimisvõtteid selleks rakendada, et asjaga edasi jõuda.

Uurijarühmade mehitamine tugevate teadlastega ning uute meetodite ja aparaatide kasutuselevõtt on kulukas ning aeganõudev, ent tehtav. Piirne küsimus ei ole rangelt võttes teoreetiline küsimus ja käesolevas artiklis me seda ei käsitle.

Hoopis teine probleem on püüda vastata, kas neeger oli algul Aafrikas terve, aga pärastpoole Tallinnas haige. Või oli neeger haige juba Aafrikas ja see vaid avaldus Tallinnas? Või oli varem Aafrikas haige ainult see osa neegreist, kes pärast Tallinnast naasmist Aafrikaski põdemist jätkas ja seega oma haige-olemist Aafrikas tõestas? Võib-olla aga on õigem selline ebamäärane ja mitmeti tõlgendatav juhtum hoopiski kõrvale heita ning piirduda vaid selliste haiguste vaatlusega, mida vähemalt nende avastamise hetkel kaheldamatu haigusena tõlgendatakse: lõikehaav, kopsupõletik, emakakasvaja, apenditsiit, mädanik? See küsimus on hoopis midagi muud kui piirne küsimus.

Võib-olla on see koguni lahtine küsimus samas mõttes, nagu on lahtine, kas tähel Proxima Centauri, õigemini teda ümbritsevatel planeetidel leidub elu või kas seal elab inimesesarnaseid mõistlikke olevusi. Kui Maa inimesel olekski tehniliselt võimalik ehitada kosmosesond, millega seda asja saaks järele uurida, jääks inimese ja võib-olla koguni inimkonna eluiga liialt lühikeseks, et selle kauge päikese süsteemis ära käia ja sealt elu ning teabega tagasi jõuda.

Küsimus ja vastamiskatse, kas ja kunas neeger õigupoolest haigestus, ei ole küll niivõrd lahtine kui küsimus teise päikesesüsteemi võimalike orgaaniliste sisecolekute kohta, kuid lahtise küsimuse sarnane on ta siiski. Lisaks kätkeb ta endas kaht vastandliku komponenti — epistemoloogilist ja aksioloogilist. Epistemoloogiliseks nimetan võimaliku vastuse selle osa, mis on vastatud niimoodi, et vastus ei saa olla midagi muud kui kas tõene või ekslik. Aksioloogiliseks nimetan vastuse selle osa, mis iseenesest ei ole ei tõene ega väär. Selle vastusosa toetus kui ka väärus on sõltuvuses vastaja hoiakust, sellest, mida tema väärtuslikuks ja mida väärtusetuks peab. Mis on kooskõlas väärtuslikuks peetavaga, seda käsitatakse kui tõest ja mis seda ei ole, seda kui väära.

Jämedates joontes käsitletuna on *haigus* meie igapäevases kõnepruugis umbes samalaadne mõiste kui *mõrv* või *rahvuskangelane*. *Suremine, surmamine, tapmine* ja *mõrv* ei ole väärtus-

teadvuses üksüheselt kokkulangevad mõisted. *Surmamine* timuka poolt kohtuotsuse järgi või *tapmine* lihuniku poolt igapäevatööna ei kanna sedasama aksioloogilist tähenduskoormust mis *mõrv*. Enamasti siiski kannab *surma* tähendusvälja kuuluv mõiste negatiivset aksioloogilist koormust. (*Rahvuskangelane* kannab peaaegu alati positiivset väärtushoiakut.) *Haigus* kuulub rohkem surma-laadsete väärtusmõistete kui kangelase-laadsete hulka.

Suhte suremisse (tapmisse, mõrvasse) reguleerib õigusnormistik (juriidilised seadused) ja suhtumise kangelasse moraalinormistik (kirjutamata seadused). Kumbki normistik ei ole üldkehtiv ega paratamatu, mõlemad erinevad selles suhtes loodusseadustest väga oluliselt.

Enamasti arvatakse, et kui haige-olemine toimub loodusseaduse järgi, küllap siis on ka mõiste *haigus* samavõrd üksüheses vastavuses loodusnähtusega *haigus* kui loodusnähtus *inimene* mõistega *inimene*. See arvamus on ekslik. Esiteks ollakse haige nii loodusseaduste kui ka väärtusseaduste ja moraaliseaduste järgi. Teiseks ei ole nähtus *inimene* ja mõiste *inimene* iseenesest sugugi mitte üksüheses vastavuses. Niisamuti ei ole üksüheses vastavuses ka mõisted *on haige*, *haigus algas* ja *haigus lõppes* nähtustega, mida nende mõistetega arvatakse tähistatavat. Sest peale loodusseaduste, mille järgi ühed inimesed teisi haigete kilda arvavad, teevad nad seda ka õigusnormide ja isegi moraalinormide järgi. Arsti suhte haigusse reguleerivad nad ühtviisi, haige suhte tema enda haigusse teistviisi, hoolekandeameti suhte kellegi haigusse kolmandat viisi ja töötaja suhte töövõtja haigusse neljandat viisi. Isegi kui igaüks neist arvab, et *haigus* on loodusnähtus, ei piisa sellest, et *haigusest* kindlasti loodusnähtus saaks.

Käesolevaga pole tahetud haigust täienisti loodusnähtuste hulgast välja arvata ja teda subjektiivse mõttekonstruktsiooniga asendada. On tahetud öelda, et haiguses celkõige loodusnähtust vaadeldes ei ole võimalik haiguse mõistmisega kuigivõrd edasi jõuda, olgu siis tegemist haigusega üldse või mõne konkreetse tõvega. Vaatlusviis, mille markeerisime kui popperliku, tähendab, et tuleks hoiduda uuringut ennetavalt fundeerimast, mis on haigus kui selline ja mis on tervis kui selline, ja alustada võimalike lahendusmudelitega.

III

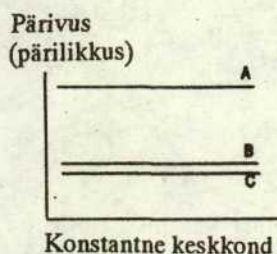
Seda vahemängu arvestades naaskem kahe indiviidi eritlemise probleemi juurde. Erinegu nemad pärilikult soodumuselt diabeeti haigestuda. Kui kliinikuprofessor peab loengut diabeedist, siis räägib ta kindlasti insuliinist ja kõhunäärme Langerhansi saarekestest talitlusest. Miks aga käsitletav *anomaalia* eksisteerib ja millistel tingimustel? See tähendab, mis on üldse anomaalia mõiste tähendus? Millest lähtuvalt otsustatakse, kas glükoosi kontsentratsiooni suurenemine ringlevas veres sõltuvalt sellest, mida süüakse, on haigus, mis huvitab patoloogiat, või anomaalia, mis huvitab füüsilise antropoloogia eriteadlast, või ehk koguni normaalne nähtus? Mis põhimõttel ja kuhu seada terve ning haige raja? Mis põhimõttest lähtudes on kehtestatud normatiiv?

Milline on mainitud nähtuse jaotumus meie populatsioonis, meist erinevais populatsioonides, erinevais kliimavöötmeis ning erinevate toitumistavade ja olmetavade puhul — sellest ei hakkaks professor eksamil põhjalikumalt pärima ja ka loengul ta räägiks sellest vähe. Sest mõned andmed võimaldaksid siis kanda suhkurdiabeedi haiguse kategooriast anomaalia kategooriasse nagu pigmendivaba nahalaigu või koguni füsioloogilise individuaalsuse piiresse nagu rasvkoe paksuse või juuste tiheduse. Intellektuaalselt ebamugav oleks nõuda normi ravimist! Ka avastatakse siis somaatiliste ehk kehaliste haigustegi puhul sama probleem, mis psühhiaatrias on juba esile kerkinud seoses ebameeldivate või riiklikult tülikate isikute "haigeaks kirjutamisega".

Aafrika külaühiskonna eluviisi harrastamise puhul ei avalduks diabeet vaadeldavast indiviidist kummalgi. Aafrikast Londoni toidule sattunud, haigestuks üks, teine aga mitte. Eesti NSV aegsetele toitumistavadele üle minnes jääksid aga haigeaks mõlemad. Kui püüaksime arutada neid kahte diabeedijuhtu või vastavalt kahte "haiget" indiviidi Aafrikas ja Tallinnas, siis võiksime sõnastada kokkuvõtte, et suhkurdiabeet tuleb dieedist ja on keskkonnatekkene haigus. Kui vaatleksime neid juhte ainult Aafrikas, siis ei saaks me midagi olulist järeldada. Sest isegi kui tehniliselt täiuslik uuring teeks kindlaks Langerhansi saarekestest erineva produktsioonivõime neil isikul, ei oleks ju kumbki neist esialgu kindlasti mitte haige. Kui vaatleksime neid Londonis, siis teeksime kind-

laks suhkurdiabeedi kui pärilikkusega seotud haiguse, mis erineb isikuti silmanähtavalt. Kui me vaatleksime neid kahte inimest nii Aafrika toidul kui ka Londoni toidul, siis tohiksime kindlasti järeldada, et diabeet on toitumistavast olenev keskkonnatekkene haigus ja kahe indiviidi erinevus on pärilik fenomen.

Kui me hindame sellise "haiguse" erinevaid juhtusid erinevais keskkonnas, siis me ei saa ega tohi teha kuigi kaalukat järeldust keskkonna ja pärilikkuse võrreldavast panusest sellesse, mida peame "terviseks" ja sellesse, mis kannab nime "haigus". Olgu siinkohal esitatud kolm graafikut, mis lihtsustavalt teoreetiseerivad, kuidas etioloogiliselt (s.t päritoluliselt) tõlgitseda pärilikkuse ja keskkonna rolli.

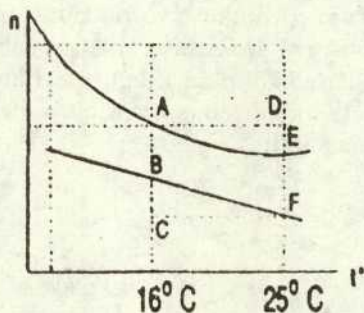
Joonis 1.
Kolm puhasliini. Erinevused (A, B), (A, C) ja (B, C) on tingitud ainult pärilikest teguritest.

Joonis 2.
A ja B on väga erinevad, aga reageerivad keskkonnamuutustele ühtmoodi. B ja C on väga sarnased, aga reageerivad keskkonnale üpris erinevalt.

Esimene graafik näitab, et kaks isendite rühma, populatsiooni või puhasliini võivad olla omavahel vägagi sarnased, seejuures tugevasti erinevates kolmandast. Ent samas võivad muutumatute keskkonnatingimuste puhul väga sarnased rühmad või liinid reageerida keskkonnatingimuste muutumisele äärmiselt erinevalt — nii rühmana kui ka indiviidhaaval.

Mõnel juhul aga võivad püsivalt ühesugustes keskkonnatingimustes üksteisest väga erinevad rühmad või liinid reageerida keskkonna muutumisele üsna ühtemoodi. Seda illustreerib teine graafik.

Joonis 3.

Kolmas graafik illustreerib ühte ammust vaatlust, mille on teostanud ja kirjeldanud L. Hogben 1935. aastal (Hogben 1945). Vaadelnud kahte *Drosophila melanogaster*'i liini, leidis Hogben, et selle pisikärbse silma fasettide (liitsilmatahkude) arv oleneb larvi inkubeerimise temperatuurist. Silma fasettide arv on erinev ühe ja sama puhasliini kärbseil, kui larvid on inkubeeritud erineval temperatuuril (16° C ja 25° C). Nende arv erineb ka erinevail puhasliinidel, mis on inkubeeritud ühel ja samal temperatuuril. Samuti eri liinidel, mis on inkubeeritud erinevates temperatuuritingimustes. Olgu siin tsiteeritud Hogbeni kokkuvõte: "Me oleme kindlal alusel, kui me kõneleme kahe erineva rühma erinevusest, kui see on kindlaks tehtud ühes ja samas keskkonnas, ent samuti ka rääkides erinevusest keskkonna tõttu, kui identsed liinid on mõõdetud erinevates keskkondlikes arengutingimustes" (Hogben 1945).

Arutades aga pärilikkuse ja keskkonna suhtelist panust erinevate indiviidide mõõtmisesse või vastavalt haigusse, vaadel-

des neid erinevates keskkondades või projitseerides nad mõttelises eksperimendis erinevaise keskkondadesse, eksime suuresti. Kaks puhasliini võivad olla stabiilses keskkonnas ülimalt sarnased, ent keskkonna muutustele reageerida äärmiselt erinevalt ja selle erinevuse ning selle ühetaolisuse saab kindlaks teha ainult katse teel.

Mida need skeemid võimaldavad järeldada keskkonna ja pärilikkuse vahekorra kohta haiguse tekkes, on see, et püüd fikseerida kvantitatiivselt täpne vahekord ühe ülehõlmava teoreetilise skeemi abil annab tulemuseks pigemini kvalitatiivse vahekorra ning sellegi ainult üldjoontes. Katse tabada ühel teorial põhinevale hinnangule toetudes ja kvantitatiivsest mõõtmisest mööda hiilides otsekohe ja ilma pikemata kvalitatiivne seos (rühmade vahel) annab tulemuse, mis on täpsuse poolest otsekui väikese piletiarvuga loterii: vahetevahel võib ka märki tabada, ent tühiloos on hulga tõenäolisem tulemus ja ka märki läinud ennustus ei kannata teadusliku täpsuse seisukohast kriitikat.

Enamik üldhaigusi ehk tavalisi haigusi on seoses just nimelt pärilikkusega ja neid representeerib teine graafik. Seetõttu tasub olla äärmiselt ettevaatlik nende tõlgendamisel keskkonna ja pärilikkuse suhte aspektist — eriti siis, kui konkreetset uurimust pole tehtud ja sellest hoolimata keskkonna ning pärilikkuse vahekorda mõõdetavate parameetrite tähistamiseks mõeldud terminite abil kirjeldada katsutakse (McKeown 1986).

IV

Ludwig Wittgensteini filosoofiast inspireeritud juurdeminek haiguse mõistele ja haiguse—tervise vahekorra probleemile on kui lakkamatu murdlainetus vastu nende mõistmise keelelisi karisid. Leidub uuemaid mõtlejaid, kes on sama meetodiga hulga kaugemale läinud. Ent Wittgenstein on suuremal määral klassik ja klassikule tuginedes on tugipunkt teadagi tugevam.

Wittgensteinlikku mõttemalli kasutades ja olles defineerinud, et “kollatõbi on tõbi, mispuhul nahk on omandanud kollaka varjundi”, pean ma kohe küsimist jätkama, sest et ma seepeale kaugeltki veel ei tea, mis tõbi on kollatõbi. Kolla-

tõbi võib olla *A*-viirusest tingitud hepatiit ehk maksapõletik või *B*-viirushepatiit. Uuemal ajal on hepatiidiviiruse liike (tüvesid) rohkemgi. Kollatõbi võib olla kolelitiias ehk sapikivitõbi ja kolangioliitiias ehk sapijuhakivitõbi; ta võib olla mitut etioloogiat tsirroos või maksakartsinoom või sapijuha kartsinoom (vähkkasvaja). Tegemist võib olla ka pronkstõve ehk Addisoni tõvega, mida nii oskuslikult varjas John Kennedy, kelle pronksnahka üldiselt päevituseks peeti.

Mõistena on kollatõbi neist üksiktõbedest üldisem. Ta on seda nõndasamuti, kui lind on üldisem jaanalinnust, suitsupääsukesest ja koolibrüst või kaslane tiigrist, lõvist ja kodukassist. Ka nähtusena on kollatõbi üldisem hepatiidist ja sapijuha sulgusest. Üleneva mõistemääratluse käigus peaks hepatiit ja tsirroos kantama kollatõve klassi, nagu tiiger kantakse kaslaste klassi või pelikan linnuks arvatakse. Tõbede arstliku määratlemise mall aga erineb loogilisest mõistepiiritlusmallist. See ei ole nii mitte ainult kollatõbede puhul. Ka kasvaja ehk tuumori liigitamine vähiks, lipoomiks, müoomiks või sarkoomiks toimub enam-vähem samas suunas kui kollatõve määratlus. Ent kollatõve puhul on see mall enimal määral väljendunud. Missugused juured sel mallil paralingvistilise käitumise valda jäävad, ei riski esialgu oletada.

Kui peaks esitatama teist suunda määratlus, et "see viirushepatiit on kollatõbi, mis...", siis see sobiks tunduvalt vähem kokku arstliku professionaalse mõtlemise malliga, ei lisaks vähimatki täiendavat teavet arstide omavahelisse kommunikatsiooni ega oleks vastuvõetav arsti ja patsiendi kahekõnes. Seda määratlust vaadeldaks kui skolastilist. Võib-olla ainult parameditsiinilise sanitaarharidustöö keelepruugis leitaks talle talutav rakendus. Arstide omavahelises kutsetöises suhtlemises oleks aga määratlus "*A*-viirushepatiit on kollatõbi, mille tekitab *A*-viirus" tühi või eksitav ja ka patsient on igapäevaelust kaasa saanud ettekujutuse ning keelekasutuse, mille raames kollatõbi enam defineerimist ei vaja. Määratluse suund: "Teie kollatõbi on viirushepatiit, mille olete saanud vereülekande tagajärjel kui nakkuse", näitab arstliku keelepruuki kui konkreetset, kasuistilist ja üldistustest hoiduvat.

Ostensiivselt (ehk "näpuga näitavalt") osutub defineeritavaks just kollatõbi — seda osutatakse, nimetatakse ja see tuntakse hil-

jem ära. See olukord pole kummaline ühelegi arstile ega haigele. Ent kui mööblikaupmees peaks lausuma, et "see mööbel on tool ja seda te just vajate", siis imestaksime mõnevõrra. Loogikaprotseduuri järgi on "õige" määratlus vastupidine ja enamasti nii ka toimitakse. Meditsiini kõne- ja mõttemall erineb tavapärasest ja ma ei suuda praegu vastata, kas see erinevus on keele, mõtlemise või praktika funktsioon või nende mikstuur.

Kollatõbisuse defineerimisel toimub midagi sellist, mida Wittgenstein nägemise mõiste juures tähele on pannud. Inimene nägevat erinevais aspektes. Sõna "näha" sisaldavat tähendusi "näha, et on" ja "näha, mis on" või "kuidas on". Näha mingit asja ja näha seda mingil viisil — need kaks on erinevad. Näiteks võib üliõpilane olla harjunud kohtama koduteel päevast päeva väheldast mehikest, kellele ta kaldub vaatama ülalt alla nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Asjaolud aga muutuvad ja ükskord ilmub seesama mees üliõpilase ette assistentide parvest ümbritsetud professorina, kellest võib sõltuda inimeste elu ja hea käekäik. Sellest hetkest näeb üliõpilane teda uudse pilguga — hulga kogukama, võimukama, targema ja tähtsamana. Uudse pilguga just nimelt nähakse, mitte ei mõtelda ega kaalutleta ning sel teel ei järeldata, et see mees on targem ja kogukam kui enne arvatud.

Mõtlemine nõuab mõttetööd ja pingutust, nähakse kohe ja ilma pingutamata. Kollatõbe samuti ei mõtelda, vaid nähakse — kiiresti ja pingutamata, sest see nähtus on igapäevakeeles defineeritud ega vaja temaga pörkumise juhul uut defineerimist. Nii vähemalt arvatakse. Kui eriarst diagnoosib nakkusliku maksapõletiku patsiendil, kes veel ei ole kollane, siis see ei sega arsti mõtlemast kategooria *kollatõbi* abil, kuna patsient enne kollaseks muutumist kollatõve diagnoosi vastu tõrksust võib ilmutada. Võib väita, et haigusklassi *kollatõbi* kantakse kollane inimene ja mitte mõni imaginaarne "tõbi". Kuid antud juhtumil on tõbi inimesest sedavõrd lahutamatu, et ta lahkneb isikust alles mõistelise analüüsi käigus.

Võib ka väita, et meditsiinilises mõtlemises kindlasti on olemas oma põhitasand Eleanor Roschi antud mõttes (Rosch 1977). *Kollatõbi* on siin oma üldisuse poolest *linnule* või *mööblile* vastav mõiste. Mitte *tõbi* ei vasta neile. Kuid realselt käitutakse nii, nagu vastaks *kollatõbi kana* või *varblase* mõistele ja *sapikivitõbi*

linnu mõistele: "selle inimese kollatõbi on sapikivitõbi, kusjuures üks kivi on topistanud ühissapijuha". See lause on äraspidi definitsioon, mida nii meditsiinilises kui ka tavamõtlemises peetakse sellest hoolimata õigeks.

Kui ollakse sellest nn põhitasandist väljunud, hakkab tavaline loogikareeglistik ja -mõistestik taas veatult talitlema malli järgi, mida on kerge omaks võtta näiteks *kuusepuu* defineerimisel. "Kuusk on okaspuu, millel on lühikesed rohelised okkad." "Okaspuu on puu, millel on okkad." "Puu on taim, millel on mitmeaastane tüvi ja ..." Samal moel: "Nahavähk on vähk, mis kasvab naha pinnal." "Vähk on kasvaja, mis kasvab pinnal." "Kasvaja on haigus, mis ..." "Haigus on elu, mis ..." Võiksime muidugi lausuda, et haigus on haige elu, anomaalne elu või ebanormaalne elu. Ent see ei lisaks vähimatki teavet määratlusele "haigus on elu". Haigus on elu olemise viis ja elu saab olla laias laastus kas normaalne või anomaalne. Norm on statistiline — kuni pole defineeritud teisiti. See aga tähendab, et ka anomaalia on statistiline (kuni pole defineeritud teisiti). Teisiti defineerimine aga tähendab, et mõõdetav parameeter asendatakse väärtustavaga.

Väärtusmõisted *haigus* ja *patoloogiline* on n-ö haruteede mõisted, mis peale oma diferentseeriva rolli täitmist taas üheks ühiseks vooluks sulavad. Tavaliselt kuuluvad need mõisted ühte ühisesse keelemängu, ent võivad sinna ka mitte kuuluda. Sisu, millega nad sisustatakse, on moodustatud teatava hinnangu baasil. Kui aga keegi teisiti arvab, siis enamasti seepärast, et ta ei kuulu nende ühisesse keelemängu. Kas pole see inimene veel vastavat keelemängu tähele pannud või on ta leidnud endale muusuguse hinnangualuse.

Tervis on väärtusmõiste nagu *armsam* ja *haigus* nagu *vaenlane*. *Armsamale* võime otsida loodusteadusliku täpsusega fikseeritavaid vasteid ja mõningaid võime ka leida: hormonaalse talitluse elavnemine armsama nägemisel või meenutamisel, seemnejuhade pais jne. Ent see kõik ei muuda sellise mõiste staatust väärtusmõistena kuigi oluliselt.

Väärtusmõiste on mõiste, mis sunnib temaga seonduvaid mõisteid omavahel konkureerima eelisseisundi saavutamiseks. Kui vaid tuntakse väärtussüsteemi, siis märgatakse kergesti, et tõese- maiks hinnatakse tavaliselt neid mõisteid, mis on keskse väärtus-

mõistega tihedamini seoses ja temaga suuremal määral kooskõlas. Vastuolu, mis väärtuste konkureerimisel ilmneb, on pigem näiline.

Analüüsides näidet "Mari on ilus eesti neiu. Mari meeldib mulle väga. Mari on väga ilusasti päevitunud. Mulle ei meeldi, et Mari on tugevasti päevitunud", selgub esiteks lausete omavaheline vastuolulisus ja teiseks vastuolu tegelik puudumine. "Mari on ilusasti ja tugevasti päevitunud" kuulub ühte väärtussüsteemi ja "mulle on vastumeelt, et Mari on ilusasti ja tugevasti päevitunud" kuuluvad erinevatesse väärtussüsteemidesse. Olgugi hinnangu esemeks mõlemal juhul Mari ilus ja tugev päevitus, on esimesel juhtumil hinnatavaks vahekorraks lausuja ja Mari meeldivuse suhe, teisel juhul aga lausuja suhe Mari meeldivuse tervislikkuse. Esimesel juhul on päevituse tervislikkus väärtuste hierarhias sekundaarne, teisel juhul aga primaarne. Autoriteetne allikas asetab tugeva päevituse, eriti valge rassi inimeste puhul, tõestumise riskitegurite loetelus esikümnesse ja koguni alkoholi kahjustavast toimest ettepoole. Arvestatakse ultraviolettkiirguse toimest lähtuvat sidekoe metaplaasiat (elastne sidekude muutub ultravioletse kiirguse toimel kollageenseks ehk liimjaks ja kaotab varasema elastsuse) nii kosmeetilise kahjustajana kui ka mõningate vähiliidkide tekitaja või nende tekke virgutajana. Ka südame ja veresoonekonna ning vere haiguste sagenemine tuleb tugeva pruunistumise korral sagedamini arvesse. Niisiis reedab kaunis päevitus ühtlasi antikosmeetilist ja kantserofiilset ehk vähilembest käitumismalli ja hinnanguline lause "mulle ei meeldi see, mis mulle meeldib", on täiel määral omal kohal. Kumbagi nähakse — nähakse kohe ja pingutuseta: nähakse seda, et Mari on meeldivalt ilus ja nähakse seda, et ta on kahjustavalt kaunis. Teooria, mida hindaja valdab, määrab ilma pikema pingutuseta ära, mida hindaja näeb. Ettevalmistatud vaataja puhul ei loo nähtav nähtus teooriat, vaid teooria kujundab ja liigitab nähtava nähtuse.

Summaarium. Haigus ja tervis on väärtusmõisted. Tõved ehk konkreetsed haigused on samuti väärtusmõisted. Vähe on ainult sellise mõiste füüsilise designaadi tundmisest. Hinnangu alus teadmiseks võtta ja osata seda teooriana sõnastada on täpselt niisama oluline kui loodusteadusliku täpsusega fikseeritavatele nähtustele diagnostiliste terminite abil "õige" nimi leida.

Kirjandus

- Hollis, Martin 1987. *Invitation to Philosophy*. Basil: Blackwell
- Hogben, L. 1945. *Nature and Nurture*. Georg Allen and Unwin Ltd.
- McKeown, Thomas 1986. *The Role of Medicine*. Basil: Blackwell
- Parve, Valdar 1992. Haiguse mõiste esimene mall. — *Haiguse teooria*. (Schola biotheoretica, XVIII.) Tartu, lk 8–12
- Parve, Valdar 1993. Antifundamentalismist. — *Tartu Ülikooli Toimetised*. (Ilmumas.)
- Popper, Karl Raimund, John Carew Eccles 1977. *The Self and It's Brain*. New York: J. Springer International
- Rosch, Eleanor 1977. Human categorization. — *Studies in Cross-Cultural Psychology*, vol. 1, no. 1, pp.1–49

VALDAR PARVE (sünd. 1948) on lõpetanud 1974. aastal Tartu ülikooli arstiteaduskonna. Praegu Tartu ülikooli praktilise filosoofia õpetaja. *Akadeemiale* tõlkinud Gottfried Wilhelm Leibnizi "Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal" (nr 6, 1990, lk 1207–1217).

MEESTE SEKSUAALPROBLEEMID

Jüri Teras

Viimaste aastate jooksul on palju muutunud meie arusaamades impotentsuse patogeneesi ja ravi kohta. Paraku on küllalt raske otsustada impotentsuse esinemissageduse üle. Arvatakse, et 5–10% meestest kannatab impotentsuse all, vanusega see protsent kasvab.¹ Impotentsuse põhjustatud piinu ja ahastust ei tohi alahinnata, kuid tihti kannatavad patsiendid vaikides ja seda nii piinlikkustunde tõttu kui ka teadmatusest ravi võimaluste suhtes. Need faktorid on hakanud viimasel ajal taanduma tänu ühiskonna suuremale avatusele ja seksuaalprobleemide kohta avaldatavale informatsioonile.

Kõigepealt vaatleme normaalset mehe seksuaalfüsioloogiat, mille võib jagada viieks eri tasemeks: libiido, erektsioon, ejakulatsioon, orgasm ja detumescents.

Esimest faasi — seksuaaliha ehk libiidot reguleerib peale psüühika ka androgeensete hormoonide (meessuguhormoonide) tase. Nii näiteks võib kastratsioon põhjustada libiido langust, mis taastub meessuguhormooni testosterooni raviga.

Erektsiooni kontrollib parasümpaatiline närvisüsteem, peenise kõvastumine on vaskulaarne, s.t veresoontega seotud fenomen. Veri jõuab peenisesse kahe sisemise kubemearteri harude kaudu. Erektiivne kude koosneb kolmest korgaskehast, millest kaks asetsevad kõrvuti peenise dorsaalküljel ja üks ümbritseb ureetrit ehk kusitiit. Need koed koosnevad arterite ja veenide vahelistest käsna-sarnastest vaskulaarsiinuste süsteemidest. Normaalne erektsioon

¹Artiklis esitatud andmed pärinevad kirjanduse loetelus toodud teostest.

saab toimuda vaid meessuguhormooni testosterooni piisava taseme juures. Testosterooni tase vereseerumis sõltub omakorda teisest hormoonidest. Folliikuleid stimuleeriv hormoon suurendab spermatooside produktsiooni, luteiniseeriv hormoon (vanemas kirjanduses — luteotroopne hormoon) tõstab testosterooni produktsiooni.

Ejakulatsiooni ehk seemnepurset kontrollib sümpaatiline närvisüsteem ja ta sisaldab kahte protsessi — sperma väljavoolu ja tõelist ejakulatsiooni. Esimene tekib seemnejuha, eesnäärme ja seemnepõie kontraktsioonist, mis põhjustabki sperma voolu uretrasse. Tõeline ejakulatsioon tekib vaagnapõhja lihaste rütmilisest kokkutõmbumisest.

Orgasm on kortikosensoorne fenomen — vaagnapõhja lihaste *musculus bulbocavernosus* ja *musculus ishiocavernosus* rütmilist kontraktsiooni tajutakse mõnutundena. See on täiesti psüühiline aisting.

Detumescents ehk tühjenemine pärast orgasmi tekib arteriaalse juurdevoolu langusest ja venoosse äravoolu suurenemisest siinustest.

Seksuaalprobleemidega meeshaigetest moodustavad umbes poole erektsioonivõimetusega ehk erektilise impotentsusega patsiendid. Teise poole probleemidest, millega sagedamini pööratakse arsti poole, moodustavad ejakulatsioonihäired, eriti liiga varajane seemnepurse.

Tihti väidetakse, et erektiline impotentsus on kas orgaaniline või psühhogeenne. Diagnostiliste meetodite paranemisega on saanud selgeks, et selline käsitlus on liiga lihtsustatud, enamasti on tegemist mõlema faktori koosmõjuga.

Kuivõrd terminil *impotentsus* on palju tähendusi, on alati vaja kõigepealt selgitada, mida patsient selle all mõtleb. Siin mõistame impotentsust kui püsivat võimetust saavutada või säilitada piisavat erektsiooni tuppe tungimiseks ja toimetulekuks seksuaalvahekorraga.

Arusaamatusi põhjustavad kõige sagedamini situatsioonid, mis käsitlevad vähenenud libiidot ja ejakulatsioonihäireid. Mõnikord võib patsient kaevata "impotentsust", sest on märganud vananemisega pidevalt vähenevat *coitus*'te sagedust. Seksuaalne

funktsioon on täiesti normaalne, kui suguühe leiab aset, ning sagedusel pole mingit patoloogiat näitavat tähtsust. On loomulik, et vanuse kasvades libiido taandareneb. Libiido kadumist iseloomustab peaaegu täielik seksuaalhuvid kadumine. Seda võib patsient ise täheldada, kuid sagedamini pöörduakse arsti poole just partneri nõudel. Selline hälve on kõige sagedamini psühholoogilise tagapõhjaga, aga võib olla põhjustatud ka androgeenide ehk meesuguhormoonide puudulikkusest.

Enneaegne ejakulatsioon koos erektsiooni kadumisega on näide psühholoogilisest häirest. Impotentsus võib tekkida psühholoogilise vastusena ka sellistele seksuaalnähtustele nagu vaginism ehk tupekramp või iha puudus partneril. On huvitav märkida, et umbes 30% puhul seksuaalprobleemidega patsientidest on probleemid just partneril.

1960. ja 1970. aastatel vaadeldi seksuaalhäireid eeskätt kui psühholoogilisi probleeme ja vastavalt sellele oli ka ravi eri patoloogiate puhul sarnane. Praeguseks on selge, et umbes pooltel impotentsuse juhtudest on eelkõige tegemist orgaanilise algpõhjusega.

Järgnevalt loetlegem sagedasemaid impotentsust põhjustavaid orgaanilisi tegureid.

★ Farmakoloogilised põhjused. Suur hulk laialt kasutatavaid ravimeid võivad kõrvalnähtudena kutsuda esile impotentsust. Kõige sagedamini peetakse sellisteks preparaatideks anti-hüpertensiivseid ehk vererõhku alandavaid ravimeid, eriti propranololja metüüldopat. Ka mitmed hormoonpreparaadid ja diureetilised (kuseleajavad) vahendid võivad kahjustada erektilset funktsiooni. Paraku pole enamiku ravimite seksuaalhäireid põhjustav mehhanism veel selge, sest normaalne seksuaalfunktsioon koosneb erinevatest komplitseeritud lülidest ning seetõttu on peaaegu võimatu üheselt seostada mingit kindlat ravimit häiretega seksuaalsfääris, enne kui pole täpsemalt uuritud endokrinoloogia, neuroloogia ja vaskulaarkomponentide mõju seksuaalfunktsioonile.

★ Veresoonkonna patoloogia. Kui on kahtlus, et impotentsus on tingitud veresoonkonna patoloogiast, tuleks tähelepanu pöörata võimalikule perifeerse vaskulaarse haiguse esinemisele, millele

võiks viidata näiteks *claudicatio* ehk lonkamine, pulsside puudumine jäsemetel, külmad jäsemed, jalgade atroofia jne. Lisaks ei tohiks jätta kahe silma vahele ka süsteemse hüpertensiooni esinemist, kehvust ja raskusastet. Veel on tähtis suhkrutõbi ja selle komplikatsioonid nagu nefropaatia, neuropaatia ja retinopaatia.

★ Neuroloogilised patoloogiad. Oletatavasti on umbes 10% impotentsusjuhtudest põhjustatud neuroloogilistest haigustest. Seetõttu võivad mitmed neuroloogilised sümptomid nagu soole või põie düsfunktsioon, langenud genitaaltundlikkus jne viidata seksuaalhäire etioloogiaele.

★ Endokriinne-hormonaalne patoloogia. Jättes kõrvale tõsised genitaalanoomaaliad ja rasked hormoonpuudulikkused (mis on siiski suhteliselt harvad), on näiteks suhkruhaigus ehk *diabetes mellitus* sage erektsioonivõimetuse põhjus. Nii on alla kolmekümne aasta vanustest meessuhkruhaigetest 15% impotendid. See arv suureneb vanusega — kuuekümnendaastastest diabeedihaigetest on 50% impotendid.

Pole selge ka, kas narkootikumide ja alkoholi põhjustatud impotentsus on tingitud testosterooni taseme langusest või patsiendi kehvast üldseisundist. Kuid alkohol ja seksuaalfunktsioon on otseselt seotud, seksuaalfunktsioon sõltub tarbitud joogi hulgast. Krooniline kuritarvitamine põhjustab füsioloogilisi muutusi, mis kajastuvad ka seksuaalvõimetes. Väike tarbitud alkoholi hulk võib mõnel juhul seksuaalfunktsiooni isegi parandada, kuid äge alkoholiintoksikatsioon kahjustab erektiivset võimet tänu sedatiivsele ja vasodilateerivale toimele. Et alkoholi lõõgastava mõju ja intoksikatsiooni vahele jääb vaid väike samm, kirjeldavad patsiendid tihti alkoholi tarbimise järel tõusnud seksuaalaktiivsust, kuid vähenenud võimeid. 1971. aastal USAs tehtud uuringute põhjal leiti, et alkoholism on kõige sagedasem mittefunktsionaalne impotentsuse ja steriilsuse põhjus.

Kuigi meditsiinikirjanduses täpsemad andmed puuduvad, arvatakse, et psühhostimulantidest kõige sagedamini kasutatavad amfetamiin ja kokaiin ei põhjusta mitte ainult erektiivseid häireid, vaid ka libiido tõusu, orgasmi saabumine pidurdub ja intensiivsus suureneb.

Heroiini, metadooni ja teiste narkootiliste ainete kasutamine võib põhjustada potentsi tugevat langust oletatavasti sedatiivse-depressiivse toime tõttu. Narkomaania sotsiaalset lõhestumist põhjustavat ning sedakaudu seksuaalfunktsiooni häirivat toimet on raske objektiivselt hinnata.

Suitsetamise ja impotentsuse vahelisi seoseid pole kuigi põhjalikult uuritud, kuid arvatakse, et veresooni ahendava toime tõttu võib nikotiin vähendada erektsioonivõimet.

Loomulikult on impotentsuse tekkes olulised ka psühholoogilised ja emotsionaalsed tegurid. Selle tasandi konfliktid võivad alata juba imikueas esimestest ema-lapse kontaktidest ning paljugi lapsepõlves kogetut võib hiljem omandada sümbolse tähenduse indiviidi enda seksuaalogramuste kaudu.

Ameerika psühholoog Harlow tegi mõned katsed selgitamaks ema ja lapse suhet. Ta lahutas pisikesed ahvipärdikud kohe pärast sündi emadest ja kasvatas neid pidevas kontaktis traadist nukudega, millele olid kinnitatud toitepudelid. Füüsiliselt arenesid neist normaalsed loomad, kuid kui nad viidi kokku normaalsetes tingimustes kasvanud ahvidega, ei näidanud nad erinevalt nendest üles mingit huvi vastassugupoole vastu. Samuti ei paistnud nad olevat võimelised mingiks seksuaalseks vastuseks, kui neile läheneti. (Abraham 1980.)

Niisiis, ebaadekvaatne kontakt ema ja lapse vahel, s.t puudutuste, soojuse, tunnete jne puudumine võib viia täiskasvanu psühhoemotsionaalsete seksuaalsete häireteni. Kui võtta arvesse psühhoanalüütikute uurimusi, võib seda seostada ka Oidipuse kompleksiga: täiskasvanut jälitavad mälestused lapsepõlvest, mees näeb partneris oma ema ja seetõttu leiab ennast ikka veel seksuaalkeeldude kütkest.

Patsiendi psühholoogiline identifitseerimine impotentsuse ravi puhul on küllalt raske ülesanne psühhoogeense impotentsuseni viivate komponentide mitmekesisuse tõttu. Üldtunnustatud on väide, et psühhoogeense erektilise puudulikkuse põhjuseks on tihti ärevus ja ängistus. See võib tuleneda patsiendi individuaalsest eripärasest (endassetõmbunud, kinnine inimene; liigne enesekriitilisus; võimetus lõõgastuda) või ühiskonnas valitsevatest tabudest ja müütidest. Tähtsad on ka partnerite vastastikused suhted:

tavatasandi perekonnaprobleemid võivad võimenduda seksuaalsete konfliktideni. Ka pikaajane voodikontaktidest eemalolek võib viia erektsiooniprobleemideni, mõnikord nimetatakse seda ka *lesesündroomiks*.

Tihti täheldatakse ka seksuaalprobleemide valikulisust — erektsiooni kadu kindla partneriga, kusjuures teiste partneritega probleeme ei teki. Selline olukord võib olla seotud ka partnerite nn vähese seksuaalrepertuaariga, kus stampide ja eelarvamuste kүүsis vaevlemine võib avaldada tugevat negatiivset mõju seksuaalvõimetele.

Impotentsuse etioloogiliseks diagnoosimiseks on pakutud mitmeid meetodeid ja kriteeriume alates mitteinvasiivsetest peenise temperatuuri ja vererõhu mõõtmisest kuni vaskulaarse genesiga impotentsuse puhul kasutatava invasiivse peenise arteriograafiani. Öösine peenise suurenemine (*nocturnal penis tumescence*) aitab kergesti eristada psühhogeenset impotentsust orgaanilisest. Orgaanilise impotentsuse puhul on erektsioon une ajal vastavuses päevase nõrga esinemisega, psühhogeensetel impotentidel on enamasti normaalne öine erektsioon. Uuringud on näidanud, et öösine suguti suurenemine on väga stabiilne ja tähtis une fenomen, mis tervetel meestel esineb harilikult vanuses 3–79 aastat. Maksimum saavutatakse murdeas. Vanuses 13–15 aastat kestab poistel öö jooksul erektsioon keskmiselt üle 3 tunni. Keskeas meeste erektsioon une ajal vältab u 1–1,5 tundi. Noorematel meestel on erektsioon enamasti öö jooksul 5–6 eraldi episoodina, vanematel meestel 2–3 episoodina.

Öösist erektsiooni saab kõige täpsemalt uurida unelaboratooriumides monitoorse kontrolli all, kuid ka kodused lihtsad vahendid võimaldavad saada mõningast diagnostilist informatsiooni: enne magamaheitmist asetatakse ringjalt ümber peenise spetsiaalne mitmest kohast perforatsiooniga paber, mis niisutatakse, et ta oleks tihedalt peenise ümber. Kui hommikuks on paber perforatsioonijoonelt katki, on öösel toimunud erektsioon.

Impotentsuse ravi võib patsiendi individuaalsust arvestades olla kirurgiline, hormonaalne või psühholoogiline. Tähtis on õpetada patsienti ületama psühholoogilist barjääri, mis tihti süvendab ka orgaanilist impotentsust. Seksuaalteraapia ei tohi olla suunatud ainult haigele — seksuaalne rahuldatus ja düsfunktsioon

häirib mõlemat partnerit ning vaid osapoolte ühine arusaam ravi efektiivsusest võib aidata probleeme lahendada. Psühhoteraapia põhiülesannete hulka võib arvata ka infovaeguse ja müütide kõrvaldamise, partnerite seksuaalrepertuaari ja vastastikuse suhtlemise parandamise ning erektsiooni takistava ängistuse ja ärevuse ravimise.

Et küllalt tihti on sekundaarse impotentsuse põhjuseks liiga kiire ejakulatoorne refleks ehk enneaegne seemnepurse, on sellele probleemile raviprotsessis pööratud ka suuremat tähelepanu. Varem lähtuti seisukohast, et erootilise ja puudutusliku stimulatsiooni vähendamine pikendab erektsiooni. Igasugune sihilik vaimne pingutus erektsiooni ajal ning anesteetiliste salvide ja kondoomide kasutamine võivad küll lühikest aega ejakulatsiooni tagasi hoida, kuid samas probleemi üldiselt hoopiski süvendada. Tänapäeval peetakse kõige efektiivsemaks ravivõtteks 1956. aastal J. Semans'i pakutut, mis soovitab meestel hoopis rohkem kontseentreeruda sugutist lähtuvatele aistingutele. Selleks peaks alguses manuaalselt peenist stimuleerides õppima kannatama kasvavat erutust, jättes vahetult enne ejakulatsiooni saabumist stimuleerimise järele. Nii viisi pidevalt harjutades suudab mees saavutada parema kontrolli oma seemnepurske üle.

Impotentsuse farmakoloogiliseks raviks soovitatakse tihti selliste preparaatide nagu papaveriin ja prostaglandiin E_1 peenisesiseid süste, mis tagavad paariks tunniks erektsiooni.

Teistest farmakoloogilistest ravivõtetest võiks nimetada suu kaudu manustatavat preparaati johinbiini. Uuritakse ka nitroglütseriinipasta toimet erektsioonile. Samuti võib kasutada apomorfiini subkutaanselt, kuid selle toime on lühiajaline ja kõrvalnähtudeks on iiveldus.

Üldiselt peab impotentsuse ravi olema vastavuses etioloogilispatogeneetilise tekkemehhanismiga. Orgaanilise impotentsuse ravi esmanõue on kõrvaldada orgaaniline häire, kuid sellele peab lisanduma ka psühhoteraapia.

Peenise konstriktiooni vahendeid kasutatakse efektiivselt nende puhul, kel erektsioon küll tekib, kuid ei püsi. Peenis asetatakse klaasilindrisse, kus tekitatakse negatiivne rõhk. Korgas-

Meeste seksuaalprobleemid

keha täitub verrega ja sugutile asetatakse tugev kummipael, mis surub vere tagasivoolu kinni.

Kirurgiline ravi on näidustatud veresoonte patoloogia, epi- või hüpospaadia jms korral.

Kasutatakse ka peenise proteeside implanteerimist, mis tagavad patsiendile rahuldava vahekorra ja orgasmi. Proteese on mitmesuguseid, jäikadest venivate ja puhutatavateni.

Kuid siiski võib vaid õigeaegne ilma häbenemata arsti poole pöördumine tagada efektiivse ravi ja päästa nii mõnegi perekonna tuleviku ning õnne.

Kirjandus

- A b r a h a m , Johantan 1980. *Male Sexual Problems: A Psychosomatic View*. Basle: Ciba—Geigy Ltd., Documenta Medical and Pharmaceutical Information
- K a n d o , Thomas M. 1978. *Sexual Behavior and Family Life in Transition*. New York: Elsevier—North Holland
- K a p l a n , Helen Singer 1987. *Sexual Aversion, Sexual Phobias and Panic Disorder*. New York: Brunner—Mazel
- K r a n e , Robert J., Mike B. S i r o k y , Irwin G o l d s t e i n (Eds.) 1983. *Male Sexual Dysfunction*. Boston—Toronto: Little, Brown & co.

JÜRI TERAS (sünd. 1968) on lõpetanud 1992. aastal Tartu Ülikooli arstiteaduskonna.

ETTEVAATUST, STATISTIKA!

Ain Isotamm

Kõik me teame käibetõdesid, et kes teisele auku kaevab, kukub ise sinna sisse, et on olemas hädavale, jultunud vale ja statistika, või et kui luiged lähevad, on lumi taga. Nood kõik on suure hulga vaatlusandmete kogemuslikud üldistused ehk statistilised seaduspärasused; viimaseid võime sõnastada nii, et tavaliselt lähevad asjad nii, nagu varem enamikul kordadel läinud on. Selles artiklis püüame kaitsta statistikat kui meetodit ja osutada ohtudele, mis varitsevad meetodi mõtlematul või oskamatul kasutamisel.

Statistika mõistel on vähemalt kolm erinevat tähendust: selle all mõeldakse kas kõikvõimalike vaatlusandmete kogumeid tabelite kujul, riiklikke struktuure selliste vaatlusandmete kogumiseks (statistikaametit) või massiliste vaatluste korraldamise ja tulemuste töötlemise meetodikat. Just selles viimases tähenduses on statistika iseseisev metodoloogiline teadus, mida rakendatakse väga paljudes valdkondades — näiteks sotsioloogias, majandusteaduses, demograafias, tehnikas jne: allpool käsitleme statistikat ainult selles kontekstis ja enamasti silmas pidades statistika rakendusi majandusteaduses.

Statistika on üpris vana teadus, mille arsenalil moodustavad paljud erinevad uurimismetodid, millest omakorda paljud tuginevad statistikast välja kasvanud matemaatilisele statistikale. "Omadest" meetoditest mainigem näiteks vaatlusteooriat, rühmitamist, bilansimeetodit, indeksiteooriat, tegurisüsteeme, resultaatnähtuse absoluutse juurdekasvu jaotamist, efektiivsusmaatriksit, aegridade analüüsi mitteparameetrilisi meetodeid, astak- e järjekorranumbrite korrelatsiooni jne. Kõiki neid — kui vaatlusteooriat käsitleda ilma väljavõttelise vaatluseta — iseloomustab seik, et uuritavale kogumile ei esitata mingisuguseid eeltingimusi ei kogumiliikmete juhuslikkuse ega jaotumuse kohta. Matemaatiliselt statistikalt "laenatud" meetodid seevastu eeldavad üldjuhul,

et uurimiskogum on "juhuslik" (kogumiliikmed on üksteisest sõltumatud), kogum on väga suur ning tema liikmete jaotumusseadus on teada (enamikul juhtudest eeldatakse normaaljaotumust). Need meetodid on eranditult parameetrilised, s.o järelduste paikapidavus on väljendatav täpselt arvatava tõenäosusega juhul, kui meetodi kasutamise eeldused on täidetud. Näiteks dispersioon-, korrelatsioon-, regressioon- ja faktoranalüüs ning väljavõteline vaatlus eeldavad juhusliku kogumi normaaljaotumust.

Püüdkem järgnevalt vastata küsimusele: kuidas tuleks valida vahendeid majandusülesannete lahendamiseks? Sel juhul, kui ülesande püstitus ei nõua parameetriliste (matemaatilise statistika) meetodite kasutamist, on sobiva meetodi valimine suhteliselt lihtne; näiteks majandusanalüüsi ülesannete jaoks on enamikul juhtudest välja kujunenud ühemõttelised lahendusvariandid — analüüsi eesmärk on täpselt fikseeritud, kasutatavate meetodite tunnetuslikud piirid on teada ning resultaate tõlgendamine on samuti ühemõtteline. Näiteks sobib hästi toodangu füüsilise mahu, hinna ja struktuuri nihete dünaamika uurimine indeksite abil. Sootuks keerulisem on lugu matemaatilise statistika meetodite kasutamisega majandusuuringuis, kuivõrd siin võivad raskused alata juba uurimiseesmärgi püstitamisest.

Lihtsaim seda tüüpi ülesannete klass on prognooseerimisülesanded — nende puhul on eesmärk (saada vastuvõetava tõenäosusega teadmisi tulevikust) üheselt fikseeritud. Usaldusväärse prognoosi saamiseks tuleb vaid silmas pidada järgmisi seiku:

— empiirilise aegrea andmed peavad olema piisavalt usaldusväärsed;

— aegrida peab olema piisavalt pikk;

— aegrida iseloomustab tõepoolest üht ja sama nähtust (näiteks ei saa teha usaldusväärset prognoosi talude arvu kohta, võttes aluseks 1900. aastaga algava aegrea — too dünaamika kujunes erinevate seaduspärasuste alusel kuni I maailmasõjani, Eesti ajal, okupatsioonialjal ja tänapäeval);

— uuritava nähtuse arengu seaduspärasus on üldjoontes teada (näiteks talude arvu kasv on tõenäoliselt iseloomustatav asümptootilise kasvukõveraga — algul on kasv aeglane, siis üha kiirenev ja lõpuks, lähenedes piirväärtusele, üha aeglustub — nagu see

kehtib ka rohttaimede ja imetajate juures; mõistagi tuleb sellega arvestada pikema ajalise prognoosi puhul, see aga eeldab pikemat vaatlusandmete rida. Lühiajaliseks prognoosiks sobib arvatavasti lineaarne või isegi eksponentfunktsioon): nii piiritleme katsetatavate funktsioonide hulga.

Sotsioloogias on üheks põhiliseks uurimisvahendiks anketeerimine: väljavõtteline vaatlus, mille eesmärk on saada uusi andmeid üldkogumi kohta. Üldkogumit käsitletakse tavaliselt kui "musta kasti", mille kohta pole hüpoteesegi. Uurijat huvitavad eeskätt nähtustevahelised seosed, näiteks seos hariduse ja teatrihuvi või laste arvu ja palgataseme vahel: kas see on olemas; kui tugev ja mis suunaline. Et nii hangitakse uusi teadmisi, siis võime seda toimingut nimetada statistika heuristiliseks rakendamiseks.

Sama lähenemisviisi võib kahtlemata kasutada ka majanduse uurimiseks. Mõõngem siiski, et majandus ei ole üldjuhul "must kast": teoreetiliselt on teda juba üpris kaua uuritud ning millegi täiesti uue avastamise tõenäosus on seega üsna väike. Majandusnähtusi uuritakse teatavasti tavaliselt näitajate vahendusel; näitajatevaheliste seoste uurimine uurimise enda pärast tundub majanduses kahtlasena. Nii pole ei korrelatsioonikordajad, regressioonivõrrandid ega faktorkaalud iseenesest mingid uurimistulemused; neil on ainult siis tunnetuslik väärtus, kui nende abil valitakse tegureid mingisse konkreetseesse mudelisse, mida omakorda kasutatakse reaalsete majandusprotsesside prognoosimiseks või majanduseksperimentide läbimängimiseks (mis juhtub siis, kui parameetreid muuta?).

Matemaatilise statistika aparatuur on asendamatu hüpoteeside kontrollimisel. Sel juhul on välistatud vahendi (statistiliste meetodite) kasutamise muutumine eesmärgiks, eesmärk ja vahendid on kenasti lahus. Mäletame näiteks, kuidas "fosforiidisõja" ajal väideti, et fosforiidijahul pole mingit kasulikku toimet — see väide sobib suurepäraselt nullhüpoteesiks: statistika abil ei saa kunagi ühtegi hüpoteesi tõestada, me saame ainult täpselt väljendatava tõenäosusega kontrollida, kas hüpoteesist tuleb loobuda või ei, ning kontrollitav nullhüpotees väidab alati, et meid huvitav(ad) tegur(id) ei mõjuta resultaatinähtust. Fosforiidijahu toime kontrollimiseks tuleks lihtsalt võtta hulk samaväärseid katselappe, külvata neile kõigile võrdne kogus näiteks rukkiseemneid,

pooli lappe väetada ning pärast saagi kogumist ja kaalumist igalt katselapilt eraldi kasutada dispersioonanalüüsi.

Niisiis, matemaatilise statistika meetodite kasutamiseks peame täpselt teadma, mida me tahame saada, millised võtted meid sihile viivad ja kuidas tõlgendada resultate. Ent selgi juhul pole valejäreldused välistatud. Asi on nimelt selles, et vastav matemaatiline aparatuur iseenesest on rakendatav mis tahes andmete puhul, ent tulemused on usaldusväärsed ainult siis, kui algandmed rahuldavad kõiki mainitud meetodite poolt esitatavaid nõudeid. Nimetagem mõningaid seiku, mis viivad paratamatult vigadeni:

— väljavõttelise vaatluse puhul peab väljavõtukogum olema representatiivne, s.o vaatluskogumi põhjal tehtud järeldused peavad olema üldistatavad üldkogumile. Näiteks telefoniküsitluste tulemused võivad iseloomustada ainult telefoniomanike, mitte aga kogu elanikkonna seisukohti — kui silmas pidada, keda eelistati 50 aasta jooksul telefonide soetamisel;

— üldjuhul eeldavad statistikas kasutatavad matemaatilise statistika meetodid uuritava kogumi liikmete normaaljaotumust, see aga avaldub omakorda vaid piisavalt suure kogumi puhul. Kui jaotumus erineb oluliselt normaalsest, siis pole ei aritmeetilisel keskmisel, standardhälbel ega dispersioonil eeldatavat tunnetuslikku sisu ning kõigi noid statistikume kasutavate meetoditega saadud resultaadid pole enam sisuliselt kasutuskõlblikud;

— uurimiskogum peab olema uuritava(te) tunnus(te) aspektist homogeenne: ta ei tohi koosneda sisuliselt erinevatest kogumitest. Hea näide sisaldub F. Millsi monograafias: USAs uuriti palju aastaid tagasi seost linna suuruse ning elektrienergia tarbimise taseme vahel ning leiti, et see on peaaegu funktsionaalne — mida suurem linn, seda kõrgem on tarbimise tase. Tegelikult polnud kogum homogeenne, vaid koosnes kahest erinevast: New York ning kõik ülejäänud linnad. Viimases kogumis polnud uuritavate tunnuste vahel mingit usaldusväärset seost, korrelatsiooniväljal moodustasid nad hajusa kera sparve koordinaattelgede alguspunkti lähedal, New Yorgi linn aga paiknes sellest parvest kaugel, ülal ja paremal. Sellist situatsiooni nimetatakse stratifikatsiooniks ning "kihistunud" kogumi andmete baasil leitud korrelatsioon on üks klassikalisi väärkorrelatsiooni allikaid;

— kahe tunnuse korrelatsiooni uurimiseks tuleb olla veendunud, et et nad pole mõjutatud ühisest kolmandast tegurist. Näiteks aegridade korrelatsiooni uurimiseks tuleb aegridadest elimineerida nii evolutoorsed tendentsid kui ka (võimalik) autokorrelatsioon ning korreleerida võib vaid (kummagi aegrea suhtes) sõltumatuid ja juhuslikke hälbeid evolutoorsest ja autokorrelatiivsest tendentsist. Selle nõude eiramine viis 1930. aastatel hämmingusse Londoni raadioaparaatide arvu ja skisofreeniajuhtumite dünaamika vahelise seose uurijad: seos oli lineaarne ja väga tugev ning lah-tiseks jäi vaid, kas raadioid ostavad eeskätt skisofreenikud või on tegemist raadiokuulamise kõrvalmõjuga vaimsele tervisele (see näide on pärit Yuli ja Kendalli monograafiast).

— “kolmanda teguri” võivad tekitada uurijad ise: näiteks oletagem, et tahetakse uurida tunnuste A ja B vahelist seost, ent kasutada on suhtarvud A/C ning B/C . Sel juhul toimib tunnus C “kolmanda tegurina” ning seost iseloomustavad karakteristikud kehtivad ainult suhtarvude, ent mitte A ja B kohta.

Sotsiaalteadustes on meil matemaatilise statistika meetodeid kasutatud eeskätt akadeemilises uurimistöös — alates üliõpilaste kursuse- ja diplomitöödest ning lõpetades väitekirjadega. Paraku pole sugugi haruldane, et nii mõneski neist on meetodite valikul ja kasutamisel eksitud:

— esiteks, mõnes töös on meetodite kasutamine olnud eesmärgiks omaette umbes sellise skeemi kohaselt: teemaks on mingite nähtuste vaheliste seoste uurimine, uurimisobjekti tutvustatakse ilma hüpoteeside püstitamise ja eesmärkide fikseerimiseta, meetodeid tutvustatakse ilma sisulise põhjenduseta (miks just need meetodid, mida need anda võivad) ja tulemusteks peetakse välja-arvutatud statistikume — regressioonivõrrandeid, faktorkaalusid, korrelatsioonikordajaid vms;

— teiseks eksimuste allikaks on kasutatavate meetodite võimaluste pealiskaudne tundmine, näiteks faktor- või korrelatsioonanalüüsi kasutamine seal, kus piisaks dispersioonanalüüsist, s.o Uno Mereste sõnastatud printsüübi eiramine: kasutada alati nii lihtsaid meetodeid, kui piisab ülesande lahendamiseks.

Tundub, et statistilise kultuuri (kui nii sobib nimetada vastavate meetodite tunnetamise taset) allakäigu peamiseks põhjuseks

on olnud progress arvutustehnika vallas. Kui uurija pidi kõik arvutustööd (aga need on vägagi mahukad) tegema ise ja käsitsi, siis mõtles ta enne asja kallale asumist väga hoolikalt läbi, mida ta tegelikult tahab ning millised on eesmärkide saavutamiseks piisavad vahendid; rehkendamise käigus mõteldes aga süvenes meetodi enese olemuse tunnetamine. Kui meetod oligi enne arvutusi uurijale "must kast", siis töö käigus lakkas ta seda olemast. Arvutiajastul on pilt oluliselt teisenenud. Võiks väita, et tegemist on ühelt poolt tarkvara (arvutiprogrammide) enda, teiselt poolt aga tarkvara kasutajate probleemidega.

Tarkvara võime jagada laias laastus kaheks: diskreetse informatsiooni (sotsioloogiliste ankeetide) töötlemiseks ning majandusandmete töötlemiseks mõeldud matemaatilise statistika programmid (korrelatsioon- ja regressioonanalüüs, prognoosimine jmt). Ankeetide töötlemise tarkvaraga on meil asjad algusest peale korras — vastavad süsteemid loodi meil juba varakult ja professionaalselt (Tartu Ülikoolis ning Tallinna Tehnikaülikoolis (tolleaegses TPIs) Eesti Raadiole). Sootuks erinev oli pilt majandusrakenduste osas — tarkvara loodi üsnagi erineva tasemega autorite poolt ning tavaliselt puudusid programmides võimalused nii jaotumuse kontrolliks kui ka tulemuste usaldusväärsuse hindamiseks. Praeguseks on olukord oluliselt paranenud seoses personaalarvuteile mõeldud pakettide, nt *StatGraph*'i kättesaadavaks muutumisega; see sisaldab kõik vajaliku, ent jätab vajaliku kontrolli tegemise kasutaja enda südametunnistuse asjaks.

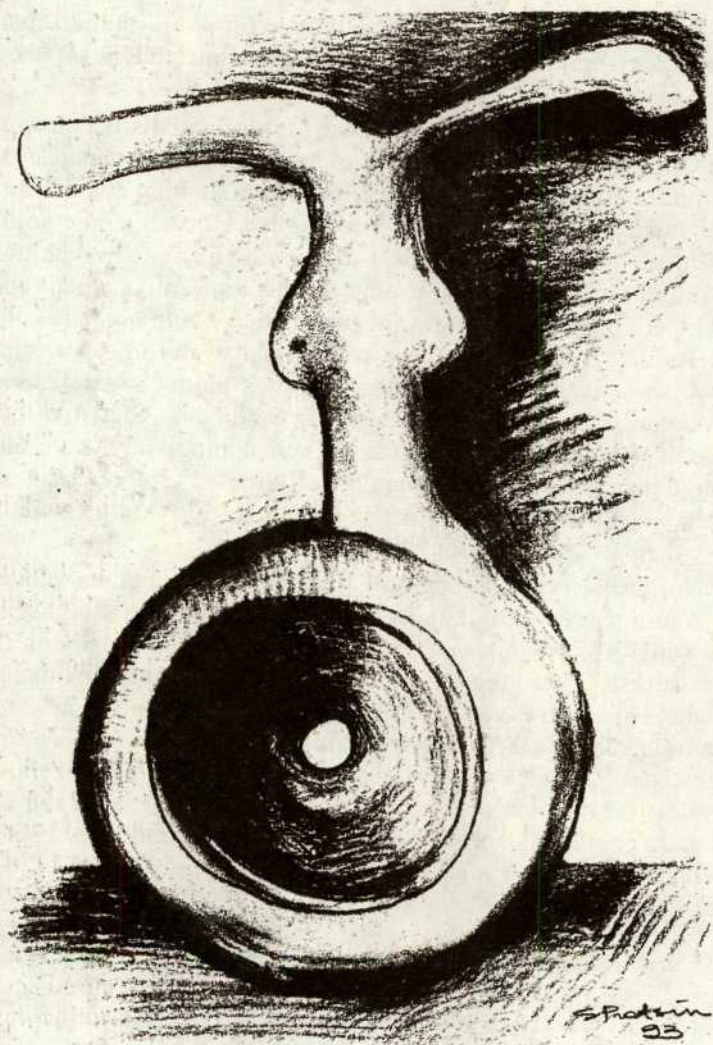
Kasutajate jaoks muutus situatsioon sootuks mugavaks. Kui võrd andmete töötlemine on jäänud arvuti hooleks, pole enam elulist vajadust meetodite põhjalikuks tundmaõppimiseks ning igaks juhuks võib välja arvutada kõik, mida programm võimaldab. Näiteks soovis 1970. a paiku üks sotsioloog, et talle arvutataks 1000-tunnuselise ankeedi (ka ankeete oli umbes sama palju) korrelatsioonimaatriks — kõigi tunnuste korrelatsioonid kõigi tunnustega — kokku pool miljonit arvu (lähteandmete mahuks oli 1 miljon arvu). Statistika ülesanne on sootuks teine: teisendada suur algandmete hulk väikeseks, hoomatavaks andmekogumiks, mille alusel on võimalik teha järeldusi, mis iseenesest sisalduvad juba algandmetes, ent pole nende suure hulga tõttu hoomatavad. Pool miljonit korrelatsioonikordajat on sama hoomamatu kui tu-

hat ankeeti. Arvutustööde hõlbustumine on põhjustanud seiga, et uurija ei pruugi enam tunda kasutatavaid meetodeid — need võivadki jääda talle “mustaks kastiks”.

Naaskem kokkuvõtteks arvamuse juurde, et statistika on suurim vale. Asi algab sellest, et informatsioon tähendab tänapäeval võimu: totalitaarne riik salastab kõik võimaliku ning avaldab endale soodsaid (vale-) andmeid vormis, mis välistab nende kontrollimise võimaluse. Näiteks N. Liidu ametlik statistika hoidus absoluutarvude avaldamisest ning püüdis dünaamikasuhtarvude publitseerimisega — sedagi vähem oluliste ja ohutute asjade kohta. Kahtlemata oli see vale ja pealegi halb vale ning see puudutab statistikat selle sõna kahes esimeses mõttes — statistikat kui organisatsiooni ja statistikat kui arvandmeid. Statistika kui uurimismeetodite kogumik ei ole iseenesest mingil juhul vale, ent paraku pole need meetodid sugugi “lollikindlad”, kuivõrd nad on rakendatavad mis tahes andmetele ning annavad vastutustundetul või oskamatul kasutamisel valesid resultate.

Normaalses riigis kogub statistikaamet andmeid enam-vähem kõigi inimtegevuse valdkondade kohta ning publitseerib regulaarselt statistikakogumikke, tagades objektiivse informatsiooni nii riigiasutustele kui kõigile huvilistele. Mõistagi puudub vajadus andmeid ilustada. Nende varjamine või salastamine võib kõne alla tulla vaid mõnes delikaatses valdkonnas, nt sõjaväe või luure tegevuses. Nii et loodetavasti pole meilgi enam põhjust pida statistikaametit desinformaatoriks ega ta produktsiooni kahtlaseks. Ja et statistikameetodid annavad asjatundlikul kasutamisel korrektsid tulemusi, siis võimegi siia punkti panna.

AIN ISOTAMM (sünd. 1942), lõpetas 1965. a TRÜ majandusteaduskonna. Majandusteaduste kandidaat 1972. a Vilniuses. Tartu Ülikooli majandusinformaatika lektoraadi juhataja.

Sirje Protsin. ***

EESTI VABARIIGI VÄLISMINISTEERIUMI ESIMENE TÖÖAASTA

Eero Medijainen

ESINDUSED SKANDINAAVIA RIIKIDES

O. Strandman oli teel Rootsi kohtunud O. Kallasega ja temaga kokku leppinud, et Stockholmi nimetatakse uus saadik, 8. jaanuaril 1919. a tehtigi ajutise valitsuse otsus viia Karl Menning üle Stockholmi saadikuks, kui ta on nõus Kopenhaagenist lahkuma ja ka välisminister J. Poska sellega nõustub. K. Menningi tulek Stockholmi lükkus aga aastaks edasi. 28. jaanuaril 1919. a teatas konsuliks saanud Arnold Posti Tallinna, et J. Goldarbeiter andis enne ärasõitu oma *chargé d'affaires*'i kohused temale üle. Asjuri nimetus pidi kehtima kuni K. Menningi saabumiseni. A. Posti ja J. Goldarbeiter eksisid seejuures diplomaatilise õiguse ühe põhitõe vastu — oma volitusi ei saa kellelegi edasi volitada. Üllatav on aga see, et ka Rootsi olevat A. Posti uusi volitusi maksvaks tunnistanud. Sisuliselt tähendas see vähemalt *de facto* tunnustamist, kui mitte enam. Tundub, et kirjaliku *de facto* tunnustuse andmist Eestile Rootsi poolt 1919. a sügisel on mõnevõrra üle tähtsustatud (Jaanson 1992: 40–41). Umbes samal ajal tulid *de facto*'d ka näiteks Soome ja Poola käest ning see näitas hoopis Eesti diplomaatia tõsist ebaedu, sest paluti ju täit — *de jure* tunnustust.

Eesti lehed nimetasid A. Postit nooreks mehiks, kes vaevalt 24 aastat vana (*Päevaleht*, 5. III 1919). Tegelikult sai ta aprillis

Algus eelmises numbris.

juba 27-aastaseks ja oli Rootsi oludega väga hästi kursis ning seega üsna sobiv esindaja. Uus välisministri kohustetäitja K. Päts siiski ei tunnistanud A. Posti asjuriivolitusi. Ta lasi viimasele teatada, et mingeid eridelegatsiooni volitusi pole ta saanud ning võib tegutseda vaid konsulina. Õigusteadlane K. Päts kinnitas, et diplomaatilise esindaja volitusi võib saada vaid välisminister J. Poska käest. Viimane oli aga O. Strandmani tegevuse pärast pahane ja seepärast muutus A. Posti üritus lootusetuks.

14. veebruaril 1919. a palub A. Posti Tallinnast uusi volitusi, talle olevat nüüd ka Rootsi välisministeeriumis mõista antud, et Goldarbeiteri jäetud paber pole eriti "täiuslik". Huvitav on viidata *Postimehe* väitele veel 6. märtsist 1919. a, et A. Posti sai oma asjuriivolitused valitsuse käest. Vastupidist kinnitas konsulile taas 3. aprillil välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja H. Hellat, kes teatas, et Poska on Stockholmi jaoks esialgu ainult konsuli nimetanud ja seal konsulist ka piisab.

Koos A. Postiga asus konsulaadis sekretärina ametisse temast kaks aastat noorem Richard Esperg, kes oli jõudnud juba töötada Saksa välisministeeriumis Venemaa-asjade referendina ning Saksa—Vene Ühingus (*Deutsch-Russischer Verein*) ja ajakirja *Osteuropa* toimetuses. 1918. a võeti ta esialgu Eesti eridelegatsiooni teenistusse, hiljem töötas kuni surmani (1923) Tallinna börsi sekretärina. 1919. a alguses palub A. Posti mitmel korral veel lisatööjõudu — "ühte neiut, kes peale eesti keele veel ühes keeles stenografeerib". Märtsis saadetaksegi Stockholmi seni peaministri kantsleis töötanud Mary Larm. Võimalik, et lisatööjõudu oli vaja ka seepärast, et A. Posti juhtis konsuliameti kõrval veel kaubandusega tegelevat aktsiaseltsi "Estonia". Kui A. Posti konsuliametist juunis-juulis 1919. a kõrvale tõrjutakse, jääb ka M. Larm tema teenistusse "Estonias". Firma peab vastu kuni 1921. aastani ja läheb siis pankrotti.

Usalduse kaotab A. Posti juba pisut varem. 15. aprillil 1919. a kirjutab A. Piip talle välisministri ülesandel: "Eesti valitsuse ajutisele diplomaadilisele esitajale Rootsis, Eduard Virgole, on kohuseks tehtud tema Stockholmis viibimise ajal teiste ülesannete kõrval ka Teie, kui konsuli senist tegevust lähemalt tundma õppides, Teile tarbekorral kõiksugu juhatusi ning näpunäiteid anda konsulaadi paremaks sisseseadmiseks ning suurema tööviljakuse

saavutamiseks." J. Poska oli seega kahe nädala jooksul ümber mõelnud ja otsustanud saadiku Stockholmi siiski saata. Võimalik, et põhjuseks olid Rootsi vabatahtlikega seotud probleemid, millest ei tahetud A. Postit informeerida (Jaanson 1987: 58).

E. Virgo missioon Stockholmi jäi talle väikeseks vaheseikluseks kahe Itaalia reisi vahel. Mida ta seal täpsemalt tegi, on esialgu ebaselge. E. Virgo 73-aastane ema kurtis samal ajal Rakveres, et Eduard toetas teda varem majanduslikult, aga nüüd ei teadvat ta pojast juba umbes aasta midagi ning ta pole poja käest midagi saanud. E. Virgo emale ja õele tuli riigi poolt toetust määrata.

E. Virgo oli sel ajal Stockholmis, et A. Postit tema ametis juhatada. Tal oli kaasas välissaatkonna kiri, milles A. Postit kohustati kõiges E. Virgole alluma. Tegelikult nad vist eriti tihti ei kohtunud. 2. augustil 1919. a kinnitas A. Posti oma kirjas välisminister J. Poskale — "meil on tänapäevani teadmata, mis hra Virgo siin saadikuna tegi". Konsuli allkirja kinnitasid ka M. Larm ja R. Esperg. Kindlasti oli E. Virgo koos Harald Vellneriga seotud sõjaministeeriumi ülesannete täitmisega, aga ta otsis ka uut konsulit. Selleks uueks konsuliks pürgis firma *Svensk Import* peadirektor Otto Wallén, kes lubas Eestile muretseda Rootsist laenu ning nõudis vastutasuks monopoolset seisundit Eesti—Rootsi kaubavahetuses — eriti heeringa jt kaladega äritsemises. A. Posti hoiatas välisministeeriumi asetäitjat J. Tõnissoni ning J. Poskat, et uue konsuli nimetamise taga "mingisugused mustad plaanid seisavad". O. Wallén sai oma Tallinna ärisõprade Artur Hüüsi ja Eduard Kuusiku kaudu A. Posti kirjadest teada ja lubas korraldada viimase väljasaatmise Rootsist. O. Walléni huvi Eesti vastu sai alguse juba aprillis-mais 1919. a, aga E. Virgo osa tema konsuliks tegemisel on ebaselge. Ta saatis Tallinna tema kohta üpris vastukäivaid teateid. Vahetult enne Stockholmist lahkumist kinnitas ta 17. juunil 1919. a, et "senised teated Walléni kohta on rahuldavad". 3 päeva hiljem ja juba Kopenhaagenist saadetud telegrammis leiab E. Virgo, et Walléni tuntakse Rootsist vähe, ta olevat liiga noor ja mitte nn esimese järgu jõud. Selleks ajaks olid aga Wallénile konsulivolitused juba üle antud, vastava allkirja kirjutas J. Tõnisson 19. juunil. Otsustavaks sai Walléni lubadus konsulaati tasuta ülal pidada, kuigi A. Posti hoiatas, et Wallén teeb need väljaminekud "teisel teel" mitmekordselt tasa. Seega

oli Stockholmis mõnda aega korraga ametis koguni kaks Eesti konsulit. Väike võimuvõitlus kestis juuli lõpuni. A. Posti kutsuti Tallinna asja üle aru andma. Vastav nõupidamine toimus J. Tõnissoni juures 28. juulil, sinna kutsuti ka E. Kuusik ja A. Hüüs. A. Posti jäi nende vastu ükski ja suutis ka J. Tõnissoniga tülli minna. Konsuli sõnul astus too "välisministrile mittekohaselt üles" ja lubas A. Posti "toorelt välja visata".

6. augustil 1919 loobus A. Posti lõplikult ning saatis kogu konsulaati puudutava dokumentatsiooni Kopenhaagenisse K. Menningile. O. Walléni juurde pandi 8. septembril ametisse viitsekonsul Eduard Klaas. Tegelikult jäigi konsulaadi töö juhtimine uue mehe kanda, sest O. Wallén asjasse ei sekkunud. Pealegi lõpetas O. Walléni firma peatselt pankrotiga, juba novembris 1919. a selgus, et *Svensk Import* on maksuvõimetu ja Eesti pidi hakka- ma otsima teid O. Wallénist vabanemiseks. E. Klaasile saadeti sekretärina abiks neiu Gerd Neggo.

Ilmselt just konsulaadiga seotud raskusi silmas pidades otsustas Vabariigi Valitsus 29. augustil 1919. a veel kord, et Stockholmi tuleb kõigi Skandinaavia riikide jaoks Eesti saadik määrata. Selleni ei jõutud aga veel nüüdki. Mitmest kandidaadist — Eduard Vilde, Mihkel Martna, K. Menning, A. Hanko, O. Strandman jt — arvati eesõigus kuuluvat K. Menningile. Vastav otsus võeti vastu 3. veebruaril 1920. a. E. Klaas küll hoiatas, et Menning on siin tundmatu ja Rootsi välisministri abi tundis hoopis huvi, miks E. Virgot siia ei nimetata, kuigi seda kord kavatseti (ERA, f 957, n 3, s 4, l 74).

Küsimus, kas Stockholmi nimetada saadik või piisab konsulist, jäi Eesti välisministeeriumi vaevama veel mitmeks aastaks. Erilist vajadust saadiku järele polnud, aga kõigil oli teada F. Kulli hoiatus 1919. a 4. jaanuarist: "Rootslased peavad end õigusega kõige tähtsamaks rahvuseks Skandinaavias ja loodavad, et cestlased siia oma esitaja saadaks, ehk Skandinaavia esitaja vähemalt ise Stockholmis elaks. Vastasel korral pörkame alati halva tahtmise vastu." (ERA, f 1599, n 1, s 6, l 1.)

Kopenhaageni "esitajaks" jäi juba esimese välisdelegatsiooni päevilt Karl Menning. Samal kohal püsis ta ka kogu 1919. a jooksul. Mingit ametlikku volitust, püsisvat palka ega eelarvet tal polnud. Tema arved võeti välisministeeriumis üles kui esindus-

kulud ja formaalselt allus ta 1919. a välissaatkonnale. Omapärane oli K. Menningi sekretärina töötanud mees — Harald Triikmann. Ta oli A. Postiga ühevanune, 1918. a lõpul sattus välisdelegatsiooni sekretäriks. H. Triikmanni kohta on antud üpris huvitavaid iseloomustusi. K. Menning ise leidis, et ta on abitu, eluvõõras, õnnetu ja kaldub pessimismi. Hingeliselt olevat ta aga pehme ja aus. E. Laaman pidas teda kõhetuks ja haiglaseks meheks, kelle vaated on ebamääraselt pahempoolsed. 1922. a Kopenhaageni konsulaati saabunud Jakob Tillo arvates oli H. Triikmannile iseloomulik peaaegu täielik tahtejõu, organiseerimisvõime ja initsiatiivi puudumine. Ta oli alandlik, tagasihoidlik ja sõnakuulelik. "Peaasjalikult on ta naeste küüsis — mõnikord mitme. Ta on vist heasüdamlik ja suur unistaja." Kõik need iseloomustused olid aga seotud Eesti luure kahtlustustega, et see mees oli 1919.–1920. a seotud kommunistidega ning organiseeris nende liikumist Venemaalt Euroopasse. Tema süüd ei õnnestunud siiski tõestada ja mees jätkas esialgu K. Menningi ning hiljem konsul Edmund Kinkmanni sekretärina. 1922. a töötas H. Triikmann Riia, 1923. a Helsingi saatkonnas ja siis taas Kopenhaagenis kuni 1926. a. Hiljem jäeti Kopenhaageni alles vaid konsulaat.

1919. a esimesel poolel tegutses Skandinaavias veel üks Eesti ametlik esindaja. 28. jaanuaril 1919. a eraldati Eduard Vildele esialgseteks reisikuludeks 10 000 Soome marka ja ta saadeti Ajakirjanduse Büroo (märtsis "Estur") poolt Eesti esindajana Rootsi, Taani, Saksamaale ja Ungarisse. Tema reis ei alanud aga eriti sujuvalt. Juba Tallinnast Kopenhaageni jõudmiseks kulus poolteist nädalat. Põhjuseks oli tema arvates Taani ja Rootsi tolli- ja piirivalve ametnike kartus, et "näljamaade elanikud Skandinaavia lihapottide kallale kipuvad" ja ka enamlust sinna sisse toovad. E. Vilde esimesi reisimuljeid avaldasid kõik Eesti tähtsamad lehed. Tema informatsioonibüroo *Bureau Official de la Presse Esthonienne* jäigi Kopenhaageni, 2. septembril 1919. a otsustati ta nimetada juba diplomaatiliseks esindajaks Saksa valitsuse juurde Berliini. Vastavad volitused saadeti E. Vildele oktoobris 1919. a.

SAKSAMAA

Välisdelegatsioonis pidi Mihkel Martna tegutsemispiirkonnaks saama eeskätt Saksamaa, aga ka Austria, Ungari, Tšehhoslovakkia, Šveits ning Madalmaad. 1919. a alustas ta Šveitsis ja Sotsialistliku Internatsionaali konverentsil. Bernis tal oma bürood avada ei õnnestunud. Eesti ja ka Läti huvisid jäi esindama Leedu Ajakirjanduse Büroo esindaja Vladimir Ellansky. Eesti Berliini esindus hakkas kujunema 1919. a mais. Põhimureks oli Eestist pärit vangide ülesleidmine, nende eest hoolitsemine ning koju toimetamine. Lühikest aega tegutses samal eesmärgil Saksamaal ka "Vigala noorparun Edgar Üxküll". Kellelt too vastavad volitused sai, jäi ebaselgeks, kuid ta pidi tegutsema K. Menningi juhtimise all (Martna 1930: 327–350). M. Martna loobus tema teenetest. M. Martna abiliseks ja tegelikuks Eesti esindajaks Berliinis 1919. a sai Friedrich Karlson. See 42-aastane mees oli varem olnud raamatukaupluse omanik Valgas ja tegutsenud juba üle 10 aasta Berliinis ühe eksportfirma omanikuna. M. Martna iseloomustas F. Karlsoni kui head ärim meest, kes on Saksamaa olude ja inimestega tuttav. Pealegi sobis tema korter Eesti esinduse sisseseadmiseks. M. Martna soovitas välissaatkonnale teda konsuliks või kindralkonsuliks nimetada. M. Martna ise haigestus varsti ja viibis mõnda aega Bernis haiglas, hiljem käis Eestis ja jõudis alles oktoobris taas Saksamaale. F. Karlson oli sel ajal ainuke Eesti esindaja Berliinis ja seda ka rasketel päevadel *Landeswehr*'i sõja ajal.

Ametliku saadiku Saksamaale nimetamise õigus anti välisministrile Eesti Ajutise Valitsuse otsusega 12. augustist 1919. Valik langes E. Vildele, aga saatkonna asutamiseni jõuti alles novembris 1919. a. Paraku oli Berliinis keeruline sobivaid ruume leida. Oma ruume lubas ajutiselt kasutada Läti saatkond, kes Berliinist seoses Bermonditi äfääriga lahkus. Nende kasutamise eest pidi aga üks Eesti saatkonna töötaja — Karl Lellep "Läti tööd kah oma kaela võtma, mis meid rohkesti koormab" — nagu kurtis E. Vilde 1919. a detsembris. 1919. a novembris-detsembris kujunes Berliinis Eesti saatkond, mida juhtis E. Vilde ja kus esimese sekretärina töötas Gundemar Neggo, teise sekretärina K. Lellep ning kaubandusatašeenä F. Karlson. Lisaks sellele tegutses aga veel

konsulaat, eesotsas kindralkonsuli tiitliga Voldemar Puhk, kelle sekretäriks sai detsembris Victor Neggo. Järgmisel aastal need asutused ühendati nagu Helsingiski. E. Vilde jätkas saadikuna 1920. a detsembrini.

LÄTI

1918. a detsembris tegi Ajutine Valitsus põhimõttelise otsuse alustada läbirääkimisi konsuli nimetamiseks Riiga. Eesti ja Läti võrreldes võib öelda, et meie lõunanaaber oli aktiivsem. Tema esindaja hakkas sel ajal juba tegutsema. 1918. a lõpul olevat K. Ulmanis mõista andnud, et Eesti saadikuks Riiga sobinuks suurepäraselt sealse Eesti koguduse õpetaja Theodor Tallmeister. Siis langes aga Riia bolševike kätte ja Ulmanis pages Liepājasse. T. Tallmeister pääses üle noatera arreteerimisest ja tõenäolisest hukkamisest. Nii võis Eesti esindus alles Liepājas kujunema hakata. Seal elav Eestist pärit kaugesõidukapten Mihkel F. Siemann-Toffry sai juba 11. detsembril 1918. a Eesti sõjaministri volimehelt advokaat W. Hartmannilt volituse nõuda lahkuvatelt sakslastelt tagasi Eesti laevu ning võtta üle relvi. 14. jaanuaril 1919. a pöördus M. F. Siemann-Toffry W. Hartmanni poole kirjaliku järelepärimisega, kas ei peaks Liepājas olema ametlik Eesti esindaja? Veel konkreetsema ettepaneku tegi ta 12. veebruaril Ajutisele Valitsusele — kapten lootis saada Eesti konsuliks, sest laevaühendus Tallinnaga elavnes ja tema oli hästi tuttav nii Läti kui Saksa võimudega. M. F. Siemann-Toffry kinnitas end hästi rääkivat saksa, vene, rootsi, norra ning rahuldavalt inglise, prantsuse ja soome keelt. Tema konsuliks nimetamise plaan oligi valitsuses korra kõlanud, kuid veebruari alguses astus merejõudude juhataja Johan Pitka selle vastu. Admiral leidis, et Siemann-Toffryt ei või usaldada, sest tema tegevus endises Tallinna Päästeseltsis oli J. Pitka arvates mitterahuldav. Kaptenile teatataksegi, et teda ei saa konsuliks nimetada. Veebruari lõpul sõitis J. Pitka oma lipulaeval "Lennuk" Liepājasse (Pitka 1972: 127–131). Tema retke kohta on arvatud, et see hoidis ära ühe baltisakslaste riigipöördekatse Liepājas (Anderson 1977: 346). Märtsis hakkas Lätisse saabuma lääneriikide esindajaid ja nüüd otsustati nimetada kohale ka Eesti ametlik esindaja. J. Pitka muutis meelt ja volitas ka omalt

poolt Siemann-TOFFRYT sakslastelt laevu välja nõudma ning "Eesti laevastiku ja mereasjanduse küsimusi Läti, Saksa ja Inglismaa vahel korraldama". Tegelikult oligi kapten selleks ajaks taganud juba vähemalt kolme laeva üleandmise Eestile ja ta suutis täita ka J. Pitka ülesande jäälõhkuja "Herkulese" (hilisema "Tasuja") päästmiseks Eestile. 1920. a tehti koguni ettepanek talle selle eest Vabadusrist anda.

Esimeseks esindajaks enne Siemann-TOFFRY konsuliks nimetamist jõudis saada siiski sõjaväelane. Selleks sai 26-aastane Julius Jürgenson, kes oli sündinud Valgas ja 1917. a sügisel sõdinud Riia all. 1. märtsil 1919 võeti ta Eesti kindralstaabi luureosakonna teenistusse ja komandeeriti sideohvitserina 13. märtsil Liepājasse. J. Jürgenson tituleeris end kapteniks, kuigi vastav aukraad anti talle alles 26. juulil 1919. a (käskkiri ilmus 19. augustil). Liepājasse saabudes toetas J. Jürgenson ettepanekut nimetada Siemann-TOFFRY konsuliks ning 15. aprillil saabki too vastava tunnistuse.

Mais sõitis aga J. Jürgenson Riiga ja avas seal oma kontori sildi all — "Eesti Vabariigi konsulaat ja kindralstaabi ohvitser". Seda rolli sai ta Riias täita vaid lühikest aega. Võnnu lahingu eel teravnesid tema ja *Landeswehr*'i juhtkonna suhted ning 6. juunil J. Jürgenson arreteeriti (*Vaba Maa*, 24. VII 1919). Sakslased ei hoolinud tema ametinimetusest. Selle vastu protestiti Tallinnas, liitlaste poolt Riias ja K. R. Pusta poolt Pariisis. Otsustavaks sai aga Võnnu lahingu käik ja 4. juulil mees vabastati.

J. Jürgensoni vangistuse ajal tegi Siemann-TOFFRY omakorda välisministrile ettepaneku, et teda võiks Riiga esindajaks nimetada. Tallinnas otsustati aga hoopis uus mees ametisse panna, sest J. Jürgensoni volitustega polnud asi päris selge. Seni oli ta jäänud vaid sideohvitseriks Eesti ja Läti sõjaväe vahel, ametlikuks sõjaliseks atašeeks sai ta alles 21. novembrist (käskkiri ilmus 29. detsembril 1919. a). Eesti—Läti suhete iseloom aga muutus — juulis sõlmiti omavaheline leping, lahendamist vajas piiriküsimus ja koos loodeti N. Venega rahuleping sõlmida. Läbirääkimiste jaoks peeti vajalikuks asutada Riiga saatkond. Pealegi jõudsid Eestisse signaalid, et J. Jürgensoni tegevus pole päris laitmatu. Hoia Ronk (Karl August Hindrey) väitis pärast Riias viibimist 8. juulil 1919. a (K. Ulmanise tagasipöördumise pidustustel), et

seal ei tunta huvi Eesti ajakirjanike vastu, aga "Eesti konsulaat on juutisid täis" (*Päevaleht*, 14. VII 1919). J. Jürgensoni kahtlustati altkäemaksude võtmises ning valedokumentide väljaandmises.

14. juulil 1919. a sai Eesti esindajaks Riiga T. Tallmeister. Valitsuse koosolekute protokollidest kanti see otsus läbi alles 9. augustil 1919. a ja seal nimetati teda saadikuks. Dokumentidele kirjutas Tallmeister alla esialgu konsulina ja alles tegevuse lõpuperioodil kui "Eesti esitaja Lätis". Asjaajamine käis "Eesti konsulaadi" blankettidel. Hilisemates elulugudes nimetatigi teda konsuliks ja diplomaatiliseks esitajaks Lätis.

Oma volitused andis T. Tallmeister üle 18. juunil 1919. a. Paari päevaga leidis ta endale 6 abilist. Sealhulgas asekonsulina hakkas tööle Karl Mägi ja sekretärina juba Helsingis samal kohal töötanud Peeter Leoke. Suhted sõjaväe esindaja J. Jürgensoniga kujunesid aga esimestest päevadest teravaks.

28. juulil 1919. a palus T. Tallmeister Tallinnast saata Jürgensonile korraldus, et too sõjalist ja poliitilist laadi andmed otsekohe ka temale teada annaks. "Seni olen mõnda tähtsat asja alles ajalehes lugenud, mis diplomaatilise esituse kohuseid raskendab," kurtis Tallmeister. Augusti alguses kirjutas ta isikliku kirja välisministri kohustetäitjale J. Tõnissonile. T. Tallmeister teatas, et Inglise esindus Riias hoiatab J. Jürgensoni kaastöötajate eest, keda kahtlustati koostöös enamlastega. Esindaja soovitas, et "oleks hääd, kui siia üks intelligent ohvitser ataseeks nimetatud saaks, kelle all siis Jürgenson kui "contra valve" ja sideohvitser kasulikku tööd teha võiks." Iseseisvat ja vastutavat kohta ei pidanud ta Jürgensonile sobivaks. Taas kurtis Tallmeister, et sõjaväe esindaja tegutseb tema selja taga ja mõnest asjast saab teada alles Jürgensoni joomasõpradelt (*ERA*, I 957, n 11, s 63, l 77-78). Kuid J. Jürgensonile on antud ka teist laadi hinnanguid. A. Piip oli temaga väga rahul, arvates, et mehe mõju Riias oli märgatav (Piip 1930: 377). J. Jürgenson jäi ametisse kuni 1. juulini 1920. a.

Kui aruandeid uskuda, oli töö Riias üsnagi pingeline. Kuni oktoobrini 1919. a jõudis konsulaat vastata ligi 2000 kirjale ja telegrammile, anda välja 134 passi ning 1223 viisat. Lisaks tegeldi kaubandusküsimustega, ajakirjanduse jälgimisega jms. Seoses Bermonditi looga tekkis oktoobris 1919. a konsulaadi töös väike seisak. Riias oldi sunnitud lahkuma ja seda tehti sõjaväevõimude

korraldusel 9. oktoobril. Võndu (Cēsisesse) kolis T. Tallmeister siiski vaid paari inimesega. Kaks jäeti Riiga ruumide järele vaatama. Asekonsul ja veel paar ametnikku pidid aga hiljem seletuskirja kirjutama, mida nad tegid Bermonditi pealetungi päevil. Alvine Jaakson puudus ilma teatamata töölt 10. oktoobrist kuni 18. novembrini 1919. a ja teda ähvardas seetõttu isegi koha kaotamine. Suhted konsulaadis muutusid tõenäoliselt pingeliseks. Lisaks sellele koheldi Tallmeistrit ebaviisakalt Läti Vabariigi esimese aastapäeva tähistamisel. Eesti osa Läti vabastamisel vaikiti seal maha, ette ei loetud isegi peaminister O. Strandmani tervitustelegrammi. Tallmeister ei osalenud seepärast ka pidulikul õhtusöögil. Võimalik, et Tallmeistrit ärritas ka kriitika tema kohta ajalehes *Vaba Maa*. Selle ajendiks oli Tallmeisteri tervitustelegramm peaministriks saanud J. Tõnissonile, kus ta avaldas lootust, et nüüd on erakondlike eksperimentide aeg Eestis möödas ja valdavaks saab "reaalpoliitiline kainus". Et eelmise valitsuse juhiks oli tööerakondlane, siis reageeris *Vaba Maa* valulikult. Ajaleht esitas küsimuse, miks välisesitaja, kes peaks olema kaugel igasugusest erakondlikust võitlusest, mõistab avalikult hukka valitsuse ja ka Asutava Kogu senist poliitikat. Leiti, et kui lahkuvale valitsusele saab midagi süüks panna, siis just seda, et ta Tallmeisteri-taolise naiivse mehikese Eesti esitajaks on määranud. "Meie tahame uskuda, et välisminister tema ametikohuste täitmisest kõrvaldab" — lõpetas leht (*Vaba Maa*, 27. XI 1919). (Võimalik siiski, et toimetuses juba teati T. Tallmeisteri valimisest Tallinna Pühavaimu koguduse õpetajaks ning artikliga taheti lihtsalt oma mõju demonstreerida.) Välistatud polnud siiski ka kindralstaabi sekkumine konflikti tõttu J. Jürgensoniga. Igal juhul teatas T. Tallmeister 4. detsembril, et vastavalt välisministri telegrammile andis ta "esituse ja konsulaadi juhatuse senisele vice-konsulile K. Mägilile üle". T. Tallmeisteri kõrvaldamise taga võis veel oletada välisministeeriumi närvilisust, sest vaid pisut üle kuu oli möödunud E. Schwalbega seotud skandaalist ning see polnud veel täielikult vaibunud.

Kuid Riia jõudis 1919. a näha veel ühte Eesti diplomaatilist esindajat. 28. detsembril nimetati Riiga saadikuks Karl Kornel. Lõuna-Eestist pärit ja Valgas koolis käinud ning seal sõjapäevil Kaitseliitu juhtinud K. Kornel oli ajakirjanduses mitmel korral rõ-

hutanud, et Valga linn kuulub vaid Eestile. Samaaegselt K. Korneli saatmisega Riiga anti korraldus Valga linna puhastamiseks Läti ametnikest. See otsustas K. Korneli saadikukarjääri, ta jõudis vaid Läti välisministri Zigfrids Meierovicsiga tülili minna, tema ja enda aastavahetuse ära rikkuda. Juba 3. jaanuaril 1920. a sõitis ta Riias tagasi.

Päris edukalt ei lõpetanud 1919. a ka Liepāja konsulaat. M. F. Siemann-Toffryle anti suvel abitoõjõudu. Konsulaadi sekretärina asus 16. juulil tööle Johann Saar ning kantseleiametnikuna veel Johan Grünwald. Mõlemaga läks konsul aga tülili. J. Grünwaldi kohta kirjutab ta Tallinna, et "see on mees, kellega ma rahul pole. Tahan ta lahti lasta." J. Saar oli lahkunud juba augustis. Talle kinnitati, et Liepāja konsulaat suletakse ning tema määratakse välisministreeriumi passiosakonna juhatajaks. Veel varem suleti aga Pihkva konsulaat ja temale lubatud koha hõivas seal tulnud Victor Neggo. J. Saar pidi seejärel Riiga saadetama, aga T. Tallmeister palus abiks sõjaväelast, sest suhted J. Jürgensoniga ei klappinud. J. Saar ei saanud Liepājasse ka tagasi pöörduda, sest 17. septembril oli ta konsuli kohta kaebekirja kirjutanud. Ta väitis nimelt, et Siemann-Toffry on soodustanud *Landeswehr*'iga kaasajooksnud isikute tagasipöördumist Eestisse ning tema abilisena töötas eestlaste vastu Võnnu all sõdinud mehe vend. Samuti kinnitas J. Saar, et Liepājast Tallinna minevatele laevadele müüdud piletite raha pani konsul oma taskusse.

Tagajärjed ei lasknud end kaua oodata. 23. septembril 1919. a võeti vastu valitsuse otsus Liepāja konsulaat likvideerida. Aurik "Wasa" saadeti konsulaadi varandusele järele, kuid laev ei jõudnud kohale. Tõenäoliselt segas Bermondi afäär. Konsulaat jäigi alles, sest olukord muutus Lätis taas keerulisemaks ja Eesti esinduse kohalolekut Liepājas peeti tarvilikuks. Konsulaat osutus vajalikuks ka seoses suhete halvenemisega Eesti ja Läti vahel. 4. detsembril 1919. a teatas M. F. Siemann-Toffry Tallinna, et "nädala-kahe eest käis kihutustöö eestlaste vastu, kõneldi juba sõjast. Eestlased käivad konsulaadis kurtmas."

LEEDU JA POOLA

Eesti esindaja saatmine Leedusse tõusis päevakorda kohe pärast kontakti võtmist Lätiga. 24. märtsil 1919. a teatas O. Kallas Helsingist, et tema jutul käis Leedu esindaja Soomes Vytautas Gylys ja avaldas soovi, et Eesti valitsus võiks oma asemiku Leedu saata ja vastupidi. Eestil tulnuks alustada, sest Leedu oli iseseisvana veidi vanem kui Eesti. Huvitav on siinjuures ära tuua J. Poska kujutus Leedu iseseisvusest, mille ta esitas välissaatkonna nõupidamisel 7. veebruaril 1919. a: "Meie ja leedukate vahe on selles, et meie oleme loonud omale riigi ja sõjaväe, kuna leedulastel seda veel ei ole."

Leedu seisund muutus aga iga päevaga ja 8. aprillil otsustas Ajutine Valitsus tunnistada esialgu asemikuks Leedumaal ülemjuhataja poolt saadetava sideohvitseri. Selleks ohvitseriks sai alamkapten Jaan Junkur. Kaunasesse pääsemiseks sõitis ta kõigepealt Kopenhaageni ning seal Prantsuse sõjalaeval Liepājasse. Kohale jõudis ta alles juunis. J. Junkuri tegevusest Kaunasel 1919. a on andmeid suhteliselt vähe. Esialgu loodeti, et temast saab Eesti esindaja nii Leedus kui ka Poolas. 1919. a suvel muutusid aga Leedu—Poola suhted nii pingeliseks, et selline variant langes ära. J. Junkur lahkus (mõnedel andmetel kui *persona non grata*) Varssavisse ning Leedusse läks uus sõjaväelane — Arhangelskist Eestisse saabunud August Schmidt (hiljem eestistatult Torma). 28. oktoobril 1919. a võeti vastu Ajutise Valitsuse otsus rajada Poolasse iseseisev saatkond. J. Junkuri adjutantideks-sekretärideks läkitati abijõude — sõjaväelased O. Luukas ja K. Udal. Esinduste asutamine Leedus ning Poolas lükkus järgmisse aastasse.

TEISEL POOL PEIPSIT

Eesti iseseisvumine ja segased ajad Venemaal sundisid tuhandeid seal elavaid või ajutiselt viibivaid eestlasi koonduma. Üle kogu Venemaa — Samaaras, Siberis, Primorjes —, aga ka Hiinas ning Türgis loodi Eesti komiteesid, mis hakkasid osaliselt täitma ka konsulaarfunktsioone (Klaassen 1992: 119–134). Näiteks Bernhard Linde ei suutnud Siberis küll mitte täiesti vältida eestlaste

võtmist Vene valgete armeesse, aga anda siiski paljudele võimaluse minna poolakate, tšehhide, lätlaste jt rahvusväeosadesse.

Arhangelskisse kogunes suurem grupp Eesti sõjamehi novembriks 1918. a ja 75 neist ühines Eesti Leegioni. Edaspidi kasvas eestlaste arv Põhja-Venemaal veelgi. Nad valisid ka oma esinduse ja Inglise saatkonna ning telegraafi teel astuti ühendusse Londoniga ning Eesti välissaatkonnaga. Ernst Weberman kinnitas, et Prantsuse, Inglise, Itaalia, USA ja Jaapani saadikud on valmis poolametlikult temaga kui eestlaste esindajaga suhtlema. Ta palus välissaatkonnalt ametlikku volitust. Julius Seljamaa ja Johan Laidoneri järel saigi tema taas üheks Eesti esindajaks Venemaal. Arhangelski missiooni ülesandeks oli eestlastest sõjaväelaste toimetamine Eestisse ja selleks tuli asuda täitma ka konsulaarfunktsioone — andma välja isikutunnistusi ehk passe (Weberman 1923: 88–102). Koju saabuti läbi Skandinaavia riikide 1919. a sügiseks.

Sama küsimus muutus kõikjal üha aktuaalsemaks, 19. septembril 1919. a otsustas Ajutine Valitsus luua välisministeeriumis isegi uue osakonna, mille ülesandeks oleks Eesti asunikude huvide ja õiguste eest hoolitsemine. Niisuguse osakonnani küll ei jõutud, hiljem — pärast rahulepingu sõlmimist N. Venega — rajati eraldi Ida osakond, mis ka nende probleemidega tegeles. Ühtlasi võeti 1919. a sügisel vastu otsused asutada konsulaadid Tbilisis, Šanghais ja/või Siberis. Needki otsused tehti teoks alles järgmisel aastal, kuid juba detsembris 1919. a asusid konsulaarfunktsioone täitma arst Hans Lohk Vladivostokis ning prof. Aleksander Kaelas Irkutskis (Klaassen 1992: 46).

Ootamatu esindaja sai Eesti 1919. aastal Jaapanis. Selle rolliga nõustus tänu O. Kallase vahendusele Soome esindaja Jaapanis professor Gustaf Ramstedt. Vastava volituse kirjutas J. Tõnisson ja 26. septembril 1919. a läkitas O. Kallas selle teele. Soome valitsus nõustus selle variandiga ning 10. oktoobril andis oma heakskiidu president K. J. Ståhlberg. Eriti palju Ramstedt tõenäoliselt Eesti heaks ära teha ei jõudnud. Juunis 1920. a palus G. Ramstedt uut volikirja, sest J. Tõnissoni oma oli eestikeelne ja Soome esindaja tõlkis selle Jaapanis vaid suuliselt. Uut volikirja palus ta saata inglise- või prantsuskeelsena koos ametliku tõlkega.

Teiselt poolt esindas H. Lohk Vladivostokis soomlaste huve ning võitis seal tunnustuse ka Soome passile.

Vajadus eestlaste huvide kaitseks Jamburgis tekkis seoses Loodearmee pealetungiga juunis-juulis 1919. a. Konsuli kohuseid hakkas seal J. Tõnissoni ülesandel täitma endine kooliõpetaja August Ploom. 9. jaanuaril 1875. a sündinud A. Ploom koos oma 7-liikmelise perega oli üle elanud nii punaste kui Vene valgete sõjakäigu. 1917. a novembris oli bolševikel plaan ta hukata, kuid mees siiski pääses. Septembris 1918. a viidi ta kaasa pantvangina, aga vabastati, kui ta lubas teha koostööd nõukogude võimuga. Jaanuarist juulini 1919. a töötaski A. Ploom vallakirjutaja ja notarina. Sel ametikohal osales ta kaasistujana Eesti Tööraha Kommuuni päevil sõja-revolutsioonilises tribunalis. Viimane saigi konsulile jaanuaris 1920. a saatuslikuks, sest tema kohta tuli ministeeriumi kaebekirju.

Jamburgis õnnestus konsulaadil tegutseda 1. augustist kuni 11. novembrini 1919. a. Seejärel toodi konsulaat üle Narva, kus ta tegutses veel kuni 15. jaanuarini 1920. a. Tegevus lõpetati vastavalt välisminister Ado Birgi korraldusele. Koos A. Ploomiga töötasid konsulaadis sekretärina Aleksander Schneider ning Werner Lindemann. Konsulaadi kulude tasaarvestamiseks eraldas valitsus detsembris 1919. a 10 000 marka. Hiljem avati Jamburgi konsulaat siiski uuesti.

Veel lühiajalisem oli aga Pihkva konsulaadi tegevus. Kui Eestis väed linna 25.–26. mail 1919. a vallutasid, nimetati esindajaks 2. diviisi ülema abi Siegfried Pinding. 1. augustil 1919. a sai Pihkva Eesti esinduse asjuriks ning konsuli kohusetäitjaks senine Eesti Ajutise Valitsuse komissar Saaremaal Victor Neggo. Pihkva jõudis ja Eesti esituse võttis ta üle alles 19. augustil. Sekretäridena asusid konsulaadis tööle vennad Paasid — Reinhold ja Arnold. Kuid juba 24. augustil tuli konsulaat evakueerida. Pihkvast lahutati aurikul "Vanemuine" koos 2. diviisi staabiga. Lõpp polnud eriti kuulsusrikas. Tartu jõudes olid konsulaadi veinid, sigarid, heeringad, kartulid jms kraam kas kaduma läinud või ära söödud. Kahjude hulka arvas V. Neggo ka vihmas riknenud ülikonna ja viis triiksärki. Pihkvas pidas V. Neggo konsulaati ülal oma taskust. Kulud siiski hüvitati. Septembris 1919. a anti välisministeeriumile krediiti 30 000 tsaarirubla "Pihkva Eesti konsulaadi

sisseseadmiseks ja kuludeks". Otsus tehti tagantjärele ning Pihkva konsulaadi taasavamise plaanideni on jõutud alles peaaegu kolmveerand sajandit hiljem. Tõsi küll — veel jaanuaris 1923. a vastati välisministeeriumist ühe Võru elaniku kirjale, et eelarves on Pihkva konsulaat ette nähtud, kuid kuni konsulaarlepingu sõlmimiseni Eesti ja Venemaa vahel ei ole võimalik konsulaati tegelikult avada.

Victor Neggost sai 10. oktoobril 1919. a välisministeeriumi passiosakonna juhataja, kuid välisministri käskkiri tema vabastamiseks asjuri ja konsuli kohalt Pihkvas anti välja alles 1. detsembril 1919. a. Edasi saadeti ta Eesti konsulaati Saksamaal. V. Neggo sekretär Reinhold Paas oli 15. oktoobrist kuni 1. detsembrini komandeeritud "välisministri esitajaks" Oudovasse, kus aga mingit esindust ei kujunenud.

Liepājast augustis 1919. a Tallinna jõudnud konsulaadi sekretär J. Saar meenutas pisut hiljem: "Tol ajal aga suruti meie riigi piirid kokku ja mitmed Venemaal olnud konsulid jäid ilma tööta." Järgmisel aastal algas Eesti konsulaarvõrgu taaslaienemine.

AMEERIKA ÜHENDRIIGID

USAsse loodeti Eesti esindaja saata juba 1918. a. Sellele aule pretendeeris aastatel 1918–1922 nii kümneid mehi Eestis kui ka väliseestlasi. 12. septembril 1919 otsustas Ajutine Valitsus nimetada Eesti saadikuks USAs J. Tõnissoni (*Riigi Teataja*, nr 65, 17. IX 1919). Juba juunis 1919. a valmis välisministeeriumis ka täpne Eesti USA esinduse eelarve. Esialgu konsulaadina mõeldud esinduses pidi tööle hakkama 5 inimest ja esimese aasta kuludeks arvestati 18 000 \$. See raha jäi aga esialgu kulutamata. Ühtegi Balti riikide ametlikku esindajat ei võetud Washingtonis kuni 1922. aastani vastu. Poolametlik Eesti konsul jõudis USAsse alles 1921. a suvel. Eesti saadik saabus USAsse detsembris 1923. a.

MILLEST ESINDUSED 1919. AASTAL JUHINDUSID?

Eeskätt muidugi tervest mõistusest ja praktilistest vajadustest. Ka varasematest kogemustest, kellel neid oli, ning loetust-kuuldust. Kuid vägagi palju sõltus sellest, kui palju jõuti Tallinnast saata juhendmaterjale. Esialgus sobis aluseks võtta Vene seadusi, sealhulgas eriti nende välisteenistust puudutavad osasid. Välisministeeriumi tegutsemise esimestest päevadest peeti aga oluliseks ka Eesti oma seaduste, eeskirjade, juhendite jms väljatöötamist. Kiiresti tuli näiteks kindlaks määrata, kuidas ja millist maksu võtta viisade ning passide eest, kuidas dokumente säilitada, Tallinnasse aruandeid saata jne. Esmatähtsaks peetigi informatsioonivahetuse korraldamist. Juba jaanuaris 1919. a valmis esimene juhend välisesindajatele, mille järgi nõuti vähemalt kord nädalas "esituse" aruannet ning sama sagedasti lubas oma tegevuse ja kavatsuste kohta teateid saata välisministeerium. Selleks seati sisse ka ametlik kulleriteenistus. Järgmine kõiki esindusi puudutav "juhtkiri" valmis välisministeeriumis 7. mail 1919. a. See oli juba suhteliselt mahukas kirjutis, mis määratles üldised "esitajate" kohustused — s.o arendada häid suhteid, hoida sõbralikku vahekorda ja leida ühiseid huvisid Eesti ning riigi vahel, kus esindaja asub. Oluliseks ülesandeks peeti sekelduste ja arusaamatuste ärahoidmist ning lahendamist. Korraldati ka jaanuarist pärit nõuet esitada kord nädalas aruandeid ja teateid asukohariigist. Muidugi peeti tähtsaks Eesti tutvustamist ning Eesti kodanike huvide kaitset. Tuli hoida vabariigi au ja väarikust ning selle reegli vastu eksimise korral nõuda süüdlastelt vabandust ja hüvitust. Huvitaval kombel lubati selles juhendis ka võimalust, et esindajad on otseses ühenduses valitsuse ja teiste ministeeriumidega.

Sama punkti vastu oli välisministeerium juba aasta algusest peale sõna võtnud. Veebruaris 1919. a palus asjadevalitseja A. Schipai isegi Eesti välissaatkonda, et suhtlemine viimase ja Eesti ministeeriumide vahel toimuks välisministeeriumi kaudu. Septembris jõuti koguni vastava Ajutise Valitsuse otsuseni ja riigiasutustele saadeti ringkiri, mis kohustas esindustega suhtlema vaid keskorgani, välisministeeriumi kaudu. Tegelikult jäi see probleem päevakorda hiljemgi, esinduste kirjavahetuses olid põ-

hipartneriteks peale välisministeeriumi veel kaubandus-tööstus-, raha- ning sõjaministeerium. Selget oma aja märki kandis 7. mai "juhtkirja" 7. punkt, mis kohustas Eesti esindajaid ühendust otsima ja tihedaid suhteid hoidma liitriikide esindajatega. Seda võiks pidada ka Eesti välispoliitiliseks kontseptsiooniks 1919. aastal.

Sel aastal jäid lõplikult lahendamata diplomaatiliste esindajate ja konsulite ning sõjaväeatašeede vahekordade küsimused. Välisministeeriumi juriidilised konsultandid Nikolai Maim ja Rein Eliaser rõhutasid, et sõjaväeatašeed peavad alluma esindajatele. Nad lükkasid tagasi kindralstaabi ettepaneku, et atašeed võiksid otseselt staabile alluda. R. Eliaser teatas 14. oktoobril 1919. a. et "senine diplomaatiline praktika tunneb sõjaväelisi ja üleüldse iga-suguseid atašeesid ikka üksnes oma riigi saatkonna juures ja mitte kunagi neid iseseisvatena võõra riigi valitsuse juures. Neisse riikidesse, kus meil saadikut veel ei ole, ei või me ka sõjaväelist atašeed saata." Sõjaväe esinduse küsimus oli siiski tõsisem probleem ja tema reguleerimine vajab veel aega. Kuigi samad probleemid püsisid veel ka järgnevatel aastatel, sai Eesti diplomaatia kasvuraskustest üllatavalt kiiresti üle. 7. juunil 1919. a valmis juba põhjalik juhend Eesti konsulitele (Klaassen 1992: 45–46). Sügiseks saadi valmis ka Eesti esimene konsuliseadus, kuigi trükkis see ei ilmunud. Majandusteadlane Victor Poom avaldas selle seaduse kohta hävitavat kriitikat, kuid asi polnud siiski nii kurb. V. Poomi kriitika tagant aimdus teatud päevakajalisust. Tema arutlused konsuli rolli ja Eesti konsuliseaduse üle avaldati 1919. a 13. ja 18. oktoobri *Tallinna Teatajas*. Kahtlemata peeti seejuures silmas Asutavas Kogus toimuvat, kus 17. oktoobril tõstatati E. Schwalbe küsimus. Helsingi konsuliga seotu oli Eesti diplomaatia kõige skandaalimaigulisem sündmus 1919. aastal. Pealegi olid mõned V. Poomi väited üpris küsitavad. Näiteks pidas ta oluliseks veaks konsulite allutamist välisministeeriumile, sest see muutvat konsulid liiga poliitiliseks institutsiooniks. Tegelikult suutis Eesti välisministeerium end maailmas toimuvaga hästi kursis hoida ja kõikjal asuti just nimelt diplomaadi ja konsuli ametit lähendama.

Teiste poolt tunnustamata ja oma iseseisvuse eest alles sõdiv vabariik suutis majanduslikele ja poliitilistele raskustele vaatamata 1919. aastal rajada stabiilse ning endale täiesti sobiva välisteenistusaparaadi. See suutis paindlikult reageerida olude ja

vajaduste muutumisele ning töö viljakuselt ning kokkuhoidlikkusest edukalt võistelda kõigi oma lähemate naabrite — teiste väikeriikidega. Loomulikult tuli ette konflikte, arusaamatusi ja vigu, kuid need olid enamasti seotud konkreetsete isikutega ning nende iseloomuga. Ebaolulised olid need probleemid, mis tulenesid faktist, et Eestil polnud kunagi varem olnud oma välisteenistust, et tegemist oli vilumatute algajatega.*

Kirjandus

- Anderson, Edgar 1977. Die baltische Frage und die internationale Politik der Alliierten und Assoziierten Mächte 1918–21. — *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*. Marburg
- Blancke 1974 = Бланке, У. Уэнделл. *Заграничная служба США*. Москва
- Hyytiä, Osmo 1986. *Puolueettomuuden ja rauhan linja: SDP:n suhtautuminen Suomen ulkopolitiikan ja turvallisuuskysymyksiin*. Helsinki
- Jaanson, Kaido 1987. *Draakoni hambad*. Tallinn
- Jaanson, Kaido 1992. Rootsi de facto. — *Kleio*, nr 5/6
- Krekelер, Heinz L. 1965. *Die Diplomatie*. Wien
- Klaassen, Olaf-Mihkel 1992. *Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940*. (Doktoridissertatsioon.) Tartu
- Lamaan, Eduard 1935. *Jaan Poska: Eesti riigitegelase elukäik*. Tartu
- Martna, Mihkel 1930. 1918–19 päevaraamat. — *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. II köide. Tallinn
- Medijainen, Eero 1992a. Eesti esindajaid Soomes 1918–1922. — *Looming*, nr 2
- Medijainen, Eero 1992b. Oskar Kallas saadikuna Soomes 1918–1922. — *Kullervo*, nr 3
- Nevakivi, Jukka 1988. *Ulkoasiainhallinnon historia 1918–1956*. I. Helsinki
- Nicolson 1941 = Никольсон, Гарольд. *Дипломатия*. Москва

* Artikli esimeses osas nimetatud Aleksander Hanko (lk 685, 687) on loomulikult Eesti poliitik ja kultuuritegelane August Johannes Hanko (1879–1952). J. I.

- Paasivirta, Juhani 1968. *Suomen diplomaattiedustus ja ulkopolitiikan hoito itsenäistumisestä Talvisotaan*. Porvoo
- Piip, Ants 1930. Tartu rahu. — *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. II köide. Tallinn
- Pitka, Johan 1972. *Rajusõlmed: Mälestusi aastatest 1914–1919*. Stockholm
- Sallet 1956 = Заллет, Рихард. *Дипломатическая служба*. Москва
- Schwabe, Klaus 1985. *Das Diplomatische Korps 1871–1945*. Boppard am Rhein
- Suits, Gustav 1977. Päcvaraamat 1919. — *Tulimuld*, nr 1
- Zetterberg, Seppo 1977. *Suomi ja Viro 1917–1919: Poliitised suhteet syksystä 1917 reunavaltiopolitiikan alkuun*. Helsinki
- The Times Survey of Foreign Ministries of the World*. 1982. London
- Tõnisson, Jaan 1923. Eesti iseseisvuse tähe all. — *Iseseisvuse tuleku päevilt*. Tartu
- Valitsus asutiste tegevus 1918–1934*. 1934. Tallinn
- Vihalem, Paul 1960. *Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917–1920)*. Tallinn
- Virgo, Eduard 1935. Välisministeeriumi algaastailt. — *Olion*, nr 1
- Weberman, Ernst 1923. Mälestused 1918. aastast. — *Iseseisvuse tuleku päevilt*. Tartu
- Wildner, Heinrich 1959. *Die Technik der Diplomatie*. Wien
- Wood, Serres 1974 = Вуд, Джон, Жан Серре. *Дипломатический церемониал и протокол*. Москва

EERO MEDIJAINEN (sünd. 1959), lõpetas 1983. a TRÜ ajalooteaduskonna. Ajalookandidaat 1990. a Tartus. Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedri õppejõud. *Akadeemias* avaldanud arvustuse koguteosele *The Baltic in International Relations...* (nr 8, 1989, lk 1750–1756), järelsõna Brūno Kalniņši artiklile “Läti riigi rajamine” (nr 4, 1992, lk 804–808) ja artikli “USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele” (nr 10, 1992, lk 2167–2179).

ARVUSTUS

RES PUBLICA ESTONIA INCOGNITA

Tundmatu Eesti Vabariik. Koostanud ja toimetanud Jüri Ant, Eero Medijainen, Ago Pajur. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993. 157 lk.

Viimastel aastatel ei ole meie ajaloolased esimese Eesti Vabariigi* ajalugu puudutavate suuremate uurimuste loomisel criti viljakad. Mõned arvavad, et nad ei oska uutes oludes ÕIGESTI kirjutada. Samas võib mõelda, et ajaloolased koguvad jõudu, materjali ja mõtteid, et seda HÄSTI teha.

Väheste akadeemiliselt arvestatavate tööde kõrval on lähiminevikus arvestataval hulgal ümber kirjutatud eestiaegsetes ajakirjades ja juubeli-albumites avaldatud aastapäevaülistusi. Selget silma ja närvi vastu seista ülistamist soodustavale sotsiaalsele tellimusele pole jätkunud just liiga paljudele. Uusimaks tõsiselt võetava töö tulemuseks on siin retsenseeritav artiklite kogumik, mille on välja andnud Tartu Ülikooli lähiajaloo kateeder ja Jaan Tõnissoni Instituut.

Kogumikus on üheksa artiklit Eesti Vabariigi ajaloost ja Eero Medijaineni publitseeritud killuke Jaan Tõnissoni kirjavahetusest aastatel 1918–1919.

Artiklilogude põhjalik retsenseerimine on väga keeruline ülesanne, praegusel juhul tuleks sisuliselt lahata üheksa autori mõttekäike. See-tõttu võtan endale vabaduse vaadelda kogumikus avaldatud töid nende teemade kitsastest raamidest avaramalt ja käsitada kogumikku Eesti Va-

*Autor on järjekindlalt kasutanud aastail 1918–1940 eksisteerinud Eesti riigi tähistamiseks märksõna "Eesti Vabariik". *Akadeemia* toimetuses ei peeta võimalikuks kasutada seda kergekäeliselt ajakirjanduse lehekülgedele lahtilastud grafeemi, mille aluseks on vaid omaaegsed trükitehnilised olud. Olen aga autoriga täiesti ühel nõul vajaduses eristada kaht Eesti riiki. *J. I.*

bariigi ajaloo kirjutamise näitena, väljaspool uurijate loodud piiranguid ning otsest historiograafilist konteksti.

Põhiküsimuseks on autori soov selgitada, kuidas selliseid artikleid kirjutatakse.

Kogumikus käsitletakse nelja enam-vähem piiritletavat teemat: Eesti Vabariigi suhteid Venemaaga, rahvusvahelist poliitikat, Eesti sise poliitikat ja Eesti diplomaatia ajalugu. Need küsimuste ringid on otsene märk eesti ajaloolaste töö järjepidevusest, sest samad probleemid on neid huvitanud aastakümneid. Varasematest populaarsetest teemadest on kõrvale jäänud vaid sõjaajalugu.

Kõigis töödes on põhijoonte kõrval ka teistele probleemidele viitavaid huvitavaid seoseid. Seetõttu on kasulik hoiduda ühe või teise artikli kindlast surumisest ühe celtoodud teema piiridesse. Kuid samas võime tõdeda, et nende nelja teema määratud raamidest ei tungi naljalt välja ükski.

Teema "Vene küsimus Eesti Vabariigi ajaloos" hõlmab kogumikust poole. Sellesse kuuluvad Marko Mihkelsoni "Eesti Tööraha Kommuuni koonduslaager (1919)", Ago Pajuri "Moskva emissari missioon Baltikumis 1923. aasta oktoobris", Jaak Valge "Kas Eesti majandussidemete ümberorienteerumine oli vältimatu?" ja Jüri Anti "Kuidas kõneldi Baltimaadega Moskvast 1939. aasta sügisel".

Nagu arvata võib, ei ole neis töödes idanaabri ülistamist. Ka teise äärmusesse ei ole laskutud. M. Mihkelson hoiatab 1919. a koonduslaagrite surmalaagriteks pidamise eest, sest vangide kogumise ja kinnihoidmise eesmärgiks oli nende vahetamine "valgete" kätte jäänud mõttekaaslaste vastu. Teravaima alatooniga on J. Anti artikkel, mis taunib N. Liidu juhtide alatut ja jõhkrat jõupoliitikat rahvusvahelisse isolatsiooni jäänud väikenaabrite allutamisel. Milliseid muid süüdistusi saakski paberi peal "seaduslikult" toimunud pöörde ohvrite poolt esitada?

A. Pajuri artikkel käsitleb maailmarevolutsiooni korraldamise katset 1923. aastal ja Venemaa püüdeid haarata sellesse ka Baltimaid. Autor näeb 1923. a oktoobrit-novembrit tegeliku kriisihetkena ka Eestis, alles suure üle-euroopalise revolutsiooni lootuste luhtumine tõi kaasa 1924. aasta iseseisva ja vähem ohlliku detsembriülelõustu.

J. Valge kirjutab Venemaa majanduspoliitilistest mängudest Eesti ja Läti ning *divide et impera* printsiibi rakendamisest majanduslepete sõlmimisel. Artikli alatoonina jääb kõlama: Venemaa oli küll kaval, kuid Eesti ja Läti iseseisvus säilis Vanajumala abiga, kes andis ajal, mil idanaaber püüdis üht Balti riiki majanduslike sidemete abil endaga liita

(Eestit 1920–1922, Lätit 1928–1932), Euroopale majanduskriisid, mida pehendasid Venemaaga sõlmitud kaubanduslepingud.

Selline lähenemine on huvitav, kuid mingis mõttes koolkondlik, sest samasuguse alatooniga lähenevad Vene-küsimusele ka teised kogumiku autorid. Eesti poolt vaadeldakse passiivsena, manipuleeritavana, oma saatust ootavana. M. Mihkelson ei kirjuta Eesti-poolsetest vangilaagritest Vabadussõja ajal; J. Ant jutustab Eestile "otsesest ärategemisest"; A. Pajur rõhutab, et 1923. aastal päästis Eesti iseseisvuse vaid Sakamaa kommunistliku revolutsiooni läbikukkumine. Nendest lugudest jääb tunne, et Eesti Vabariigil ei olnud iseseisvat ja aktiivset poliitikat sees ega väljas. Kui nii, siis tähendas J. Anti kirjeldatud "asiaatlik kauplemine" 1939. aastal vaid asjaolude õnnelike kokkulangemiste lõppu. Kas tõesti olid Eesti riigi kestmise aluseks õnnelikud asjaolud?

Eesti sisepoliitikat vaatleb teravaima pilguga Toivo Jullinen. Käesoleval hetkel on intrigeeriv lugeda kahe erinevate majanduslike huvidega maameeste rühmituse, Põllumeestekogude ning Asunikude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondise poliitilistest ja majanduslikest heitlustest, kui lõõminguägeduses ei taibatud peatuda isegi riigi nõrgendamise ees. Selles seoses omandab uue värvingu paljukiidetud Eesti ühistegevusliikumise arvuline ulatus. Mõlema agrarpartei poolt poliitiliste vastaste mõju vähendamiseks (või enda oma tugevdamiseks) loodud paralleelsed piimaühistud ja eksporttapiinajad muutuvad T. Jullineni esitatud kontekstis majanduse hoogsa arengu näitajatest hoopis päevapoliitilismateks ja hallima värvinguga majanduslikult täiesti põhjendamatuteks asutusteks.

Inda Rajasalu artikkel Riikliku Propaganda Talituse osast perekonnanimede eestistamisel on ülevaade sellest isamaalisuse nimel korraldatud ettevõtmisest. Edukaks loetud propagandaürituse kirjelduse kõrval loeme siin ka Eesti kodanike protestist kampania vastu, mida tunnistab paljude ühiskonnategelaste truuks jäämine oma vanadele nimekujudele, Riigivolikogu kriitikast kampaniaalikkuse vastu 1938. aastal, Valgamaa eestlaste vähestest eestipärastest perekonnanimedest ja lõpuks 1939. a suveks eestistamata jäänud 130 000 perekonnanimest. Võib veel lisada, et Eesti ajal muutis oma perekonnanime kokku 195 000 isikut.

Rahvusvahelise poliitika ja Eesti diplomaatia ajaloo kohta kirjutatust paistab tervitatavalt värskena silma Marko Lehti ingliskeelne artikkel piiririikide (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola) koostööst 1920. aastatel, kus autor rõhutab riikidevahelistes suhetes saavutatud "väikesi", reaalseid tulemusi ning nende muretust selle üle, mis tegemata jäi.

Mart Siiroja kirjutatud ülevaade Baltimaade sidemetest Euroopa "suure poliitikaga" ühenduses Abessiinia annekteerimise tunnustami-

sega Rahvasteliidu liikmete poolt on kogumikus asetatud J. Anti artikli ette — võib-olla sümboolselt väljendama kahe anneksiooni sarnasust rahvusvahelise poliitika vaatenurgast.

E. Medijaineni intrigeeriv lugu Eesti kulleriteenistuse ja diplomaatilise posti algusaegadest toob meieni erutavaid fakte Eesti riigi diplomaatilisest teenistusest kui äriettevõtjate organisatsioonist; ajast, mil 1500-margase kuupalgaga kullerile määrati tulumaksuks 3 000 000 marka. Lõpliku vastuse ta jääb siiski küsimus, miks toetasid või sallisid Eesti võimud siin esinevaid kuritarvitusi ja mahhinatsioone. Artiklist jääb mulje, nagu oleks korra majja loonud alles Venemaa valitsuse sekumine. Aga milline oli Eesti valitsuse suhtumine?

Mida võib öelda kogumiku artiklite kohta kokkuvõtteks? Hoolimata tuntud traditsiooniliste teemade ja lähenemisviiside suurest ülekaalust ei ole kogumikus kirjutanud ajaloolased jätnud esitamata keerulisemaid küsimusi ja otsimata laiemaid seoseid või protsesse. Need üritamised jäävad aga *Tundmatu Eesti Vabariigi* puhul kitsaks, ei raputa end välja piiratud teema või artikli sisemistest raamidest, ei muutu iseseisvaks. Mitmes artiklis on esitatud palju fakte, sest iga uus arhiivileid ning kasutatud allikaliik väärib ju esitamist. Tihti jääb lugejale selgusetuks, mille tõttu antud materjal on huvitav või tähtis. Võib-olla on siin süüdi ajaloolaste vahelise avaliku akadeemilise diskussiooni puudumine. Väitlused toimuvad meil rohkem ajaloolaste monoloogidena, millesse on raske kõrvalt sekkuda.

On aegu külvamiseks ja aegu lõikamiseks. Praegu külvatakse historiograafiasse fakte Eesti Vabariigist, et kunagi lõikama hakata. Et lõikusajaks võimalikult suur osa seemnetest-faktidest saagi kui tervikkäsitluste loomisel kasutada oleks, peavad tänased ajaloolased muretsema selle eest, et praegu külvatu ei langeks tuulde. Tuulde selles mõttes, et ajalehesabades, *Eesti Naistes* ja *Pilkudes* avaldatud faktiajaloo seemned ununevad ja lõpetavad eksistentsi makulatuurina. Nad paisatakse laiali nagu vitraaži killud, mis iseseisvana eksisteerides kaotavad mõtte.

Eestis puudub perioodiliselt ilmuv erialane ajalooajakiri, mis suudaks endasse koguda kitsamate ajalooteemade mosaiiki kuuluvaid kil-lukesi. Prognooside kohaselt kirjutatakse Eesti Vabariigi ajaloost lähimatel aastakümnetel palju väiksemaid ja suuremaid uurimusi. Tegemist on ajalisel ja ruumiliselt piiratud tervikuga, mis vajaks oma peamise historiograafia koondamiseks erilist sariväljaannet, kus toimuksid diskussioonid ja avaldataks uusi materjale. Retsenseeritav kogumik võiks panna sellele aluse ja anda nime. Järgmisena võiks ilmuda *Tundmatu Eesti Vabariik II* oma erilise alapealkirjaga. Ettepanekut võiks tõsiselt kaaluda Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetool.

Lõpetada tahaksin kaugemalt, õigekirjutuse ja trükivigade probleemiga. Tundub, et peale kirjastustegevuses arvutite kasutuselevõtmist on meil järsult langenud valmistööde kvaliteet. Retsenseeritav kogumik ei ole küll selles suhtes nii õnnetu kui Lauri Vahtre *Teekond läbi aja*, kuid siiski piisavalt paljude tehniliste lapsustega. Siia kuuluvad puuduvad või valed (eriti klaviatuuril kõrvuti asuvad) tähed/numbrid ja absurdsed reavahetused. Krooniks on M. Mihkelsoni artikli tabel nr 2, kus van- gide päritoluprotsentidest on võimatu aru saada. On selge, et sellistes vigades pole süüdi autorid, vaid kirjastaja.

Jaanus Arukaevu

Mai Loog. *Sanat tyttöjen ja poikien puheessa: Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista.* (Opera fennistica & linguistica.) Tampere: [Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos], 1992. 151 + 225(+41) lk.

1992. aasta detsembris kaitses Tampere Ülikoolis filoloogialast doktoriväitekirja Mai Loog. Ta dissertatsioon koosneb kahest osast: 1. "Studies of Estonian slang in Tallinn, Spring 1989" (151 lk); 2. "Nende sõned, sõnad: Uurimus ericaliste tüdrukute ja poiste kõnekeelest" (266 lk). Mai Loogi väitekirja kaasosaliseks on Keele ja Kirjanduse Instituudi arvuti- lingvist Indrek Hein, kes koostas sõnavara andmebaasid, töötles andmed tehniliselt ja seadis raamatu trükivalmis.

Dissertatsiooni esimene osa "Studies of Estonian slang in Tallinn, Spring 1989" sisaldab Mai Loogi 1991. aastal ilmunud *Esimese eesti slängi sõnaraamatu* materjali ja selle analüüsi. Tööks kasutatud andmes- tik koguti kirjalike testidega 1989. aasta kevadel Tallinna keskkoolidest. Et sõnaraamatu kohta on ilmunud mitu arvustust (S. Längovits, "Üks slängikas." — *Vikerkaar*, nr 10, 1991; Kati Murutar, "Teadur pole nai- ne." — *Eesti Ekspress*, nr 27, 1991; Tõnu Tender, "Esimene eesti slängi sõnaraamat." — *Akadeemia*, nr 10, 1991), siis seda siinkohal enam ei käsitleta. Parandada tuleb vaid üks Mai Loogi eksiarvamus. Nimelt kirjutab ta (lk 9), et selle sajandi 1920. aastatel alanud eesti slängi uuri- mine katkes 1928. aastal peaaegu pooleks sajandiks. Põhjusena esitab

Mai Loog Eestis 1930. aastatel valitsenud üldise konservatiivsuse ja keelelise puritaanluse ning 1940. aastatest valitsenud nõukogude ideoloogia. Tegelikult ei katkenud slängi uurimine üldsegi. Tartu ülikooli juures kirjutati järgmised tööd: V. Raam, "Tartu õpilaste erikeel" (I–IV, 1877 lk; 1935), E. Saluveer, "Rakvere õpilaste erikeel" (I–II, 759 lk; 1937), M. Arro, "Tallinna lennuväe sõdurite erikeel" (19 lk; 1937). Ka tollases ajakirjanduses avaldati vastavasisulisi artikleid: P. Palmeos, "Tartu üliõpilaste erikeelest." — *Üliõpilasleht*, Korp! Filiae Patriae erinumber, 1935; I. Talve, "Õpilaste erikeel." — *Tuleviku Rajad*, nr 20, 1937; E. Saluveer, "Rakvere õpilaste erikeelest." — *Tunglakandjad*, nr 1, 1938. Aastail 1947–1980 kirjutati Tartu ülikoolis 15 slängialast tööd, teemat käsitleti ka ajakirjanduses.

Uurimuse teises osas "Nende sõned, sõnad" otsib Mai Loog vastust küsimustele (lk 21): 1) kas tüdrukute ja poiste keelekasutuses on erinevusi; 2) kas nad erinevad teineteisest sõnaosavuse, kõne mõnede süntaktiliste tunnuste, sõnavara poolest; 3) kas tüdrukute ja poiste verbaalne ja leksikaalne areng läbi kolme vanuserühma on ühesugune; 4) kui ilmneb erinevusi, siis mis võiks olla nende põhjuseks.

Uurimus põhineb audiolintidelt litereeritud tekstidel, millest arvuti abil on saadud teksti sõnede ja lekseemide sõnastikud. Nende alusel analüüsitakse ja interpreteeritakse sõnavara. Lindistatud on Tallinna viie keskkooli (2., 7., 17., 24. ja 44. keskkool) 15 poissi ja 15 tüdrukut. Valikul on lähtutud ka informandi vanusest — õpilased on jaotatud kolme vanuserühma (10-aastased, 14-aastased ja 18-aastased). Seega lindistati igast koolist 6 inimest. Meesõpilasi lindistas Tartu ülikooli üliõpilane Tiit Palu, naisõpilasi Mai Loog ise. Korruga lindistati tühjas klassiruumis üht õpilast, rääkimisega teemal "Vastassugu ja sugudevahelised suhted" anti kõigile 20 minutit. Selleks et koolilaps antud teemal kõnelema hakkaks, näidati talle fotosid: seinakalendrit *Naine fotokunsti*, fotosid Eesti missivõistlustest ja tippsportlastest ning seinakalendrit poolpaljaste rinnakate naistega (lk 34). Lindistatav pidi vaatama tema ette laotatud pilte ja rääkima sellest, mida ta näeb, mis talle meenub, mida ta arvab.

Mõned uurimistulemused (lk 206–213): 1) igas vanuses tüdrukud on poistest jutukamad ja räägivad kiiremini. Tüdrukute jutukuse areng teeb hüppe enne murdeiga, poiste areng on ühtlane; 2) intervjuu ajal tegid 10-aastased vastajad (nii poisid kui tüdrukud) ja 14-aastased poisid rohkem pikki mõtte- ja kõhkluspause kui vanemad vastajad; 3) poiste kõne on tüdrukute omast katkendlikum; 4) eriti palju räägivad 14-aastased tüdrukud, eriti vähe 10-aastased poisid; 5) tüüpilisteks slängikasutajateks osutusid 18-aastased poisid. Sama vanad tüdrukud erootikateemal

rääkides slängi peaaegu ei kasutanud. Murdeaalised poisid kasutasid palju roppe slängisõnu, 10-aastased poisid slängiga silma ei paistnud. Tüdrukutest jällegi kasutasid just 10-aastased selgeid kõnekeele sõnu, sealhulgas slängi. 14-aastased ja 18-aastased neid valisid oma teksti rohkem koolitatust ja silmaringi näitavaid võõrsõnu; 6) tüdrukud ja poisid käitusid intervjuu ajal erinevalt. Tüdrukud rääkisid palju ja kasutasid suhteliselt väiksemat sõnavara kui poisid. Poisid rääkisid vähe, kuid värvikalt; 7) tüdrukud valisid piltide põhjal teemaderingiks oma elu, suhtumise sellistesse kalendritesse, ühiskonnaprobleemid jms. Poisid seevastu püüdsid pilte kirjeldada.

Uurimuses jääb lahtiseks, mida peab Mai Loog kõnekeeleks ja mida slängiks. Ei selgu, kas need mõisted on sünonüümid või mitte (lk 118–126 peetakse neid sünonüümideks, lk 212 peetakse slängi kõnekeele allnähtuseks).

Esimeses eesti slängi sõnaraamatus kirjutab Mai Loog (lk 6), et slängi ei peeta sobilikuks ametlike ja tõsiste teemade puhul, seda välditakse endast vanema isiku või ülemusega kõneldes, tarvitatakse oma sõprus- või erialaringkondades. Ka doktoritöös väidab ta, et slängi kasutatakse ühealaste loomulikus dialoogis (II osa, lk 117). Samas on öeldud, et erialaste ja erineva sotsiaalse staatusega vestluses püüab madalama staatusega (haridusega) inimene end keeleliselt kokku võtta ja haritumana näidata. Kuidas aga hinnata lindistussituatsiooni, kus uurimistulemused saadi? Kas see oli slängi kasutamiseks soodus? Tundub, et mitte, sest lindistusolukord läheneb ametlikkusele: kasutati varjama ta mikrofoni, intervjuerija ja intervjueritav olid võõrad (ei kuulunud ühte sõprus- või erialaringkonda), küsijad ja vastajad ei olnud ühealised. Lindistatavaid suunati erootikateemale fotode abil — nii poistele kui tüdrukutele näidati poolpaljaste naiste pilte. Kas ei pidanuks tüdrukutele näitama hoopis meesaktide fotosid? Ja kas piisanuks sellestki tüdrukute innustamiseks? On ju teada, et mehi saab erootikateemale lihtsamalt suunata kui naisi, mehed innustuvad sellest valdkonnast kiiremini.

Mai Loogi uurimuse esimeses osas avaldatud kirjalike testide tulemused näitasid, et tüdrukud teavad seksuaaldüsfemisme sama palju kui poisid (lk 62). Miks tüdrukud neid kõnes ei kasutanud? Seletusi on kaks: 1) valitud fotod ei toonud tüdrukuid erootilisele temale lähemale, vaid tõukasid hoopis eemale. Ka Mai Loogi arvates olid poolpaljad naiskehad poistele huvitavam teema kui tüdrukutele. Tüdrukuid kammitseb objektiga samastumine, nad ei tahtnud pilte kirjeldada ning kõnelesid üldiselt (lk 58); 2) võõra inimesega (s.t Mai Loogiga) suheldes püüdsid tüdrukud näida haritumana ning vältisid kõnes slängisme.

Küsitavusi tekitab doktoritöö informantide valik. Et tegemist on statistilise uurimusega, peab iga valik olema põhjendatud, sest valimi ehk väljavõtukogumi kohta tehtud järeldused kantakse üldkogumile üle. Intervjueeritavaid aitas valida klassijuhataja või emakeeleõpetaja, Mai Loog soovis lindistada tavalisi, normaalseid tallinlasi (kes ei ole äsja Tallinnasse kolinud) (lk 32). Informantide valik tundub olevat ebajärjekindel, mõiste "tavaline laps" on konkretiseerimata. Me ei tea, kui palju on meie koolides "tavalisi lapsi" ja kui palju "ebatavalisi". Me ei saa teada ka seda, kas slängi loovad ja kasutavad "tavalised" või "ebatavalised" lapsed.

Peamiseks puuduseks töö juures on see, et esitamata on tulemuste statistiline usaldatavus. Seda saanuks teha statistiliste testide — ψ^2 -testi või t -testi abil. Uurimuses esitatud valem (lk 179) kahe tekstisõne vahelise seotuse hindamiseks jääb ebamääraseks, sest ei ole toodud ühtki näidet, mis selle dešifreerimist hõlbustaks.

See aga, et Mai Loog on esimese eesti slängi uurijana kasutanud lindistatud materjali, on tunnustust väärt.

Tõnu Tender

EDITORIAL NOTE

Representative selections of Estonian poetry began to be compiled and published in the mid-19th century. In total, 15–20 general anthologies of Estonian poetry have appeared — the number depending on how strictly we define the notion. Our present issue begins with an analysis by graduate student of philology Mart Velsker of the anthology of Estonian poetry published in 1955. At that time the pressure of Soviet ideology played an essential role alongside purely literary qualities. Thus the formation of poetry classics can be viewed as a struggle between the aesthetic and ideological criteria. The author notes that the time was unfavourable for compiling an anthology: although the political climate had become milder after Stalin's death, the bulkiness of the selection made quick reorientation impossible.

The readers can now acquaint themselves with two treatises by Plotinus (205–270), one of the founders of Neoplatonism. These treatises present Plotinus's aesthetics in brief and should be characteristic of his philosophical style in general. The translator of the treatises Marju Lepajõe, lecturer at the Department of Classical and Romance Philology, Tartu University, explains in her article what problems the translation of Plotinus's style and philosophical terminology into Estonian creates. A short review of Plotinus's philosophy by Prof. A. Hilary Armstrong of Liverpool University follows.

Pia Letto-Vanamo, associate professor of Roman law at the University of Helsinki, calls our attention to the peculiarities of *Corpus iuris civilis*. She touches upon the reception of Roman law in Italy, Germany, Sweden and Finland. She claims that Roman law was a "lawyers' law" with a mostly practical aim. It contained no general doctrine or wider general notions. Therefore, it is not

quite justified to speak about legal science — stress was laid on the treatment of concrete lawsuits.

On the following pages an elegant piece of writing by Madis Kõiv blends myth, sentence analysis and joyous philosophizing.

The essay by writer Jaan Kaplinski shows that Western culture is based on the conviction that man should be described only as being active and functioning, and the world as his field of action. This kind of description, however, neglects a number of man's aspects. As a counterbalance the author presents examples from Taoism, Hinduism and Christian mysticism which do not consider activity and the accompanying ego-image to be characteristic of the wise man, but treat them as clichés excluding the vision of the world.

Jaak Panksepp from the Bowling Green State University of Ohio describes experiments on mammals which revealed that emotions are based on a limited number of neurobiologically determined neural circuits. The author believes that human feelings and evaluations are based on the same circuits. In the present article the author deals with four circuits of primal emotions. But what happens in the brain when man says "I want to be left alone" or sighs wearily "everything's rubbish"? As the article by Atko Viru, professor of sports physiology at Tartu University, shows, these sentences are the reactions of the human brain and nervous system to the incoming information.

Valdar Parve, lecturer of practical philosophy at Tartu University, tries to interpret the notion of disease. He uses two ways for it, one of them inspired by Karl Raimund Popper's philosophy, the other by Ludwig Wittgenstein's.

Jüri Teras analyses male sexual problems. First the author describes the sexual physiology of normal man. Then he deals with the most frequent organic factors causing impotence: pharmacological causes, pathology of blood vessels and endocrine-hormonal pathology. The article also discusses etiological diagnostics and treatment of impotence.

Ain Isotamm, professor of economic statistics at Tartu University, shows the possibilities of using statistical methods and warns against the accompanying dangers.

Editorial note

In the previous issue we started the article by Eero Medijainen, lecturer of recent history at Tartu University, on the initial years (1918–1919) of the Ministry of Foreign Affairs of the young Republic of Estonia. In the second half of the article the author describes how Estonian embassies were founded and relations established with the Scandinavian countries, Germany, Latvia, Lithuania, Poland and Russia.

In the section of book reviews Jaanus Arukaevu, a graduate student of history at Tartu University, dissects a collection of articles on the Republic of Estonia in 1918–1940. Tõnu Tender, a graduate student of philology, criticizes Mai Loog's thesis on Tallinn schoolchildren's slang which was published in Finland.

In the present issue we start the publication of Niccoló Machiavelli's (1469–1527) *The Prince* (Il Principe).

Emotional circuits of the mammalian brain

Jaak Panksepp

Although Sigmund Freud eventually abandoned his early faith that the passions could be understood in neurobiological terms, his life's work helped reinforce the current generation of neo-dualism where the studies of psychic and neural processes generally proceed quite independently of each other. They need to be blended, and by necessity, much of the blending will have to be achieved through brain research conducted on animals.

Now the foundations have been laid for a neuroscientific understanding of the basic emotions, although we still have only a vague idea about the neural systems that mediate mammalian emotionality. However, there is now abundant reason to conclude that the primary emotions are not mere social constructions but reflect activities of genetically-coded mechanisms of the brain. Our knowledge of the brain has now evolved to a point where the basic emotions can be analyzed rigorously at a neurobiological level. The essay briefly summarizes what we know, what we think we know, and where future investigations in this field may lead us.

The basic emotions appear to arise from executive circuits of the brain which simultaneously syn-

chronize a large number of mental and bodily functions in response to major life-challenging situations. And how many basic executive (command) systems for emotionality are there? Four primal emotional circuits, which mature soon after birth, can presently be designated with considerable confidence:

- 1. A fear circuit which was probably designed during evolution to help animals reduce pain and the possibility of destruction.*
- 2. Another basic emotional system is one which makes the animals intensely interested in exploring their world and which leads them to become excited when they are about to get what they desire.*
- 3. Working in opposition to the curiosity/anticipation system is one which mediates anger, which is aroused by frustration and attempts to curtail an animal's freedom of action.*
- 4. Finally, there is a specific brain system which generates feelings of social loss, loneliness, and grief (i.e., separation distress) when an animal is isolated from its social supports.*

Although these four emotional systems are reasonably well understood, there are likely to be several other basic systems, especially the ones whose activities are more restricted to specific life stages. And surely there are special emotional circuits which serve the goal of reproduction — including special purpose brain mechanisms for

Summaries

seeking a sexual contact as well as those which prepare animals for parenthood.

Although it is highly likely that the human brain does have additional, special purpose, emotional functions—especially social emotions such as those related to sharing, loving, shame, guilt and jealousy—we know practically nothing about those processes at the neural level. To a large extent these special human emotional functions may be evolutionary outgrowths of the primitive social emotional systems that we still share with the other mammals. In any case, we can finally conceptualize, in scientifically useful ways, the ancient neurodynamic structures of the psyche that create our animal passions. This work will have great significance for our understanding of human nature and its disorders.

Infoboom and the brain

Atko Viru

The need for exchange of information is one of the basic needs of humans. It consists in needs for receiving and transmitting information. The need for information and the insufficiency of information stimulate behaviour directed to satisfy this need. The background for the stimulation of behaviour to satisfy the need for information originates from the splitting of afferent influences on the

central nervous system into two: the informational and the emotional component.

Two approaches to the notion of disease

Valdar Parve

The basic idea of the article is that the notion of disease can be treated in several ways: it may be relatively independent of the language in which the theory of disease is worded, or, on the contrary, extremely dependent on it. The author calls the first methodological approach to the notion of disease Popperian and the other Wittgensteinian, although neither of these thinkers themselves has dealt with the notion of disease. The Popperian viewpoint considers the language in which the theory is worded a secondary phenomenon in relation to the theory and, influenced by the circumstances occurring in the course of creating the theory, it is easy to vary, change or even replace the language used for understanding the disease or speaking about it. The Wittgensteinian viewpoint admits that, although the notion is dependent on theory, the theory itself is strongly dependent on the language of theoretical discussion. Even more, in the case of the Wittgensteinian pattern the language of creating the theory (i.e., of describing the disease) largely coincides with the theory

and determines what kind of theoretical notion and on the basis of which facts will finally be formulated. The language even controls the choice of examples ("facts") the theory "feeds" on. The article evaluates from epistemological and axiological aspects some ways of defining the notion of disease and presents a few examples.

Male sexual problems

Jüri Teras

Normal penis erection and ejaculation is controlled by neuroendocrine, hormonal, vascular, and neurophysiological mechanisms. In this discussion impotence is defined as a persistent inability to obtain or maintain penis erection suitable for vaginal penetration and completion of intercourse. Male erectile impotence is caused by the interaction of organic and psychogenic causative factors.

The case histories and physical examination can provide a very accurate assessment of the etiology of impotence. With refinements in behavioural and surgical therapy, etiologic considerations have become increasingly important in the selection of appropriate therapy and in predicting the patient's response to that therapy.

Beware of statistics

Ain Isotamm

The article deals with the dangers accompanying the application of statistical methods. They result either from the incorrect posing of the problem, ignoring the preconditions for using such methods or insufficient knowledge about their essence. One of the reasons for the latter is the development of computers and software which enable us to calculate easily everything possible regardless of the rationality or correctness of the procedure. The article begins with an old joke about white lie, malevolent lie and statistics, and ends with the statement that in a normal state the department of statistics has no need for misinforming people.

The first year of the Estonian Ministry of Foreign Affairs

Eero Medijainen

Establishing its own foreign policy and Ministry of Foreign Affairs was a major breakthrough in the life of Estonians as a nation. There had been successful professional lawyers, journalists, traders, military men, etc. among Estonians. Beginning with 1918-1919 an Estonian could also become a diplomat. There was a number of factors which favoured Estonia's integration into the world diplomacy.

The democratic or new diplomacy which was widely spoken about in the world in 1918-19 suited the new republic. Estonian diplomats did not feel displaced as reforms were made in nearly all the ministries of foreign affairs of European countries and beginner diplomats were employed. Moreover, Estonia was not alone in establishing its system of foreign relations. It was simultaneously done in the other young countries, too.

On the other hand, reforms going on elsewhere caused certain confusion in Estonia as well. The aim of the reforms carried out in many countries was to bring closer the diplomatic and consular representations. Those reforms were taken into account in Estonia. Several first Estonian representatives had the credentials of both a consul and chargé d'affaires. This in its turn caused misunderstanding concerning the limits of their power. The situation was especially tense between the consulate and

embassy in Helsinki in 1919. There were also contradictions between the credentials of attachés appointed by the War Ministry and the representatives of the Ministry of Foreign Affairs. The relations between the attaché and the representative were especially tense in Riga, but also in Helsinki. In 1919 the Estonian foreign delegations were directed from two centers — firstly, the Ministry of Foreign Affairs, which was led by 6 different politicians in turn in 1919, and secondly, the mission sent to the Paris Peace Conference, led by Minister of Foreign Affairs J. Poska. In the first half of 1919 the latter delegation had the dominant role. On January 1, 1919, only 3 people were employed at the Ministry of Foreign Affairs. By November 1919 the number had grown to 38 and remained approximately the same for the following 21 years. The Ministry of Foreign Affairs became an institution that was able to successfully represent Estonia's interests.

VALITSEJA

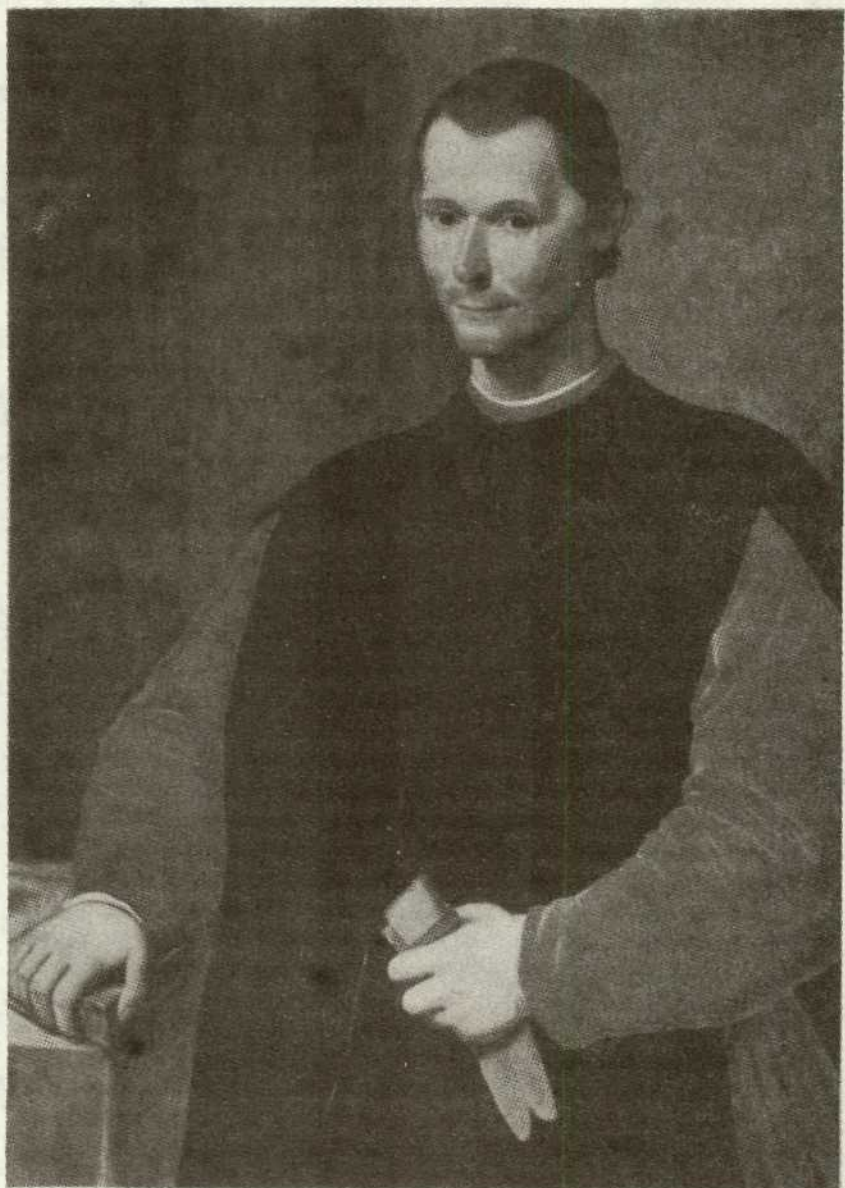
(*IL PRINCIPE*)

Niccolò Machiavelli

Tõlkinud Toivo Tomson

|

Niccolò Machiavelli. *Il Principe*. Milano: Epoca!, 1987.
Toimetus avaldab tänu Janika Sillale abi eest tõlke
viimistlemisel.

NICCOLÒ MACHIAVELLI

Santi di Tito (1536–1603) maal
(Palazzo Vecchio, Firenze)

SAATEKS

3. mail 1469. a Euroopa humanistliku mõtte keskuses Firenzes sündinud ja 21. juunil 1527. a samas linnas surnud Niccolò Machiavelli nimi ei vaja ilmselt tutvustamist. Inkvisitsiooni "auraamatusse", *Index librorum prohibitorum*'isse, kanti tema teosed suurte tähtedega juba XVI sajandi keskel. XVII sajandil tuletati Inglismaal Firenze sekretäri¹ eesnimest Saatana sünonüüm *Old Nick*; XVIII sajandi mõtlejatele oli ta amoraalse egoismi esindajaks. XIX sajandi Itaalias muutus ta rahvusriigi ettekuulutajaks, XX sajandi punasel Venemaal aga marksistliku klassivõitlusteooria rajajaks. Suveräänse Eesti pikimaks Machiavellit käsitlevaks kirjutiseks oli Friedrich Suure *Antimachiavelli*'i sisukokkuvõte Elsa Assoni *Üldises ajaloo*s (1933). Järgnev tõlge püüab nõrgestada XVI sajandil vaimulike jt võimukandjate algatatud traditsiooni — kommenteerida ja süüdistada Machiavellit, ilma et eelnevalt oleks tutvutud tema teostega.

Machiavelli loomingu tihe seos tema kaasajaga tingib vajaduse iseloomustada lühidalt seda varakapitalistlikku sotsiaalmajanduslikku keskkonda, kus autor elas ja töötas. Seejuures tuleks pidada silmas, et Machiavelli nagu teisedki tema kaasaegsed itaallased oli esmajoones oma isamaa, suveräänse Firenze linnvabariigi kodanik, s.t kõigepealt firenzlane Itaaliast ja alles seejärel itaallane Firenzest.

Rahvusvahelise kaubanduse ja finantsoperatsioonide mahult ning ulatuselt ja varakapitalistliku tööstuse arengutasemelt oli Itaalia XV sajandil kindlalt Euroopa esirinnas. Sel ajal öeldi, et kõikjal, kust on

¹Selle pseudonüümi all lubas katoliku kirik Machiavelli järeltulijatel avaldada mõningaid tema vähem tähtsaid teoseid.

loota tulu, võib leida firenzelasi ja varblasi. Kuigi Itaalia sõjad (1494–1559) ja teiste Euroopa riikide tugevnev konkurents põhjustasid Itaalias raskusi, ei vasta viimaste aastakümnete uurimuste valguses siiski tõele XVIII sajandi valgustushistoriograafiast pärinev arvamus, nagu oleks Itaalia XVI sajandil elanud läbi suurt langust. Kogu *cinquecento* (it. k viiesajandad) vältel näitas sajandi teisel poolel uut tõusu läbi elanud Itaalia üles suurt kohanemisvõimet muutunud tingimustega ja säilitas suhtelised eelised võrreldes teiste riikidega, ehkki kaotas absoluutse ülekaalu. Firenzelased suutsid luua head suhted Türgiga ja kindlustada oma positsioone Idas; neil olid tihedad sidemed paavsti õukonna, Prantsusmaa ja Napoli kuningriigiga.

Ajavahemikku Lodi rahust (1454) Charles VIII sõjakäiguni (1494/95) iseloomustab suhteline poliitiline stabiilsus. “Enne Prantsuse kuninga Charles’i tungimist Itaaliasse oli provints paavsti, veneetslaste, Napoli kuninga, Milano hertsogi ja firenzelaste võimu all. Noil valitsustel ja valitsejail pidi olema kaks peamist hoolt: et Itaaliasse ei siseneks relva jõul mõni võõras valitseja ja et keegi neist endist ei haaraks suuremat võimu” (*Il Principe*, XI, 3). Kuigi maa oli suuremal või vähemal määral killustatud — umbes nagu Ameerika Ühendatud Riigid (*United States of America*) enne ühendamist —, ei tähendanud see siiski tema eri osade isoleeritust; tihedad kultuuri- ja majandussidemed ühendasid nii üksikuid regioone kui ka kogu Itaaliat.

1434. a algas Firenze Medicite kolm sajandit kestnud valitsemine (vaheajad 1494–1512 ja 1527–1530). 1469. a tuli kahekümne kolmeks aastaks võimule humanistide ja kunstide soosijana tuntuks saanud Lorenzo I Tore. Kuigi Medicid valitsesid 1494. (ja 1532.) aastani vabariikliku korra sildi all, mahtusid sel ajal ametnikukandidaatide nimesid sisaldavasse nahkkotti ära vaid Medicite poolchoidjate nimed. Tähtsamad ametikohad kuulusid sotsiaalse hierarhia tipus olevaile, omavahel äri- ja perekondlike sidemetega tihedalt seotud rahvusvahelise tegevusulatusega kaupmeestele ja pankureile, suurkaupmeestele ja suurmaavaldajatele².

Firenze poliitiline korraldus demokratiseerus märgatavalt pärast seda, kui kodanikud olid 1494. a Medicid linnast välja kihutanud. Sama aasta 22./23. detsembri seadusega reorganiseeriti Firenze valitsemis-süsteem, likvideeriti Medicite ajal moodustatud *Seitsmekümne* ja *Saja nõukogud* ning moodustati endisaegseid *Kommuuni* ja *Kodanike nõuko-*

²Machiavelli-aegses kirjanduses nimetati neid nobiilideks, rikasteks, tarkadeks meesteks jne (*nobili, ricchi, uomini savi; case, grandi, principali*). Tõlkes esinevad *nobiilid* ja *targad mehed* osutavad just sellele grupile.

gusid ühendav uus organ, mida hiljem hakati nimetama *Suureks Nõukoguks*. Sinna kuulusid kõik vähemalt 29-aastased meessoost linnakodanikud, kelle esivanemad olid olnud registreeritud vähemalt ühte kolmest tähtsamast valitavast riigiametist. Seega oli eespool nimetatud eliitgrupp pärast 1494. a sunnitud jagama valitsemist oma vähem jõukatest kaaskodanikest kaupmeeste ja pankurite, liikasuvõtjate ja ettevõtjate, iseseisvate jõukate käsitöölise ja vabade elukutsete esindajatega³.

Sotsiaalse struktuuri madalaimal astmel olid elanikkonna laiad õigusteta kihid ehk "pööbel" või "rahvarämps", nagu neid tolecaegses kirjanduses nimetati (*plebe, infima plebe, vulgo*).

Vabariigi ajal oli tähtsaimaks täidesaatva võimu organiks 9-liikmeline *Sinjoriia*, mille eesotsas oli Õigluse *Gonfaloniere* (*Gonfaloniere di Giustizia*) ehk Firenze vabariigi ametlik pea. Aegade jooksul oli sel ametikohal olnud 12 või 13 aristokraatlikku päritolu Machiavellit⁴. Kaheksat ülejäänud liiget nimetati *Priori di Libertà* deks (umbes 'vabaduse kaitsjad') ja sel ametikohal oli olnud 54 Machiavellit. Firenze linnvabariigi kõrgemad ametnikud ei saanud oma töö eest palka; et ei tekiks türanne, oli nende ametisoleku aeg piiratud 2 kuuga.

Vabariigi ajal valitsenud lepitamatu vaenulikkus Suurde Nõukokku kuuluvate erinevate sotsiaalsete gruppide vahel ning vaen kodanike ja mittekodanike vahel viis raugematu sisepoliitilise võitluse ja lakkaamatute rahutuste, tülide ning lahkkelideni; ja nii õnnestuski Medicitel kaheksateist aastat hiljem prantslaste abil linn taas oma võimu alla võtta.

Andmeid Niccolò Machiavelli esimesest 29 eluaastast on meieni jõudnud kasinalt. Teada on, et 1476. a hakkas Machiavelli õppima ladina keele grammatikat; Michelangelo oli sel ajal aastane ja Tizian vist alles sündimata. Aasta hiljem panid vanemad, isa Bernardo ja ema, *don-*

³Kirjanduses nimetati neid üldsuseks, kodanikeks, hulgaks (*universale, popolo, moltitudine, popolari, mercatanti*). Tõlkes esinev *kodanikud* viitab just sellele grupile.

Et Firenze täieõiguslik kodanikkond (3000 kuni 3200 inimest), Suur Nõukogu, moodustas linnvabariigi elanikkonnast (50 kuni 70 tuhat inimest) vaid umbes 6%, siis on käesolevas tõlkes eiratud *Il Principe* inglise, vene jt tõlgetes järgitud traditsiooni nimetada rahvaks 6% elanikkonnast. Sel juhul oleks XVI sajandi alul Firenze elanud kuus korda vähem "rahvast" kui Roomas prostituute, keda Pascale Villari andmeil oli 18 000.

⁴Suguvõsa hõbedasel vapil oleva sinist värvi risti igasse otsa on löödud nael; *chiavello* tähendab itaalia keeles "naela" ja *malchiavello* (*resp. machiavello*) "kurja naela", s.t naela, mis suudab enda eest seista.

na Bartolomeo, Niccolò õppima linnakooli; Leonardo da Vinci oli sel ajal kahekümne viie ja Dürer kuueaastane. Veel kaks aastat hiljem, kui Thomas More oli aastane ja Kopernik kuuene, hakkas Machiavelli õppima arvutamist. Kaks aastat enne Martin Lutheri ja Raffaeli sündi hakkas Machiavelli õppima ladina stilistikat ning kirjutas oma esimesed ladina-keelsed kirjandid. Ladina keele oskus tegi talle kättesaadavaks eelkõige selliste autorite teosed nagu Titus Livius, Tacitus, Cicero, Caesar, Vergilius, Suetonius, Ovidius, Tibullus ja Catullus. Ladinakeelses tõlkes luges ta Herodotost, Plutarchost, Xenophoni, Aristotelest, Thukydidest ja teisi. Arvatavasti olid Niccolò praktiseerivast juristist isa kasinad majanduslikud võimalused põhjuseks, miks pojalt jäi ülikoolitee jalge alla võtmata.

Mõni nädal pärast Savonarola poomist ja põletamist 1498. a mais määras *Sinjoriia* dekreet Machiavelli sisepoliitiliste küsimustega tegeleva II kantselei sekretäriks. Kuu aega hiljem järgnes määramine välispoliitiliste ja sõjaliste küsimustega tegeleva "Rahu ja vabaduse kümne" (*Dieci di libertà e di pace*) komisjoni sekretäriks. Neliteist aastat kestnud teenistuse jooksul võttis Machiavelli peamiselt vaatejana osa kolmeteistkümnest diplomaatilisest missioonist, sh neli korda Prantsuse kuninga õukonnas. Ainuüksi tema enda käega kirjutatud teenistusalaseid kirju on Firenze linnaarhiivis talle üle nelja tuhande. Kuigi seda ametikohta ei saa vabariikliku meelsuse poolest tuntud suguvõsa varasemat käekäiku arvestades pidada väljapaistvaks, pigem vastupidi, andis energiline tegevus Firenze vabariigi teenistuses, osalemine diplomaatelistel missioonidel ja lähedane kokkupuude kaasaege poliitilise eluga Niccolòle rikkalikku ainet hilisemateks mõtisklusteks ja järeldusteks.

Machiavelli tegevus Firenze vabariigi ametnikuna katkes Medici-te restauratsiooniga 1512. a. Järgmise aasta veebruaris süüdistati teda osavõtus Medici-te vastasest vandenõust, tal tuli veeta mõned nädalad vanglas ja võtta vastu pigem sümboolset laadi karistus, kuus nuudihoopt. Pärast Giuliano Medici valimist paavstiks 1513. a märtsis (Leo X) kuulutati välja amnestia ja Machiavelli vabanes vanglast. Edasine elu möödus peamiselt perekonna valdustes Firenze lähistel.

Esimesed sammud kirjanduspõllul astus postuumselt Saatanaks inkarneeritud Niccolò poeedina, võimalik, et juba Lorenzo Toreda eluajal. 1504. a-st on meieni jõudnud tema esimene *Kümneaastak* (*Decemnale*), riimjutustus Firenze ja Itaalia poliitilisest ajaloost aastail 1494–1504. Machiavelli aktiivsem ja viljakam loomeperiood langes ajavahemikku 1513–1520. 1513. a hakkas ta kirjutama *Arutlusi Titus Liviuse esimesest dekaadist* (allpool: *Arutlusi*). Peatükke teosest luges autor *Rucellai* aegade humanistlikus ringis ette 1516. a. Ajavahemikus 1513. a II poo-

lest kuni 1516. a valmis Machiavelli kuulsaim teos, *Il Principe*. Pärast traktaadi *Sõjakunstist* (1519–1520) valmimist hakkas ta Firenze ülikooli tellimusel kirjutama *Firenze ajalugu* (ülikooli eesotsas oli sel ajal Giulio Medici, kes võttis 1523. a paavstiks valituna endale nimeks Clemens VII). Machiavelli oleks ühekülgsest valgustatud, kui jääksid märkimata tema arutlused itaalia keelest, ajastu vaimust kantud elurõõmsad komöödiad (*Mandragola*), luuletused jm.

Vabariikliku korra üldise languse ajal *quattrocento* (it. k neljasajandad) teisel poolel oli valitsevaks suundumuseks absolutistlike tendentside tugevnemine. Huvi tõusuga valitsejate vastu kaasnes suur hulk traktaate valitsejast (nn valitsejate peegel). Nagu keskaja kirjanikud, tahtsid ka humanistid avastada üldkehtivaid norme ja kirjeldada ideaalset valitsejat. Tähelepanu keskendus valitsemise eetilistele probleemidele ja valitseja isikuomadustele. See tendents kulmineerus Machiavelli teesiga, et poliitikas on eluliseks ja määravaks teguriks valitseja isik.

1513. a 10. detsembril teatas Machiavelli kirjas sõbrale teose *De Principatibus*⁵ valmimisest. Arvatavasti pidas ta silmas *Il Principe* esi-

⁵*De Principatibus* (lad. k.), s.t printsipaatidest, erineva võimutäiuse astmega (ainu)valitsejate võimust, ametist, sellise valitsemise all olevaist riikidest. Machiavelli kasutab sõna printsipaat (it. k *principato*: mineviku kesksõna verbist *principare*, 'olema *principe* ehk valitseja') üldistavamas tähenduses kui ehk tänapäeval sellega harjunud ollakse. Printsipaat üldnimena tähistab Machiavellil suvalise valitseja (*pro principe*) ametit, võimu, sellega kaasnevat väärikust, territooriumi, mille üle valitseja oma võimu teostab, võimuloleku aega jne. Kuningriik, paavstiriik, keisririik või hertsogiriik on printsipaadi alaliikideks, kus *principe*'ks ehk valitsejaks on vastavalt kuningas, paavst, keiser või hertsog. Ülekantud tähenduses võiks sõna mõista ka kui riigijuhtimise, riigivalitsemise kunst. Kahjuks puudub sõnal adekvaatne vaste eesti keeles ja seetõttu on *il principato* tõlkesse vahendatud (ainu)valitseja võimu, ametina. Vt ka sõnaseletusi: *principato*.

Il Principe tuleneb ladinakeelsest sõnast *princeps* (*primus* 'esimene' ja *cipio* 'pea') ning tähendab esimest võrdsete seas, linnavabariigi valitsejat, riigijuhti. Et XVI sajandi alguses oli riigi ja õiguse alane terminoloogia veel välja kujunemata ja suhteliselt piiratud, siis ei jäänud Machiavellil muud üle kui kasutada erinevatesse formatsioonidesse kuuluvate erineva võimutäiuse astmega riigijuhtide kohta üldnimetajat *il principe*. Eelõeldu valguses pole pealkirja vahendamine *Vürstina* (*Printsina*, *Monarhina*) adekvaatne. Tundub, et käesoleval sajandil toimuv pealkirja järk-järguline transformeerumine "Vürstist" (*pro* "Printsist") "Valitse-

mest ühteteistkümmend peatükki, mis valmisid oletatavasti pärast seda, kui ta oli kirjutanud valmis *Arutluste* esimesed XVIII peatükki. Teose struktuur ja leksika lubavad arvata, et *Il Principe* ei valminud korraga. Näiteks pühendus ei saa olla kirjutatud enne 1515. või 1516. aastat. Esitanud esimeses üheteistkümmes peatükis oma originaalse nägemuse eri teid pidi ja erinevates tingimustes realiseeruva valitsejavõimu (*pro* printsipaadi) saavutamisest, jätkas Machiavelli järgnevas peatükkides teema arendamist. XV–XIX peatükki võib pidada loogiliseks ja mõneti satiiriliseks vastuseks esmalt humanistide kirjutistes ilmunud vaidlusele: kas valitseja voorused ja iseloomujooned peaksid erinema lihtkodaniku omadest või mitte.

Omaette seisab teose viimane peatükk, “Üleskutse vabastada Itaalia barbaritest”. Peatüki ülesehitus ja sõnavara lubab allakirjutanu arvates kahelda selle terviklikus autentsuses. Hämmastavalt sageli püütakse sellele peatükile viidates väita, nagu oleks Machiavelli kutsunud üles Itaaliat ühendama (XX sajandi piiridesse!). Firenze sekretär ise suhtus seda laadi spekulatsioonidesse üsna realistlikult. Sõprade ringis esitatud küsimusele Itaalia valitsejate sõjalise alliansi võimalikkusest vastas ta lihtsalt: “Ärge ajage mind naerma!”

Il Principe's on ajalugu näiteks ja illustratsiooniks, *Arutlustes* on ajalugu materjaliks, millest tulenevad üldised järeldused. Viimati nimetatud teoses on Firenze sekretär püüdnud leida ajaloost oma kaasajale kohandatavaid poliitilisi seadusi. Allakirjutanu arvates on tugevasti liialdatud väited *Il Principe* ja *Arutluste* kontseptuaalsest erinevusest. Peaaegu kõik *Il Principe*'s sõnastatu leiab üksikasjalikumalt käsitlemist ja arendamist *Arutlustes*. Teoseid tuleks vaadelda tervikuna, ühe konkreetse etapina Machiavelli poliitilise mõtte arengus. Tugevalt humanistlik varjund tema hilisemates töedes *Sõjakunstist* ja *Firenze ajalugu* on lubanud mõnel autoril kõnelda Machiavelli arengust “ortodoksse humanismi” suunas.

Il Principe hakkas käsikirjalistes variantides levima juba Machiavelli eluajal. Kuigi Firenze sekretär olevat enne surma otsinud taga *Il Principe* eksemplare, et need hävitada, trükiti teos siiski juba viis aastat pärast autori surma ja ilmus järgneva 20 aasta jooksul vähemalt 25 kor-

jaks” kajastab ühtaegu ka konkreetse sootsiumi kultuuritaseme tõusu. Näiteks vene keelde vahendati pealkirja 1869 a.: *Монархъ* (*Il Principe*), 1910 a.: *Князь* (*Il Principe*), ning alates 1934. a on kinnistunud: *Государь*; 1930. aastate lõpul muutus “Vürst” “Valitsejaks” ka eesti keelses kirjasõnas (Richard Kleisi toimetatud entsüklopeediates).

da. 1553. a tõlgiti *Il Principe* prantsuse keelde, 1560. a ladina keelde. XVI sajandist on teada ka kaks *Il Principe* tõlget inglise keelde.

Ajad aga muutusid ja juba paar aastakümnet pärast Machiavelli surma väideti Trieri toomkiriku vaimulike seas levitatud memoriaalis, et *Il Principe* on kirjutatud Saatana enese käega, Machiavelli inkarneerus vanakurjaks. 1564. a Trento kirikukogu kinnitas inkvisitsiooni 1559. a edikti, millega tema tööd määrati hävitamisele; see aga ei takistanud nende edasist suhteliselt laia levikut väljaspool Itaaliat. Konkreetset süüdistas inkvisitsioon Machiavellit kristluse ja paganluse solvavas võrdlemises (*Arutlusi*, II rmt, 2. ptk) ning Moosese käsitamises tühipalja ajalooost pärit riigimehena (*Il Principe*, 6. ptk). Tema teoste põlu alla sattumise tegelik põhjus näib aga peituvat selles, et neis on kõrgem poliitiline võim vabastatud jumalikust orcoolist ning selle kandjad Jumala väljavalitu seisusest. Sellise lähenemisega teenis Machiavelli ära nii Jumala (*resp.* kiriku) kui "väljavalitute" tänini kestva kustumatu vaenu. Lähtudes riigivõimu atribuutide, religiooni (*resp.* ideoloogia, demagoogia) ja moraali käsitlemisel utilitaristlikest põhimõtetest, tunnustas Machiavelli ühena esimestest avalikult jõu osa poliitikas.

Termin "makjavellism" on tänaseks omandanud tähenduse, mille kohaselt poliitikas on tähtis ainult tulemus ning indiviid ei pea oma poliitilises tegevuses tundma end moraalnormidest ahistatuna. Psühholoogid tähistavad selle terminiga "amoraalset, salakavalat suhtumist kaasinimestesse, millega kaasneb küüniline arvamus nende tegusid juhtivatest motiividest", või "usku, et inimesi saab juhtida meelituste, ähvarduste ja tüssamiste abil; püüdu sellist juhtimist ellu rakendada". Tuleb siiski tõdeda, et makjavellism kui nähtus eksisteeris ammu enne Machiavellit ja seda võib pidada niisama vanaks kui poliitikat. Juba Cicero ja Tacitus väitsid, et ühiskonna heaolu nimel (*utilitas rei publicae*) on moraaliskaduste rikkumine lubatav.

1580. a kasutati terminit "makjavellism" esmakordselt trükis. Sama sajandi katoliiklaste ja protestantide omavahelistes vaidlustes süüdistasid pooled teineteist Machiavelli õpetuse järgimises. Prantsusmaal ja Inglismaal nimetati makjavellistideks kõiki, kes tahtsid tugevdada riigivõimu. Machiavellit peeti ateistiks, kellele religioon oli vaid tööriistaks valitsejate käes. Seejuures ei teatud katoliiklikes maades XVI ja XVII sajandil Firenze sekretärist endast suurt midagi ja arvamus temast kujunes "antimakjavellistide" väljaastumiste najal. Teda peeti kurjuse õpetajaks, ja mitte ainult poliitikas, vaid kõigil elualadel. "Makjavellism" lahutati Machiavellist alles XVIII sajandil, mõnel maal on ta deinkarnatsioon alles käimas. Eestikeelses kirjanduses tõdevad Machiavel-

lile makjavellismi kui "õpetuse" omistamise ekslikkust vaid eestiaegsed Richard Kleisi toimetatud entsüklopeediad.

Kiriku tekitatud saladuskate Machiavelli ümber osutas karuteene kujutlusele Machiavellist ja makjavellismist. Oli (ja on) lihtne omistada Firenze sekretärile ideid ja vaateid, mille seos tema loominguga on nõrk või puudub hoopis. XVII sajandil tekkis Firenze sekretärile ka kaitsjaid, peamiselt nende hulgast, kes olid tema töödega tutvunud. *Arutluste* laiema levikuga hakkas ta omandama kahenäolise Januse jooni, Inglismaal "avastati" Machiavelli kui vabariiklane. Laialt tuntud on Francis Baconi sõnad: "Me oleme palju tänu võlgu Machiavellile ja teistele temasarnastele kirjanikele, kes kuulutavad või kirjeldavad avameelselt ja siiralt seda, mida inimesed teevad, ja mitte seda, mida nad peaksid tegema." Hume'i silmis oli Machiavelli "suur geenius". Diderot iseloomustas makjavellismi kui vägivaldlikkust (*l'art de tyranniser*) ja avaldas arvamust, et *Il Principe* eesmärgiks oli despotismi koleduste kujutamine. Nietzsche pidas *Il Principe* põhjal Cesare Borgiat kaasaja inimese prototüübiks. Hitler ja Mussolini armastasid Machiavellile viidada kui poliitika tõelist olemust mõistnud meistritele, pole aga teada, et fašistlikud diktaatorid oleksid olnud tegelikult tema loominguga tuttavad.

Machiavelli hauasambale Firenzes on kirjutatud: *Tanto nomini nullum par elogium*⁶. Jäägu lugeja otsustada, kui palju tõtt on Bertrand Russell'i sõnades: "Selline intellektuaalne ausus küsimustes, mis puutuvad poliitilisse autusse, oleks vaevalt võimalik olnud teisel ajal ja teisel maal."

Tõlkija

⁶Umbes: 'Nii suurele nimele ei saa olla võrdväärseid kiidusõnu'.

[Pühendus]

NICCOLÒ MACHIAVELLI
KÕRGEAULISELE LORENZO DE' MEDICILE¹

Enamasti astuvad inimesed lootuses võita valitseja heasoovlikust tema ette andidega, mida nad kas ise kalliks peavad või siis valitsejale eriti südamelähedaseks hindavad, mistõttu viimasele õige sageli ratsusid, relvi, brokaati, kalliskive ja muud sarnast tema kõrge seisuse väärilist kingitakse. Soovides pakkuda Tema Kõrgeaususele mõnd tõendust oma alandlikust meelest, ei leidnud ma oma varudest midagi, mis oleks mu hingele armsam või hinnalisem kui suurmeeste saavutuste põhjalik tundmine, milleni olen jõudnud kaasaja kestva jälgimise ning muiste kirja pandu lakkamatu uurimise teel; ja mille viljad läkitan ma nüüd, pikaajalise hoolika ja usina vaagimise järel, väiksesse teosesse koondatuna Tema Kõrgeaususele.

Ehkki annan endale aru, et töö pole Tema Hiilguse vääriline, loodan siiski väga, et see tänu Tema lahkusele ja haritusele vastuvõttu leiab — arusaamises, et minu võimuses pole teha Tema Kõrgeaususele suuremat kinki, mis võimaldaks Tal lühima aja-ga mõista kõike seda, mida mina paljude aastate kestel arvukate raskuste ja ohtude ületamise hinnaga olen tundma õppinud ja mõistnud. Sedasinast tööd ei ole ma kaunistanud pikkade lõpulausete, kõrgelennuliste täispuhutud väljendite ega muu välispidise viguri või peibutusega, millega tavatsevad oma kirjatükke kujundada ja ilustada teised, sest mu sooviks on, et teos hoopiski ilma ehteta jääks või et teda kaunistaksid ükspäinis materjali mitmekesisus ja aine kaalukus. Ärgu loetagu ka jultumuseks

¹ Orig.: *Nicolaus Maclavellus ad magnificum Laurentium Medicem*. Teos on pühendatud Lorenzo I de' Medici (1449–1492) pojapojale, Lorenzo II de' Medicile, Firenze valitsejale aastail 1513–1519. Suurem poliitiline kaal oli siiski tema onul Giovanni de' Medicil (Rooma paavst Leo X aastail 1513–1521). Pühendus on kirjutatud enne 1516. a 8. oktoobrit.

Kuigi kõik originaali pealkirjad on ladinakeelsed, toob käesolev tõlge ladinakeelsetena ära vaid tekstis esinevad üksikud tsitaadid; kõik ülejäänud, küllaltki ohtvalt esinevad ladinakeelsed sõnad ja väljendid on vahendatud eestikeelsetena. Märkused siin ja edaspidi tõlkijalt.

seada, et üks madalast ja tähtsusetust seisusest [*stato*]² inimene sõandab arutleda valitsejate hoolte ja murede üle ning korraldada nende valitsusasju; sest nii nagu maastiku joonestajadki asetuvad mägedest ja muudest kõrgematest paikadest ülevaate saamiseks tasandikule, võttes madalike vaatlemiseks koha sisse kõrgemal mägedes, nõndasamuti tuleb kodanike³ iseloomu parimaks tundmaõppimiseks olla valitseja ning valitseja loomuse mõistmiseks kuuluda kodanike hulka.

Võtku siis Tema Kõrgeausus see väike kink vastu samas vaimus kui mina selle teele läkitan; ja kui Ta võtab vaevaks raamatu-kese tähelepanelikult läbi lugeda, ei jää tal kindlasti märkamata minu innukas soov, et Tema Ausus saavutaks selle suuruse ja ülevuse, mida saatuse [*fortuna*]⁴ ja muud väärtuslikud omadused Talle ette kuulutavad. Ja kui Tema Kõrgeausus oma hiilguse tippudelt mõnikord pilgu ka madalamatele paikadele suunab, saab Talle selgeks, kuivõrd teenimatult kannatan ma saatuse õela ja katkematu pahatahtlikkuse all.

²Allpool enam kui sada korda esinev nimisõna *lo stato* on üks kõige enam disputeeritud sõnu tekstis. Kõrvuti väidetega, et sõna tähendus on sama mis tänapäeval sõnal "riik" (it. k *Stato*, ingl. k *state*, sks. k *Staat*), esinevad väited, et sõnal pole tänapäeva sõnaga "riik" mitte midagi ühist. Käesolev tõlge pole mõeldud seda vaidlust lahendada ja toob sõna nurksulgudes ära seal, kus seda mitmeti tõlgendada võib. Tahaks siiski juhtida tähelepanu tõigale, et nimisõna *lo stato* (muude on *stato* mineviku partitsiip verbidest *stare*: kestma; püsima; elama; jne ning *essere*: elama; olema jne) esineb allpool valdavalt passiivses tähenduses; valitseja saavutab, hoiab, säilitab, anastab, kaotab *lo stato*'t; samas Prantsusmaa [kuningriik], mille sünonüümina Machiavelli kasutab kohati sõna "kuningas", on aktiivses tähenduses. Allpool on sõna tõlgitud seisuseks; võimuks; valduseks, riigiks.

³Vastava sõna võiks tõlkida 20. sajandi tähenduses *rahvaks*, ent et Machiavelli-aeagne "rahvas" moodustas vaid u 5–6% kogu Firenze elanikkonnast, siis on käesolevas tekstis eelistatud vahendada *popolo*'t eesti keelde *kodanike*, *inimestena*.

⁴Allpool (XXV ptk) mõõnab Machiavelli, et Saatuse ja Jumal võivad olla määrajaks umbes poolte inimeste tegude üle. "Saatuse" [*fortuna*] võib tähendada nii saatusest (*pro* Jumalast ?) määratud osa, seisundit, staatust kui ka lihtsalt õnne, edu; õnnelikkust juhust.

De Principatibus
(Printsipaadidest)⁵

I

AINUVÕIMUST JA SELLE SAAVUTAMISE
TEEDEST⁶

Igasuguse eesõigustatud seisundi ja ülevõimu puhul, millega kaasneb käsutamisõigus inimeste üle, kuulub võim kas vabariigile või valitsejale. Ainuvõim on kas pärilik — kui valitseja suguvõsa on trooninud valdust ammust ajast saati, või vastne. Viimane omakorda jaguneb läbini uueks — nagu seda oli Francesco Sforza⁷ valitsemine Milanos, ja osaliselt uueks — sel juhul on vastvallutatud maa otsekui kehaliikmena ühendatud valitseja pärusvaldusega, nagu on seda Napoli kuningriik [regno] Hispaania kuningale.⁸ Kirjeldatud viisil ainuvalitsusele allutatavad maad

⁵ Sõna 'printsipaad' kohta vt eestpoolt.

⁶ Orig.: *Quot sint genera principatuum et quibus modis acquirantur*. 'Kui palju printsipaadide liike on olemas ja mil viisil neid saavutatakse'. Machiavelli klassifitseerib peatükis kõik oma kaasajani eksisteerinud riigid valitsemiskorrast lähtuvalt vabariiklikeks ja "ainuvalitsuslikeks"; järgnevatest peatükkidest selgub, et "ainuvalitsuse" ehk printsipaadi alla võib arvata nii monarhia, oligarhia kui türannia.

⁷ S.t. nagu seda oli Milano printsipaad (*pro* hertsogkond) Francesco Sforzale. Sforzad valitsesid Milanos aastail 1450–1535. Francesco Sforza (1401–1466) juhtis kondotjeerina üht oma aja suurematest sõjalistest grupeeringutest; nais Milano hertsogi Filippo Maria Visconti teenistuses olles viimase tütre, Bianca Maria. Kui suri viimane Viscontide soost hertsog (1447) ja Milanos kuulutati välja Ambrosia vabariik, läks Francesco Sforza vabariigi vägede eesotsas sõjakäigule Veneetsia vastu. Pärast salajast kokkulepet vaenlastega pööras ta relvad vabariigi vastu, vallutas Milano ja omandas hertsogi tiitli (1450); 1464 vallutas ta Genova, Korsika ja Bari.

Täiesti ehk igas mõttes uueks printsipaadiks oli Milano Francesco Sforzale (II ptk), Rooma Romulusele, Iisrael Moosesele, Pärsia Kyrosele, Ateena Theseusele, Sürakuusa Hieronile (VI ptk) jne.

⁸ Hispaania kuningas Fernando II Katoliiklane (1452–1516) hõivas prantslaste kaasabil Napoli kuningriigi (Granada kokkulepe, 1500), mis-

on harjunud elama valitseja võimu all või olema vabad; neid alutatakse kas oma või võõraste relvadega, tänu saatuse [*fortuna*] heatahtlikkusele või omaenese tublidusele [*virtù*]⁹.

II

PÄRILIKUST AINUVÕIMUST¹⁰

1. Jäägu siinkohal kõrvale vabariigid, sest alles hiljuti arutlesin nende üle pikemalt¹¹. Edaspidises tahan ma eeltoodud peajoonetest kinni pidades mõtiskleda üksnes ainuvõimust ja keskenduda neile küsimustele, mis puudutavad valitseja võimalusi oma võimu teostamiseks ja selle säilitamiseks.

järel pööras relvad liitlaste vastu ja ühendas valduse Hispaaniaga (1504). Fernando II-st on pikemalt juttu XXI ptk-s. Kuigi Fernando II võis "pea-aegu et uueks valitsejaks nimetada" (XXI ptk), oli Hispaania kuningriik [*regno*] talle pärilikuks printsipaadiks (*regno* tähendab veel kuninga võimu, au, valitsemist); Napoli kuningriigi lisandumisel muutus printsipaad segatuks.

⁹Itaalia *virtù* ja ladina *virtus*'e tüveks on ladina *vir* 'mees, inime-ne'. Machiavelli tähendab *virtù* harilikult poliitikule või sõjamehele tema eesmärkide saavutamiseks vajalike omaduste, väärtuste kompleksi, poliitilist ja sõjalist tarkust. Lahtiseletatult tähendab sõna poliitilist "voorust", kuid selles XVI sajandi alguse tähenduses, mida Machiavelli silmas pidas: "ei saa nimetada *virtù*'ks kaaskodanike tapmist, sõprade reetmist, truuduse, halastuse ja religioossuseta elatud elu" (vt VIII ptk). Allpool on sõna vahendatud teksti *tubliduseks, vahvuseks, väärtuslikeks omadusteks, vooruseks*.

¹⁰Orig.: *De principatibus hereditariis* 'Pärilikest printsipaadidest'. Päriliku printsipaadi puhul saab valitseja ameti, võimu ja territooriumi, mida valitseda pärimisõiguse (*iure hereditario*) alusel, s.t seaduslikul ehk "loomulikul" teel. Allpool nimetab Machiavelli sellist valitsejat loomulikuks (ehk loomupäraseks või seaduslikuks) [*el principe naturale*]. Pärilikuks printsipaadiks oli näiteks Ferrara [hertsogkond] Ferrara hertsogile (II ptk), Prantsuse kuningriik [*regno* (tähendab veel kuninga võimu, au, valitsemist)] Prantsuse kuningale, Rooma keisririik [*imperio*] Marcusele ja Commodusele (XIX ptk), Pärsia kuningriik Darciosele (IV ptk).

¹¹Viide teosele *Discorsi Sopra la Prima Deca di Tito Livio* (Arutlusi Titus Liviusese esimesest dekaadist).

Olgu siis öeldud, et mingi kindla valitsejasooga kohanenud pärusvaldusi on märksa lihtsam võimu all hoida kui vastselt oma valdusse võetuid: piisab vaid sellest, et valitseja ei astu üle eelkäijate kehtestatud korrast ning käib hiljem paindlikult ajaga ühte sammu; nii et kui ta ise hooletu pole, siis ei tarvitse ta troonilt kukutamist karta, kui just mingi enneolematu ja ülemäärane jõud seda ei tee; ja kui ta ka võimust ilma jääb, võidab ta selle tagasi niipea, kui võimule pürginut mingi õnnetus tabab.

2. Meil Itaalias võib selle kohta näiteks tuua Ferrara hertsogi¹², kes suutis vastu seista nii veneetslaste rünnakutele [14]84. kui paavst Juliuse kallaletungile [15]10. aastal üksnes tänu sellele, et tema suguvõsa oli paikkonnas valitsenud juba iidsest ajast saati. Ka on loomulik valitsejal vähem põhjust ja tarvidustki karmuseks, mistõttu teda rohkem armastatakse; ja kui just mingi koletu pahe tema vastu vaenu ei ärata, on ootuspärane arvata, et alamad temast juba loomuldasa lugu peavad; pealegi kaovad tema valitsuse põlisuses ja järjepidevuses nii uuenduste ajed ja eeldused kui mälestused neist; sest eks jäta iga muudatus endast alati maha pidepunkti järgmise ettevalmistamiseks.¹³

III

SEGAVÕIMUST¹⁴

1. Vastne ainuvõim seevastu kätkeb endas raskusi. Esiteks, kui see pole läbini uus, vaid on uus ainult osaliselt (nii et koosvõetuna

¹²D'Este valitsesid Ferrarat alates 1208. aastast. Ercole d'Este (1471–1505) kandis sõjas Veneetsiaga (1482–1484) territoriaalseid kaotusi. Alfonso d'Este (1505–1534) võitles Itaalia sõdades aastatel 1510–1512 Prantsusmaa poolel Julius II organiseeritud Püha Liiga vastu ja kaotas lühikeseks ajaks oma hertsogkonna.

¹³Et üks transformatsioon sisaldab endas alati eelduse järgmise ettevalmistamiseks, siis on just valitseva dünastia võimuloleku kestvus ja järjepidevus teguriteks, tänu millele alamad unustavad kord juba toimunud muudatuse, s.o valitseja ja valitsemiskorra muutmise.

¹⁴Orig.: *De principatibus mixtis* 'Segatud heteroogensetest printsipaadidest'. Näiteks Prantsuse kuningriik [*regno*] oli Prantsuse kuningale põliseks printsipaadiks, mingi uue printsipaadi lisandumisel muutus see segatuks; teatud soodustegurite mõjul muutus lisandunud uus printsipaad vana printsipaadiga üheks tervikuks ning Prantsuse kuningriik muutus Prantsuse kuningale taas põliseks printsipaadiks.

võib kõike otsekui segatuks nimetada), siis on selle ebakindlus esmajoones tingitud raskusest, millega puutuvad paratamatult kokku kõik vastselt võimu saavutanud: nimelt vahetavad inimesed olukorra parandamise lootuses meeeldi valitsejat, astudes tema vastu üles, relv käes; ometi pettuvad nad ettevõtmises peagi, leides olukorra veel hullemat olevat kui enne. Selle põhjused omakorda peituvad selles loomulikus ja tavapärasel tarviduses, millest ei pääse ükski vastselt mingi maa oma valdusse võtnu, nimelt tarviduses teha ülekohut kõigile oma vastsetele alamatele, seda nii sõjaväe kohaloleku kui loendamatu kahjude ja kannatustega, mis toob endaga kaasa vastne vallutus; nii et lõpuks on su vaenlasteks muutunud kõik need, keda sa maad hõivates karmilt kohtlesid, nõndasamuti ei saa sa enam sõbraks pida neidki, kes su sinna kutsusid — olemata suuteline rahuldama nende ootusi-lootusi ning tohtimata tänuvõlglasena pruukida nende vastu kangeid rohtusid; sest alati läheb provintsi astudes tarvis selle asukate toetust, olgu valitseja väed kui tugevad tahes. Eelnimetatud põhjustel allutas Prantsusmaa kuningas Louis XII küll kiirelt Milano¹⁵, kuid sunniti linnast sama kiiresti loobuma; kusjuures esimesel korral tuli hertsog Ludovico¹⁶ linna tagasivõitmiseks toime omal jõul, sest kuningale värvavad avanud linnakodanikud, pettunud lootuses paremale tulevikule, ei suutnud kauem taluda uue valitseja tekitatud ebameeldivusi.

2. Kahtlemata on hiljem teistkordselt vallutatud mässulistes maades märksa lihtsam võimul püsida; sest ülestõusust sobiva ettekäände saanud valitseja on nüüd oma võimu kindlustades märksa julgem: karistades kurjategijaid, pinnides kahtlusluseid, tugevdades oma nõrku külgi. Nõnda et kui esimesel korral piisas Milano tagasivõitmiseks Prantsusmaalt Ludovico lärmakast protestist linna piiril, siis teisel korral pidi kuninga vastu välja

¹⁵Prantsuse kuningas Louis XII (1498–1515) vallutas Milano hertsogkonna esimest korda 1499. a.

¹⁶Ludovico il Moro Sforza (1452–1510) valitses Milanos alates 1480. a regendina, 1495. a-st hertsogina. Teda peeti prantslaste 1494. a sõjakäigu põhjustajaks, sest ta kutsus Itaaliasse Charles VIII. Kaotas Milano 1499. a Louis XII-le. Naases üürikeseks ajaks võimule 1500. a alguses, misjärel šveitsi palgasõdurid võtsid ta vangi ja andsid ta prantslastele välja.

astuma terve maailm¹⁷, misjärel tema vägi löödi puruks ja selle haledad riismed sunniti Itaaliast lahkuma, ja kõik see sündis eelkirjeldatud põhjustel. Kuningas jäi ent Milanost ilma nii esimesel kui teisel korral.

Prantsusmaa esimese lüüasaamise üldisi põhjusi ma juba valgustasin; nüüd jääb üle kõnelda teistkordse ebaedu põhjustest ning selgitada, milliseid vastuabinõud olnuks kuningal — ja milliseid võiks olla igal sellisesse olukorda sattunud, kes tahaks valutatud maale kindlamini püsima jääda kui Prantsusmaa.

3. Olgu siinkohal märgitud, et omandamisel valitseja põlisvaldustega ühendatud maad võivad olla kas samakeelsed ja samast maanurgast või mitte. Esimesel juhul on neid üpris lihtne hoida — eeskätt siis, kui nad pole harjunud elama vabana; nende muretuks valdamiseks piisab senise valitseja järelsoo kõrvaldamisest, sest kui kõiges muus säilib endine kord ning puudub erinevus käitumises ja kommetes, veereb inimeste elu harjumuspärrast rada ka uue isandaga, nagu sündiski Burgundia, Bretagne'i, Gascogne'i ja Normandiaga, mis on juba pikka aega Prantsusmaaga ühendatud¹⁸; teatud keelelisest erisusest hoolimata võimaldab sarnane elulaad neil omavahel hõlpsasti läbi saada. Nii siis tuleb sellise valduse allutajal silmas pidada kahte asja, kui ta omandatud hoida tahab: et endise valitseja suguvõsa oleks kõrvaldatud ja et kohapealsed seadused ja maksud jääksid muutmata; sel moel sulab vastomandatud valdus üpris lühikese ajaga valitseja põlisvaldusega üheks tervikuks.

4. Raskused tekivad aga niipea, kui oma valdusse võetakse mõni selline maa [*stato*], mis asub keele, kommete ja seaduste poolest hoopis erinevas maanurgas — siin läheb omandatu säilitamiseks tarvis suurt õnne ja väljapaistvat meisterlikkust. Kindlaim ja tulusaim abinõu oleks kahtlemata kohapeale elama asumine, mis muudaks riigi valdamise turvalisemaks ja kestvamaks; just nõndaviisi talitaski Türklane Kreekas;¹⁹ poleks ta ju ise sinna elama asumata suutnud seda hoida, isegi juhul, kui ta oleks jär-

¹⁷Teist korda tuli Prantsusmaal Milanost loobuda pärast kaotust Ravenna lahingus Püha Liiga vägedele (1512).

¹⁸Burgundia ühendati Prantsusmaaga 1477., Bretagne 1491., Gascogne 1453. ja Normandia 1204. a.

¹⁹“Türklaseks” nimetab Machiavelli Türgi sultani, Kreeka all mõtleb Machiavelli siinkohal kogu Balkani poolsaart; sultan Mehmed II

ginud kõiki teisi juhiseid omandatu säilitamiseks. Põhjus peitub siin selles, et kohal viibimine võimaldab tekkivatele rahutustele ja korratustele juba eos jälile jõuda ja neid kohemaid kõrvaldama asuda; eemal viibides aga saad sa rahutustest aimu alles siis, kui need juba suureks on paisunud ja parandamine tulutuks osutub. Pealegi ei röövi ise kohal olles provintsi paljaks sinu ametnikud, alamad on rahul, et neil on võimalus pöörduda mis tahes murega otsejoones valitseja poole, mistõttu kõigil kuulekail on enam põhjust teda armastada ja teisitimõtlejail — karta. Ka tunnek-sid sõjamõtteid mõlgutavad võõrvõimud siis enam aukartust — nõnda et allutatud maale elama asudes oleks sellest ilma jääda päris raske.

5. Teiseks tõhusaks vahendiks on vallutatud maale koloonia asutamine — üks või kaks kolooniat oleksid valdusele otsekui kammitsaiks²⁰, sest ilmtingimata tuleb teha kas seda või siis hoi-da seal suurel hulgal jala- ja ratsaväge. Kolooniad ei lähe valit-sejale suurt midagi maksma; nende rajamiseks ja ülapidamiseks tarvilikud väljaminekud on kas tühised või puuduvad hoopis; pealegi teeb ta neid rajades ülekohtu ainult pisitillukesele osale elanikkonnast, kellelt ta võtab ära põllud ja eluhood, et anda need uutele asukatele; et aga vägivalla ohvrid jäävad vaeseks ja hajali paisatuks, ei saa nad kuidagi valitsejat kahjustada; kõigile ülejäänule ent pole ühest küljest vähimatki kahju sündinud, — mistõttu pole neil põhjust häält tõsta, teisalt ohjeldab neid hirm jagada paljaksröövitute saatust. Lõpetuseks kordan ma veel, et kolooniad ei lähe valitsejale midagi maksma, on usaldusväärsed ega tekita kuigi suurt kahju; armetud ja laialipillutatud kahjukan-natajad ei saa aga valitsejat ohustada, nagu juba eespool öeldud. Siinkohal tuleb märkida, et inimesi tuleb kas hellitada või maha suruda; et nad maksavad kätte tühise ülekohtu eest, suutmata tõ-sise vastu teha midagi, siis peab ka inimesele tehtav kahju olema selline, et hiljem poleks vaja karta kättemaksu. Vallutatud maal kolonistide asemel sõjaväe hoidmine läheb aga valitsejale tublisti rohkem maksma, sest kõik sealt saadavad sissetulekud tuleb rai-sata järelevalve peale, nii et peagi on võit muutunud kaotuseks;

Suur lõpetas edukalt poolteist sajandit kestnud võitluse Bütsantsiga ja kuulutas pealinnaks Konstantinoopoli (1453).

²⁰1987. ja 1950. a itaaliakeelsetes tekstides on siinkohal sõna *com-pedes* 'jalapakud, jalarauad', 1905. a väljaandes aga *chiavi* 'võtmed'.

ja ka paikkonnale tekitatav kahju on sel juhul määratult suurem, sest vägesid ühest kohast teise paigutades häirib valitseja kogu maad, ülekohut kannatab igaüks ning igaühest saab tema vaenlane, kusjuures need vaenlased on suutelised teda kahjustama, sest nad jäävad lüüasaanutena edasi oma koju. Seega on niisugune järelevalve sama kasutu, nagu kolooniate abil teostatav on kasulik.

6. Veel tuleb võõra maanurga²¹ isandaks saanul hakata nõrgemate naabrite juhiks ja kaitsjaks, näidata üles leidlikkust tugevamate ja mõjukamate nõrgestamisel ja kanda hoolt, et maa-le juhtumisi ei tungiks temaga jõu ja võimsuse poolest võrdne võõramaalane. Ja ikka juhtub nii, et need, kes jäävad rahulolematuks, kas ülemäärase auahnuse või ka hirmu tõttu, kutsuvad kohale mõne säärase, nagu juhtus ka ennevanasti, kui aitoollased kutsusid Kreekasse roomlased²² — ja kuhu iganes võõramaalane on tunginud, on ta seda alati teinud kohalike elanike kutsel. Ning niiviisi on kord juba asjad seatud, et kadedus endast tugevamaks osutunu vastu paneb kõik kohalikud vähemad võimukandjad liituma võõramaalasega niipea, kui too provintsi siseneb; nii et näidates üles teatud ettevaatlikkust ja vaoshoitust, ei valmista nõrgemate poolehoiu võitmine valitsejale mingeid raskusi: kohe ja meelsasti painutavad nad kõik oma pea tema võimu alla. Valitsejal tuleb vaid jälgida, et nad ülearu tugevaks või mõjukaks ei kasvaks; ja nii suudab ta vaevata, omal jõul ja valduse nõrgemate toetusel, taltsutada tugevaid ja mõjukaid, et jääda kõige üle otsustajaks selles provintsis. Seevastu valitseja, kes need kohustused unarusse jätab, kaotab vallutatute kiiresti; ning võimul olles puutub ta kokku lõputute raskuste ja ebameeldivustega.

7. Kõiki neid juhiseid pidasid roomlased vallutatud provintsidest hoolikalt silmas; nad asutasid kolooniaid ja hoolitsesid nõrgemate poolehoiu säilimise eest, laskmata neil siiski ülearu pead tõsta; nad hoidsid vaos tugevaid ja mõjukaid ega lasknud seal kanda kinnitada tugevatel võõrastel. Siinkohal tahan näiteks tuua ainult Kreeka provintsi, kus roomlased säilitasid ahhaijalaste ja aitoollaste poolehoiu, hoidsid vaos Makedoonia kuningat ning

²¹S.t keelelt, seadustelt, poliitilistelt institutsioonidelt ja tavadelt vallutaja enda riigist erineva valduse [*provinzia disforme*].

²²Esimeses ja Teises Rooma—Makedoonia sõjas (vastavalt 215–205 ja 200–197 a eKr.) tuginesid roomlased Aitoolia liidule.

ajasid maalt välja Antiochose; vaatamata ahhaijalaste ja aitollaste teenetele ei lasknud roomlased neil oma mõjuvõimu [stato] kuidagimoodi suurendada; Philippose²³ keelitustest hoolimata ei olnud roomlased mingil juhul nõus temaga sõbralikke suhteid sõlmima, enne kui nad olid ta taltsutanud; niisamuti ei loovutanud nad Antiochosele²⁴ kogu tema vägevuse juures provintsis mingit mõjuvõimu. Eks käitunud roomlased noil puhkudel nii, nagu seda peab tegema iga tark valitseja, kellel ei tule pöörata tähelepanu üksnes tänase päeva muredele, vaid aimata ette ka tulevasi ja püüda neid osavalt vältida; sest eelseisvat ette nähes saab seda kerge vaevaga ära hoida; selle kättejõudmist ootama jäädes jääb aga abi hiljaks, sest haigus on muutunud juba ravimatuks.

8. Siin kordub see, mida arstid räägivad tiisikusest, nimelt et alguses on haigust kerge ravida ja raske ära tunda, seevastu aja jooksul muutub hooletusse jäetud töbi hõlpsasti äratuntavaks, kuid raskesti ravitavaks. Sama kehtib ka riigi [stato] asjade kohta, sest eelseisvaid ja alles kujunevaid raskusi ette aimates — mida suudab vaid arukas mees — vabanetakse neist kiiresti, kui aga neile õigeaegselt jälile ei jõuta ja lastakse neil kasvada nõnda suureks, et igaüks neid märkab, ei leidu enam rohtu.

Seepärast astusid roomlased tulevasi raskusi ette aimates kohe samme nende kõrvaldamiseks; ja nad ei lasknud ka segadustel kunagi suureks paisuda, lootuses et seeläbi õnnestub ehk vältida sõda, sest neile oli selge, et sõjast pole pääsu ja sõttaastumisega viivitamine annab eeliseid vaid teistele; ja nii eelistasidki nad sõdida Philippose ja Antiochosega Kreekas, et neil poleks hiljem tarvis sõdida nendega Itaalias; ja kuigi nad võisid tollal mõlemat kokkupõrget vältida, ei soovinud nad seda ometi. Roomlased ei pidanud kunagi suuremat kõnekäänust, mida korrutab täna-

²³Makedoonia kuningas Philippos V (238–179 eKr) sai Kynoskepelai lahingus lüüa Titus Quinctus Flaminuselt ning kaotas ülemvõimu Kreekas.

²⁴Antiochos III Suur (242–187 eKr), Süüria kuningas Seleukiidide dünastiast. Tungis 192 eKr Aitolia liidu toetusel Kreekasse, kuid sai roomlastelt Termopüülide ja Magnesia lahingus (vastavalt 191 ja 190 eKr) hävitavalt lüüa ning pidi loobuma taotlustest aladele Taurose mägedest lääne pool.

päeval iga tark²⁵ ja mis kinnitab, et aeg kõik asjad parandab, vaid nad eelistasid tugineda omaenda taiplikkusele ja vahvusele [*virtù*], sest aeg kannab endaga kaasas kõike, nii head kui halba, halba kui head.

9. Tulgem aga tagasi Prantsusmaa juurde ning uurigem, kas kuningas ainsastki eeltoodud juhtnööri kinni pidas; ja ma ei kõnele siinkohal Charlesist, vaid Louis'ist²⁶, kuna viimane Itaalias kauemat aega valitses, mistõttu tema edusamme selgemalt näha võis; ja te näete allpool ise, kuivõrd vastupidiselt talitas Prantsusmaa kuningas sellele, mida tuleb teha võimu [*stato*] hoidmiseks võõral maal.

10. Kuningas Louis' kutsusid Itaaliasse veneetslased, kes oma auahnuses lootsid seeläbi saada endale poolt Lombardiast. Sedasinast kuninga sammu ei taha ma sugugi hukka mõista, sest kui tal kord juba oli plaanis Itaalias kanda kinnitada — Itaalias, kus tal puudusid sõbrad ja kus ta Charles'i pärandina viimsegi ukse suletuna leidis, oli ta sunnitud sõlmima sidemeid, kellega vaid võimalik; ja küllap olekski tema plaan osutunud edukaks,

²⁵Võimalik viide "tarkadele meeste" [*uomini savi*] — nii nimetati Firenze mõnikord teatud osa võimul oleva grupi liikmetest.

²⁶Charles VIII, Prantsusmaa kuningas (1483–1498), oli sõjakäigul Itaalias 1494. a septembrist kuni 1495. a oktoobrini. Vallutas 1494 Napoli kuningriigi; 1495. a tõrjus prantsuse-vastane koalitsioon Mantova markiis Francesco Gonzaga juhtimisel ta maalt välja; pärast Fornovo lahingut Taro jõel Parma lähistel (1495. a suvi) naases Charles VIII läbi Piemonte Prantsusmaale, kus suri uue sõjakäigu ettevalmistamisel 1498. a suvel.

Louis XII, Charles VIII järglane Prantsusmaa troonil, oli Itaalia sõjakäikudel eelkäijast mõneti ettenägelikum, toetudes Firenzele ja Borgiade perekonnale. Louis XII diplomaatiliseks seljataguseks sissetungil Itaaliasse oli neli lepingut: Étaples'i leping (1402. a lepingu uuendamine) mille järgi Inglismaa lahkus 1495. a Veneetsia, Saksamaa, Kirikuriigi ja Inglismaa vahel sõlmitud Prantsusmaa-vastasest liigast; Granada kokkulepe (vt I ptk, 8. viide); Blois kokkulepe Veneetsiaga (1499. a aprillis), mille järgi Veneetsia pidi saama Cremona ja Ghiaradadda (territorium Adda jõe ääres); leping paavst Aleksander VI-ga (Rodrigo Borgia), mille järgi Louis kohustus andma sõjalist abi tema pojale, Cesare Borgiale, Romagna vallutamiseks. Louis XII domineeris Itaalia poliitikas kuni 1512. a-ni.

kui ta poleks eksinud muudes ettevõtmistes. Kohe Lombardia alistamise järel võitis Louis tagasi selle hea maine, mis vahepeal Charlesi tõttu kaduma oli läinud: Genova alistus, firenzelistest said kuninga sõbrad, Mantova markii, Ferrara hertsog, Bentivogli, Forli emand; Faenza, Pesaro, Rimini, Camerino ja Piombino sinjoorid²⁷; Lucca, Pisa ja Siena kodanikud — kõik nad tõttasid kuningale vastu, et saada tema sõpradeks. Ning alles siis võisid veneetslased hinnata oma otsuse järelemõtlematust: kahe maatüki omandamise eest Lombardias olid nad teinud kuninga tervelt kolmandiku Itaalia isandaks.²⁸

11. Kaalugu nüüd igaüks, kuivõrd lihtne oluiks kuningal Itaalias oma reputatsiooni hoida, kui ta oleks järginud eelkirjeldatud juhiseid ning hoidnud ja kaitsnud kõiki oma sõpru, kes olid hoolimata oma arvukusest nõrgad ja Kiriku või veneetslaste poolt ärahirmutatud ning vajasisid seetõttu pidevalt kuninga toetust; poolehoidjate kaasabil oluiks kuningal lihtne kindlustada end nende vastu, kes olid jäänud tugevaks ja mõjukaks. Kuid Louis polnud veel Milanoski, kui ta juba vastupidi toimis, abistades paavst Aleksandrit, et too saaks vallutada Romagna. Kuningas ei andnud endale aru, et nõrgestab selle sammuga ennast, jättes end ilma sõpradest ja neist, kes olid usaldanud end tema hoolde, ning tugevdab kirikut, lisades selle niigi kõrgele autoriteedile vaimuelu vallas nii palju ilmalikku mõjuvõimu. Korra juba eksinud, oli kuningas sunnitud samas vaimus jätkama; nõnda et viimaks pidi ta isiklikult Itaaliasse tulema, et talitseda Aleksand-

²⁷Vastavalt: "Genova alistus": valitsema hakkas prantsuse kuberner; "firenzelistest said sõbrad": abi eest Pisa vallutamisel lubasid nad aidata prantslasi Lombardias ja Napoli kuningriigis; "Mantova markiis": Francesco Gonzaga (1466–1519); "Ferrara hertsog": Ercole d'Este I (1471–1505); "Bentivogli": Giovanni Bentivoglio (1443–1508), Bologna valitseja; "Forli emand": Caterina Sforza Riario (1463–1509), Imola ja Forli valitsejanna; "Faenza sinjoor": Astorre Manfredi (1488–1502); "Pesaro sinjoor": Giovanni Sforza (1466–1510); "Rimino sinjoor": Pandolfo Malatesta (1475–1534); "Camerino sinjoor": Giulio Cesare da Varano; "Piombino sinjoor": Jacopo IV d'Appiano.

²⁸Mitmes väljaandes, nii itaaliakeelses kui tõlkes on "ühe kolmandiku" asemel "kaks kolmandikku"; et tõlkija pole leidnud Machiavelli teostest Itaalia ühest ja muutumatut geograafilist määratlust, siis ei oska ta siinkohal eelistada kumbagi varianti.

ri võimuahnust ja takistada Toscana sattumist tema võimu alla.²⁹ Louis'le ei piisanud veel sellest, et ta oli suurendanud kiriku vägevust ning kaotanud sõbrad, sest miks muidu jagas ta himust Napoli kuningriigi [*regno*] järele seda Hispaania kuningaga³⁰; olles Itaalia asjade peamine otsustaja, kutsus ta endale kaaslase, et provintsi auahnetel ja kõigil rahulolematutel oleks koht, kuhu minna abi otsima; ja kui ta võis jätta Napoli kuningriigi troonile oma maksualuse, võttis ta tollelt võimu, et panna asemele see, kelle võimuses oli teda ennast maalt välja ajada.

12. Õigupoolest on omandamis- ja saavutamiskihk midagi ääretult loomulikku ja tavapärast; ning alati pälvivad kiitust need inimesed, kes lähtuvad soovitud ellu viies oma võimalustest, vähemalt ei mõisteta neid hukka; ent laiduväärt eksitusega on tegemist siis, kui nad tahavad soovitud saavutada ükskõik mis hinnaga, kuigi endal võimalusi napib. Prantsusmaal tulnuks niisiis Napolit rünnata vaid juhul, kui ta oleks seda suutnud teha omal jõul; et aga jõudu nappis, poleks ta tohtinud kuningriiki [*regno*] jagada. Kui Lombardia jagamist veneetslastega õigustab veel asjaolu, et see võimaldas Prantsusmaal kanda kinnitada Itaalias, siis Napoli jagamist tuleb ükspäinis hukka mõista, sest selleks puudus tarvidus.

Niisiis tegi Louis Itaalias viis viga: tallas põrmu nõrgemad võimumehed; laskis veelgi kasvada selle mõjuvõimul, kes oli juba niigi tugev;³¹ kutsus maale väga tugeva võõramaalase; ei asunud siia elama; ei rajanud siia kolooniaid.

13. Kuninga eluajal ei oleks kõik need eksisammud saanud tal-
le kuigivõrd kahju tuua, kui ta poleks veneetslastelt võimu [*stato*] võttes kohemaid sooritanud kuuendat; sest veneetslaste nõrgestamine oleks osutunud mõistlikuks ja vajalikuks vaid juhul, kui ta poleks tugevdanud kirikut ega kutsunud Itaaliasse Hispaania; kui ta aga oli nimetatud sammud juba astunud, siis poleks ta mingil juhul tohtinud nõustuda veneetslaste purustamisega,

²⁹Louis XII Itaaliasse saabumise põhjuseks polnud siiski mitte niivõrd paavst Aleksander VI poja Cesare Borgia ähvardused Toscana aadressil kui vajadus valmistuda sõjakäiguks hispaanlaste vastu.

³⁰Granada kokkuleppega (1500) sai Hispaania kuningas Fernando II Katoliiklane riigi lõunaosa ja Louis XII Napoli kuninga tiitli koos riigi põhjaosaga.

³¹S.t tugevdas kirikut.

sest nende tugevus oleks alati hoidnud teisi eemal sõjakäigust Lombardiasse, niihästi sellepärast, et veneetslased poleks sellega nõustunud ise Lombardia isandaiks saamata, kui sellepärast, et teised poleks tahtnud võtta Prantsusmaalt Lombardia ainuüksi selleks, et see siis üle anda veneetslastele; mõlema ärritamiseks poleks teistel jätkunud julgust. Kui keegi seepeale sõnaks, et Louis loovutas Aleksandrile Romagna ja Hispaaniale Napoli kuningriigi lootusega vältida seeläbi sõda, vastaksin ma temale eelnevatele põhjendustele osutades: eales ei tohi lasta riigis segadustel maad võtta selleks, et vältida sõda, sest sõjast sa ei pääse, see vaid lükkub sinu kahjuks edasi. Ja kui mõni teine viitab lubadusele, mis kuningas oli paavstile andnud, nimelt et tema abielulahutuse ja Roueni mütsi eest³² korraldab ta paavsti toetuseks sõjakäigu Romagnasse —, siis tahan ma talle pikemalt vastata allpool, kus ma kavatsen kõnelda valitsejate lubadustest ning sellest, mida neist arvata.

14. Niisiis kaotas kuningas Louis Lombardia sellepärast, et ta ei täitnud ühtegi neist tingimustest, millest on kinni pidanud need, kes on vallutanud provintse ja soovinud neid ka hoida. Ja siin pole tegu mingi imega, vaid kõik on igati tavaline ja ootuspärane. Kõnelesin neist asjust Nantes'is Roueni kardinaliga parajasti siis, kui Valentino (nii kutsuti rahvasuus Cesare Borgiat, paavst Aleksandri poega) oli vallutamas Romagnat; ja kui kardinal sõnas mulle, et itaallased ei taipavat vähimatki sõjaasjadest, kostsin talle selle peale, et prantslastel seevastu pole aimu riigiasjust, sest muidu poleks nad lasknud tõusta kirikul nii tähtsaks. Näitab ju kogemus, et Itaalias on kiriku ja Hispaania mõjuvõim suurenenud tänu Prantsusmaale ja et Prantsusmaa langus tuleneb omakorda neist kahest. Sellest kõigest tuleneb üldine seaduspärasus, mis harva ekslikuks osutub — kui üldse: halvasti käib selle käsi, kes aitab kellelgi teisel võimsaks ja vägevaks saada, sest viimase võimsus tuleneb otseselt kas abistaja osavusest või jõust — ent ei üks ega teine ärata usaldust selles, kes vägevaks sai.

³²S.t Roueni piiskopi kardinaliks nimetamise eest. Rouen'i kardinali Georges d'Ambois'ga vestles Machiavelli oma esimese diplomaatilise missiooni käigus Prantsuse õukonda (1500, juuli–november).

IV

MIL MOEL ÖNNESTUS ALEKSANDRI JÄRELTULIJAIL
PÄRAST TEMA SURMA SÄILITADA VÕIM DAREIOSE
KUNINGRIIGI ÜLE, MILLE ALEKSANDER
OLI VALLUTANUD³³

1. Mõeldes kõigile neile raskustele, millega puututakse kokku vastsaavutatud võimu[*stato*] hoidmisel, võiks mõnelegi tunduda kummalisena, millest küll tulenes see, et kui Aleksander Suur oli saanud mõne aastaga Aasia käskijaks ja õige pea pärast vallutust surnud, ei tekkinud vallutatud maal kohe ootuspärast ülestõusu ja Aleksandri järglased säilitasid koguni oma võimu: neil polnud selle hoidmisel muid raskusi kui need, mis kerkisid esile nende endi kesktelt, nende endi auahnusest. Siinkohal tuletaksin ma meelde, et valitsejad on oma valdusi igiammusest ajast saati valitsenud kahel erineval viisil: kas tehes seda ise, kusjuures kõik ülejäänud on tema teenrid, kes aitavad isanda armust ja loal tal ministritena riiki valitseda, või siis jagades oma ametit aadlimeestega, kes ei võlgne oma aujärge mitte valitseja heatahtlikkusele, vaid kuulumisele eakasse ja auväärsele suguvõssa. Noil aadlimeestel on omad valdused ja alamad, kes peavad neid oma isandaiks ning tunnevad nende vastu loomupärast kiindumust. Valitseja autoriteet on märksa tugevam nois maades, mida valitsetakse tema ja tema teenrite poolt, sest terves provintsis ei leidu teist isandat, keda pidada temast ülemaks; ja kui alamad kuuletuvadki kellelegi teisele, on see suhe ministri või ametnikuga ega katke erilist truusüdamlikkust või sõprust.

³³ Orig.: *Cur Darii regnum quod Alexander occupaverat a successoribus suis post Alexandri mortem non defecit* 'Miks ei jäänud Aleksandri järglased pärast Aleksandri surma ilma Aleksandri vallutatud Darciose kuningriigist'. Käesolevas peatükis käsitleb Machiavelli endist Darciose kuningriiki ja vaatleb põhjusi, miks Aleksandri järglastel olnuks just seda valdust [*stato*] lihtne hoida. Makedoonia kuningas Aleksander Suur (356–323 eKr) vallutas 334–325 eKr territooriume Aasias ja jõudis sõjakäiguga Indiasse. Pärast tema surma jagunes riik diadohhide omavaheliste võitluste käigus üheteistkümneks väiksemaks valduseks. "Aasia" valitseja, viimane Abhemeniidide soost Pärsia kuningas Darcios III (336–330 eKr) kaotas aastaks 330 eKr Makedooniale oma suurriigi põhiosa ja mõrvati samal aastal.

2. Meie päevil võib kirjeldatud valitsemisviiside näiteks tuua Türklase³⁴ ja Prantsuse kuninga. Kogu Türklase monarhiat valitseb üksainus isand, kõik ülejäänud on tema teenrid; jaganud kuningriigi sandžakkideks, määrab Türklane neisse ametisse erinevaid haldureid, keda ta vahetab ja paigutab ümber oma suva järgi. Seevastu Prantsuse kuningas on ümbritsetud suurest hulgast kogu maal alamatest tunnustatud ja armastatud põlist päritolu sinjooridest, kellel on omad eesõigused, mida kuningas ennast ohtu seadmata tühistada ei saa. Vaagides kummagi valitseja seisundi tugevaid ja nõrku külgi, leiab kindlasti igamees, et Türgimaad on üpris raske vallutada, kuid pärast võitu väga kerge hoida. Vastupidiselt eelnevale on Prantsusmaal mõneski suhtes tublisti kergem vallutada, aga hiljem äärmiselt raske hoida.

3. Türgimaa alistamise muudab sedavõrd keerukaks asjaolu, et seal pole kohalikke valitsejaid, kes võiksid vallutaja kuningriiki kutsuda, asjatu on ka lootus ettevõtmist kergendada Türklase lähikondseid tema vastu üles ässitades. Kõik see sünnib eeltoodud põhjustel, sest peaaegu võimatu on eksiteele juhtida isandale tänuilikke ja truualamilikke teenreid; ja isegi kui neid õnnestuks eksitada, oleks kasu tühine, sest eespool osutatud põhjustel ei suudaks nad kaasa tõmmata oma kaaskodanikke. Seepärast tuleb Türklase ründajal ilmtingimata arvestada sellega, et ta leiab riigi eest ühtse ja üksmeelsena; ja et tal tuleb enam loota omaenese jõule kui lahkhelidele vastase ridades. Kui aga Türklane ükskord on võidetud ning lahinguväljal sedavõrd põhjalikult puruks löödud, et ta enam uusi vägesid välja panna ei saa, jääb sissetungija ainsaks mureks valitseja suguvõsa; ja kui ka see on kõrvaldatud, ei pruugi ta karta enam kedagi, sest ülejäänuil puudub rahva usaldus; ja samavõrra kui ta enne võitu oma tulevasi alamaid umbusaldas, ei pruugi ta nüüd, võitjana, neid karta.

4. Seevastu kuningriikides, mida valitsetakse nii nagu Prantsusmaal, kulgeb kõik otse vastupidi: sa saad maale suurema vaevata siseneda niipea, kui oled võitnud mõne parunihärra poolehoidu — alati leidub nende seas rahulolematuid ja uuendustemaiaid, kes on eelnimetatud põhjustel valmis avama sulle kõik ukSED ning aitama kaasa su võidule. Võimu kindlustada püüdes leiad sa aga eest arvutud takistused, mida su teele veeretavad nii su toetajad kui need, keda sa kõrvale tõrjusid. Ei aita siin

³⁴S.t Türgi sultani.

ka valitseja suguvõsa kõrvaldamine, sest eelnimetatud härrased jäävad alles ja asuvad peagi õhutama uusi vastuhakke; ja et sul ei õnnestu neile meele järele olla ega neid maha painutada, jääd sa võimust [*stato*] esimesel ebasoodsal hetkel ilma.

5. Kui te nüüd eelöeldu valguses heidate pilgu sellele, mil viisil valitses oma maid Dareios, siis märkate kindlasti tema valitsemisviisi sarnasust Türklase omaga: sestap tuligi Aleksandril esmalt kogu Dareiose valitsemiskorraldus segi paisata ja ta lahinguväljal otsustavalt puruks lüüa, ning alles seejärel, pärast võitu ja Dareiose surma, jäi valdus eelnimetatud põhjustel kindlalt Aleksandri võimu alla. Elanuksid tema järeltulijad üksmeeles, oleksid nad võinud seda üsna muretult hoida, sest tervel maal ei esinenud muid raurikkumisi kui nende omavahelised lahkeliidid. Sedalaadi muretu ja rahulik valitsemine on aga võimatu riikides, mis sarnanevad korralduselt Prantsusmaale. Just sellest — valitsejate rohkusest ja nende sagedasest vahetumisest said alguse Hispaania, Prantsusmaa ja Kreeka sagedased ülestõusud roomlaste vastu³⁵; ja seni, kui allutatud maades püsis mälestus endiste isandate valitsemisest, ei saanud roomlased provintside valdamise suhtes kunagi kindlad olla; ja alles siis, kui keisririigi vägevus ja järjepidevus oli pühkinud viimsegi mälestuse endisest korraldusest, võisid roomlased end tunda vallutatud maade täieõiguslike peremeestena. Hiljemgi omavaheliste tulitsemise käigus kasutasid nad sõltuvalt saavutatud autoriteedist liitlastena teatud osa neist provintsidest — et kohalike põlisvalitsejate suguvõsad olid juba hääbunud, ei tunnistanud provintsid muid valitsejaid kui roomlasi. Seda kõike arvesse võttes ei ärata nüüd küllap enam kelleski imestust kergus, millega Aleksander hoidis ohjes oma Aasia-valdusi ja vastupidi — milliste raskustega puutus saavutatu säilitamisel kokku mõni teine, näiteks Pyrrhos³⁶. Ja kõik see ei tulene mitte võitja suuremast või väiksemast vägevusest [*virtù*], vaid olukorra erinevusest.

³⁵Arvatavasti peab Machiavelli silmas keltibeeride, lusitaanide ja avernide Rooma-vastaseid ülestõuse ning Ahhaia ja Aitolia liidu alistamist roomlaste poolt hilise vabariigi ajajärgul.

³⁶Epeirose kuninga Pyrrhose nimest tuleneb väljend "Pyrrhos'e võit" (kaotusterohkelt saavutatud võit Ausculumi lahingus 279 eKr).

V

KUIDAS VALITSEDA LINNU VÕI RIIKE,
MIS ELASID ENNE VALLUTUST
OMA SEADUSTE JÄRGI³⁷

1. Kui keegi allutab oma seaduste järgi ja vabana elama harjunud riigi [*stato*], siis on tal valduse hoidmiseks kolm võimalust: esiteks — teha see maatasa; teiseks — asuda sinna isiklikult elama; kolmandaks — lasta uutel alamatel edasi elada oma seaduste järgi, nõuda sisse maksud ning moodustada kohapeal väheste valitsus³⁸, mis hoolitseks, et vastsed alamad [*stato*] jääksid sinu vastu sõbralikuks. Eks mõista see valitsus vallutaja poolt ametisse panduna, et tal pole võimalik jääda püsima ilma tema toetuse ja poolehoidu, ning tal tuleb teha kõik selle säilitamiseks. Pealegi oleks raske leida linnakodanike kaasamisest paremat moodust vabana elama harjunud linna üle võimu säilitamiseks³⁹.

2. Eeskujuks võib siin tuua spartalased ja roomlased. Spartalased moodustasid Ateena ja Teeba hoidmiseks linnades väheste valitsuse⁴⁰, kuid ometi jäid nad linnadest peagi ilma. Roomlased seevastu tegid Capua, Kartaago ja Numantia hoidmiseks linnad maatasa⁴¹ ega kaotanud neid; kui nad üritasid hoida Kreekat

³⁷ Orig.: *Quomodo administrandae sunt civitates vel principatus, qui, antequam occuparentur, suis legibus vivebant* 'Mil viisil tuleks valitseda linna või printsipaate, mis elasid enne okupeerimist oma seaduste järgi'. Linna all peab Machiavelli silmas linnavariiki, s.t demokraatliku valitsuskorraldusega riiki.

³⁸S.t pannes ametisse oligarhilise valitsuse (*stato di pochi*).

³⁹S.t kõige lihtsam on vabana elama harjunud linna (*pro* riiki, linnavariiki) oma võimu all hoida kollaboratsionalistide kaasabil.

⁴⁰Pärast võitu Peloponnesose sõjas (431–404 eKr) nõudis Sparta, et Ateenasse kutsutaks tagasi pagendatud oligarhid; selle tulemusel tuli võimule nn 30 türanni valitsus (404–403 eKr), mis kukutati Thrasybulose poolt. Teebas oli spartameelne oligarhiline valitsus võimul 382–376 eKr; kukutati Epameinondase ja Pelopidase poolt.

⁴¹II Puunia sõjas lõi Capua Roomast lahku, kuid mõni aasta hiljem (211 eKr) alistus linn taas Roomale. Linna ei purustatud, vaid tema maavaldused arvati *ager publicus*'e hulka, linnaisad hukati. Kartaago vallutati ja purustati III Puunia sõjas (149–146 eKr); Numantia purustati 133. a Scipio Noorema poolt.

peaaegu samal viisil, nagu olid seda teinud spartalased — jättes provintsidele alles vabaduse ja vanad seadused, tabas neid ebaõnn; ja nii olid nad provintsi hoidmiseks sunnitud purustama seal linnu⁴².

3. Sest tõtt-õelda pole vabana elama harjunud linna valdamiseks teist nii kindlat vahendit kui purustamine. Kui selle isandaks saanu ei tee linna maatasa, võib ta olla kindel, et linnaelanikud õiendavad esimesel võimalusel arved tema endaga, sest kord juba relvad haaranud linnarahvas leiab alati tuge mälestuses kaotatud vabadusest ning vanast korrast — seda mälestust ei kustuta uue valitseja heateod ega tema valitsemise kestvus. Ning ükskõik mida vallutaja ka teeb või kui ettenägelik ta on — kui ta just ei lahuta ega hajuta linna elanikke⁴³ —, kaotatud vabaduse paiste ja endisaegne korraldus ei lähe neil meelest ning nad ei kaota aega, et esimesel võimalusel nende juurde tagasi pöörduda; nagu juhtuski Pisaga pärast saja-aastast orjapõlve firenzelaste ülemvõimu all⁴⁴.

Kui aga allutatav linn või provints on harjunud elama valitseja võimu all ja viimase suguvõsa on kõrvaldatud, siis ei mõista vastsed alamad vabana edasi elada: ühest küljest on nad harjunud kuuletuma ning teisest küljest pole neil enam vana valitsejat — enda keskelt uue valimiseks nad ühist keelt ei leia, nii et nad jäävad vastupanu osutamiseks hiljaks, mistõttu valitsejal õnnestub hõlpsasti võita nende poolehoid ja ennast turvaliselt sisse seada. Vabariikides on aga elu ärksam, vihkamine suurem, kättemaksu-iha tugevam; vabariik ei lase ega saagi lasta uinuda mälestusel endisaegsest vabadusest, nii et kõige kindlam viis on ta kas purustada või ise sinna elama asuda.

⁴²146. a eKr purustasid roomlased Teeba ja Korintose ning rüüstasid teisi linnu.

⁴³S.t ei aja (poliitilistesse parteidesse koondunud) linnaelanikke omavahel tülli ega asusta neid ümber (deporteeri).

⁴⁴Firenze vabariik ostis Viscontidelt Pisa 1405. a; Charles VIII sõjakäigu ajal tõusis linn firenzelaste vastu üles (1494), alistati taas 1509. a. Ettekanne Pisa sündmustest (1499) on üks esimesi teadaolevaid Machiavelli kirjutatud poliitilisi käsitusi.

OMA RELVADE JA VAPRATE TEGUDEGA SAAVUTATUD VASTSEST AINUVÕIMUST⁴⁵

1. Ärgu keegi imestagu selle üle, et ma oma järgnevat juttu läbini vastsest valitsejaametist [*principato*], valitsejast ja tema võimust [*stato*] ilustan suurejooneliste näidetega; sest üks sammu inimesed peaaegu alati mööda tallatud radu ning aima oma tegemistes järele teisi, suutmata ometi sissetallatud teist kõrvalekaldumatult kinni pidada või saavutada jäljendatavate tublidust; mistõttu iga arukal inimesel tuleb alati astuda suurmeeste sillutatud teedele ja valida eeskujuks välja need, kes on olnud kõige väljapaistvamad — et kui ka jäljendaja enda tublidus ei küüni eeskuju kõrguseni, võiks ta selle suurusest ometi mingit helkigi välja paista lasta; tuleb talitada nõnda nagu nutikas ammukütt, kes, mõistes sihtmärgi liialt kaugel asuvat ning teades vahemaad, kuhuni tema vibu ramm küünib, seab sihiku märgist märksa kõrgemale — küll mitte selleks, et nool nii kõrgele lendaks, vaid lootuses ülespoole sihtides eesmärki tabada.

2. Läbini vastse võimu säilitamisel satub vastne valitseja kas suurematele või väiksematele raskustele, olenevalt tema isiklikust võimekusest. Et selline sündmus nagu lihtkodanikust valitsejaks saamine eeldab kas võimekust või õnne [*fortuna*], siis tundub, et üks neist kahest võib ettetulevaid raskusi osaliselt leevendada; siiski on kindlamini püsima jäänud need, kes on olnud oma ameti eest vähemal määral tänu võlgu saatusele. Olukorda lihtsustab ka see, et vastne valitseja on muude valduste puudumisel sunnitud isiklikult kohapeale elama asuma.

3. Mis puutub aga neisse, kes on saanud valitsejaks tänu oma enese võimekusele ja mitte õnneliku juhuse tõttu, siis nende seast on väljapaistvaimad Mooses, Kyros, Romulus, Theseus ning teised nendesarnased. Ja kuigi Moosesest siinkohal ei tarvitseks kõnelda — oli ta ju pelgalt Jumala korralduste täideviija, tuleb teda siiski imetleda juba ükspäinis selle armulikkuse pärast, mis

⁴⁵ Orig.: *De principatibus novic qui armis propriis et virtute acquiruntur* 'Oma relvade ja vaprate tegudega saavutatud uutest printsipaadidest'; peab olema: *novis*, ilmselt on tegemist trükiveaga.

tegi temast väärilise Jumalaga suhtlema.⁴⁶ Ent mõelge või korraiski Kyrosele ja kõigile teistele, kes on tõusnud kuningaks või rajanud kuningriike — ning te leiate neist viimse kui ühe imetlust väärivat; kui nende üksikuid ettevõtmisi ja korraldusi lähemalt vaadelda, ei näi need sugugi Moosese omadele alla jäävat, ehki temal oli nii väljapaistev juhendaja. Ka nende elu ja tegevust vaagides võime veenduda, et nad ei saanud saatuselt [*fortuna*] muud peale soodsa võimaluse; võimalus kinkis neile aine, et nad saaksid valada selle vormi, mis tundus neile sobiv; ilma eelnimetatud võimaluseta oleks nende vaimuvahvus [*virtù dello animo*] hääbunud, soodus hetk aga oleks nende vaimuvahvusetu tühja läinud.

4. Niisiis tuli Moosesel Egiptuses eest leida rõhutud ja orjastatud Iisraeli rahvas, et need oleksid orjapõlvest vabanemise nimel valmis talle järgnema. Romulusele pidi Alba liiga ahtaks jääma ja sündimisel pidi ta sealt välja heidetama — et temas saanuks tärgata soov tõusta Rooma kuningaks ja isamaa rajajaks. Kyros omakorda pidi sattuma Meedia ülemvõimuga rahulolematutele pärslastele ning pikast rahupõlvest ärahellitatud ja nõrgenenud meedialastele. Theseus poleks saanud välja näidata oma tublidust [*virtù*], kui ta poleks kohanud ateenlasi laialipillutatutena. Nõndaviisi tegi asjaolude soodus kokkulangemine need inimesed õnnelikuks ja nende erakordne tublidus omakorda võimaldas neil avanenud võimalusele jälile jõuda, mis läbi õilistus ka nende isamaa ja muutus väga õnnelikuks.

5. Need, kes sarnaselt eelnimetatutele saavad valitsejaks vaprate tegudega ja väärtuslike omaduste toel, saavutavad võimu raskustega, kuid säilitavad seda vaevata; osalt tulenevad need raskused uutest seadustest ja eeskirjadest, mis nad oma julgeoleku kindlustamiseks ja võimule [*stato*] alusmüüri rajamiseks on sunnitud kehtestama. Ja tuleb arvestada, et pole olemas asja, mis oleks keerulisem korraldada, õnnestumise suhtes ebakindlam ning millega oleks ohtlikum tegelda kui hakata eestvedajaks uute seaduste ja korralduste kehtestamisel, sest uuendajale seisavad vastu kõik need, kes said kasu vanast korrast, ning teda

⁴⁶Võib ka: rääkima, juttu puhuma. Moosese käsitlemine "tühipalja ajaloost pärit riigimehena" käesolevas peatükis oli üks kahest katoliku kiriku poolt Machiavelli loomingule esitatud formaalsest süüdistusest; karistuseks sai käesolev teos aukoha *Index Librorum Prohibitorum*'is.

kaitsevad loiult need, kes loodavad kasu saada uuest. Osalt on see ükskõiksus tingitud kartusest vastase ees, kelle poolel on seadused, osalt inimeste usaldamatusest, kes ei usu ühtegi uut asja tõeliselt enne, kui pole kogunud selle alusel midagi kindlat ja usaldusväärset, mistõttu uuendustesse vaenulikult suhtunud ründavad kirklikult niipea, kui selleks avaneb võimalus, nood teised aga kaitsevad sedavõrd loiult, et neile toetunut ähvardab oht.

6. Olukorra põhjalikumaks tundmaõppimiseks tuleb niisiis uurida, kas uuenduste läbiviijad on iseseisvad või sõltuvad oma tegemistes teistest; see tähendab — kas nad peavad oma plaanide elluviimiseks kedagi paluma või suudavad nad end maksmata panna jõuga. Esimesel juhul käib nende käsi peaaegu alati kehvasti ega vii nad ka ühtegi asja lõpule; sõltumatud ja sundida suutvad uuendajad satuvad aga harva kitsikusse. Seetõttu on kõiki relvastatud prõhveteid saatnud edu ja relvituid tabanud ebaõnn. Sest eelöeldule lisaks tuleb arvestada ka sellega, et inimeste meel on muutlik; neid on kerge milleski veenda, kuid raske selles veendumuses hoida. Seepärast tuleb asjalood korraldada selliselt, et kui inimesed enam ei usu, saaks neid uskuma panna jõuga.

7. Relvituna poleks Mooses, Kyros, Theseus ega Romulus ealeski suutnud panna inimesi sedavõrd kaua oma seadustähti järgima: nagu juhtus meie päevil *fra* Girolamo Savonarolaga⁴⁷, kelle uus elukorraldus käis alla niipea, kui hulgad lakkasid temasse uskumast; ja tal puudusid vahendid, et hoida endale ustavana seniuskunuid ning panna uskuma uskumatu. Seepärast puutuvadki temasarnased kavade teostamisel kokku suurte raskustega; nende tee on täis ohte, mis neil tuleb ületada omaenese tublidusega [*virtù*]; takistuste ületamise järel saab neile aga osaks lugupidamine ning pärast kadestajate kõrvaldamist jäävad nad mõjuvõimsaiks ja kindlustatuiks, austatuiks ja õnnelikeks.

8. Nõnda kõrgetele eeskujudele tahan ma lisada veel ühe, vähem tähtsa, mis on sellest hoolimata eeltoodutega kindlas kooskõlas, ning jäägu siin esindama kõiki omasarnascid: ma pean

⁴⁷Girolamo Savonarola (1452–1498), dominikaani munk, Firenze vabariigi juht 1494–1498. Kõitis firenzlaste meeli apokalüptiliste ettekuulutustega; poodi 1498. a mais, laip põletati.

silmas sūrakuusalast Hieronit⁴⁸. Too mees tõusis lihtsurelikust Sūrakuusa valitsejaks ning temalegi kinkis saatus vaid võimaluse, sest rõhutatud sūrakuusalased valisid ta väepealikuks, ülendades ta peagi teenete eest valitsejaks. Isegi lihtkodanikuna olnud ta sedavõrd tubli [*virtù*], et kirjasõna ütleb tema kohta: *quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum*⁴⁹. See mees saatis laiali vana sõjaväe ja kutsus kokku uue, katkestas vanad sõprussidemed ning sõlmis uued; ja niipea, kui tal olid omad sõbrad ja sõjamehed, võis ta rajada sellele alusele mis tahes ehitise: seega nõudis vaevarikkalt saavutatut säilitamine talt tühiseid jõupingutusi.

(Järgneb)

⁴⁸Sūrakuusa türann Hieron II (u 306–241 eKr) sõdis I Puunia sõjas (264–241 eKr) alul kartaagolaste, hiljem roomlaste poolel.

⁴⁹'Valitsemiseks puudus tal vaid kuningriik' (Justinus, XIII, 4).

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 119, CAD 27, FRF 114, SEK 155.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 11, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 14.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

CONTENTS

How Parnassus was made: On two anthologies of Estonian poetry	<i>Mart Velsker</i>	899
On beauty (Enneads I. 6)	<i>Plotinus</i>	923
On spiritual beauty (Enneads V. 8)	<i>Plotinus</i>	934
Clear, simple and pure: On Plotinus and how to translate him	<i>Marju Lepajõe</i>	949
The thought of Plotinus	<i>A. Hilary Armstrong</i>	959
Roman law as lawyers' law	<i>Pia Letto-Vanamo</i>	972
But Liisu was on the verge of tears, (because) it was such a strange betrothal. Still, it did not matter as it was better this way than without anything at all	<i>Madis Kõiv</i>	983
Mystical inactivity	<i>Jaan Kaplinski</i>	991
Emotional circuits of the mammalian brain	<i>Jaak Panksepp</i>	999
Infoboom and the brain	<i>Atko Viru</i>	1010
Two approaches to the notion of disease	<i>Valdar Parve</i>	1020
Male sexual problems	<i>Jüri Teras</i>	1035
Beware of statistics	<i>Ain Isotamm</i>	1043
The first year of the Estonian Ministry of Foreign Affairs. II	<i>Eero Medijainen</i>	1051
<i>Review: Res publica Estonia incognita. Tundmatu Eesti Vabariik. Koostanud ja toimetanud Jüri Ant, Eero Medijainen, Ago Pajur. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993.</i>	<i>Jaanus Arubaevu</i>	1070
<i>Review: Mai Loog. Sanat tyttöjen ja poikien puheessa: Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista. (Opera fennistica & linguistica.) Tampere: [Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos], 1992.</i>	<i>Tõnu Tender</i>	1074
Editorial note. Summaries		1078
The Prince (<i>Il principe</i>). I	<i>Niccolò Machiavelli</i>	1085

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni